

рено мережу с.-г. кооперативів. Ці реформи поклали край латифундизму (див. *Латифундія*). Скасовано понад 20 декретів із підвищення цін і суттєво збільшено мінімальну зарплату. Частка зарплати в нац. доході зросла з 51 до 59 %, а реальний рівень упродовж 1970–1972 — на 18,8 %. Упроваджено безплатне мед. обслуговування. Безробіття зменшилося з 8,3 до 3,8 %. На міжнар. арені А. виступав за рівноправні відносини з усіма д-вами, співробітництво з країнами «третього світу», активізацію участі Чилі в Русі неприєднання. Ініціював поновлення дипломат. відносин із Кубою та встановлення їх із КНР, КНДР, НДР, Монголією, Пн. В'єтнамом. У грудні 1972 А. у рамках культ. програми відвідав м. Київ. Втрата зовн. кредитів і обмеження експорту міді (осн. споживач — США) призвели 1973 до різкого спаду вир-ва, зростання інфляції та незадоволення серед. класу курсом радикал. перетворень. Розбіжності всередині уряд. коаліції й активізація лівих елементів спричинили послаблення позицій лояльної до президента частини офіцер. корпусу й політ. ізоляцію А. 22.08.1973 палата депутатів своєю постановою звинуватила президента в авторитар. устремліннях і прагненні знищити роль законодав. влади, нехтуванні суд. рішеннями й замахам на свободу слова, арештах, побитті й тортурах опозиц. журналістів, зазіханнях на університет. автономію та власність, впровадженні в освіту марксист. ідеології та ін. 11.09.1973 унаслідок військ. перевороту, очоленого А. *Піночетом*, А. усунено від влади. Загинув під час штурму президент. палацу. А. було поховано на кладовищі Санта-Інес у м. Вінья-дель-Мар, неподалік м. Вальпараїсо. 1990 перепоховано на Заг. кладовищі м. Сантьяго-де-Чилі. Лауреат Міжнар. Ленін. премії миру (1972). Нагороджений орденами Хосе Марті (1972; Куба), А. С. Сандіно (2008; Нікарагуа), Компаньйонів О. Р. Тамбо (2004; ПАР). У м. Сантьяго-де-Чилі відкрито пам'ятник А. (2000; скульптор Л. А. Хевія).

Пр.: La vía chilena hacia el socialismo: Los discursos de Salvador Allende (Ciencia. Economía, política y sociología). Madrid, 1998; Рос. перекл. — История принадлежит нам. Речи и статьи. 1970–1973. Москва, 1974.

Лит.: Лаврецький І. Р. Сальвадор Альенде. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 1975; Gonzalez Pino M., Fontaine Talavera A. Los mil días de Allende: in 2 vol. Santiago, 1998; Rojas A. Salvador Allende: Una época en blanco y negro. Buenos Aires, 1998; Богущ Е. Ю. Политическая история Чили XX века. Москва, 2009; Medina E. Cybernetic Revolutionaries: Technology and Politics in Allende's Chile. Cambridge, 2014.

В. М. Матвієнко

Альзатееві, Алзатееві (*Alzateaceae*) — за сучас. систематикою, родина квіткових рослин порядку *мироцвітних*. Назва походить від прізвища священика й науковця з Мексики Х. А. де Альзате-і-Раміреса (1737–1799), який досліджував природу тропіч. Америки. До складу родини А. входить єдиний рід Алзатея (*Alzatea*) та один вид алзатея кільчаста (*Alzatea verticillata*). За результатами молекулярно-генет. досліджень А. виокремили в окрему родину від ін. семи, з якими її раніше об'єднували. Враховуючи новітні дані з філогенії (класифікації APG II та APG III), А. — монотип. родина квіткових рослин. Представники А. — невеликі вічнозелені дерева, чагарники або напіввіпітні ліани з чотирикутним

стеблом, гладенькими, товстими, шкірястими, простими листками овальної або яйцеподіб. форми. Листкорозміщення супротивне. Квітки правильні, дрібні (бл. 5 мм), непримітні. Пелюстки редуковані або відсутні, чашечка складається з 5 помітних чашолистків, тичинок також 5. Квітки зібрані у верхівкові суцвіття (до 30). Плід — коробочка. *Ареал* А. охоплює гірські ліси тропіків Пд. Америки і Пд. Центр. Америки, рослини характерні для Коста-Рики, Панами, Перу й Болівії. У межах виду виділяють два підвиди, один з яких (*Alzatea verticillata* subsp. *amplifolia*) — рослини з велик. сидячими листками, які зростають у Центр. Америці; інший — *Alzatea verticillata* subsp. *verticillata* зростає лише в Андах, рослини відрізняються від попереднього підвиду наявністю дрібних листків з черешками.

Лит.: Graham S. A. Alzateaceae, a New Family of Myrtales in the American Tropics // Annals of the Missouri Botanical Garden. 1984. Vol. 71. № 3: The Order Myrtales: A Symposium; Graham S. A., Averett J. E. Flavonoids of Alzateaceae (Myrtales) // Annals of the Missouri Botanical Garden. 1984. № 71; Graham S. A. Two New Species in Cuphea (Lythraceae), and a Note on Alzateaceae // Novon. 1995. Vol. 5. № 3; Beck A., Haug I., Oberwinkler F. et al. Structural Characterization and Molecular Identification of Arbuscular Mycorrhiza Morphotypes of *Alzatea verticillata* (Alzateaceae), a Prominent Tree in the Tropical Mountain Rain Forest of South Ecuador // Mycorrhiza. 2007. Vol. 17. № 7; Carlquist S. What the Penaeaceae Alliance (Myrtales) Tells Us About the Nature of Vested Pits In Xylem // Brittonia. 2017. Vol. 69. № 3.

Аль-Каїда (араб. القاعدة, букв. — база, основа) — світова мережа терорист. ісламіст. орг-цій. Засн. 1988 в Афганістані Усамою Бен Ладеном як міжнар. *терористична організація* Іслам. фронт порятунку для підтримки моджахедів і боротьби проти введених на той час у країну рад. військ. Після виведення рад. військ з Афганістану (1989) А.-К. розгорнула боротьбу проти США, зх. д-в, а також прихильників зх. способу життя й культури в іслам. країнах. Після вибухів на території посольств США в столицях Кенії й Танзанії (1998) А.-К. визнано «терорист. орг-цією № 1» у світі. Історію А.-К. поділяють на 5 періодів: виникнення (кін. 1980-х); «дикий» (1990–1996); розквіт (1996–2001); мережеве існування (2001–2005); фрагментації (після 2005). На рахунку А.-К. — планування і здійснення вел. *терористичних актів*, зокрема 11.09.2001 у США. У відповідь США та їх союзники провели антитерорист. операцію в Афганістані, але не змогли ані повністю знищити всі бойові осередки А.-К., ані захопити в полон У. Бен Ладена. 01.05.2011 президент США Барак Обама оголосив про вбивство лідера орг-ції під час проведеної спецоперації. У відповідь А.-К. звернулася до мусульман усього світу із закликом до «індивідуального» *джихаду*. Ідеологічні засади А.-К. — радикально витлумачений *салафізм* і *ваххабізм*, *панісламізм*. Мета — створення Великого іслам. *халіфату*. У період розквіту А.-К. постанала як новий геополітич. феномен, на позначення якого вживали термін «квазідержжава». Зміна способів діяльності та організац. будови А.-К. призвели до її перетворення на децентралізов. структуру. Від 2011 лідер А.-К. — Айман аз-Завахірі. Керівний орган — *шуро* (рада). У складі А.-К. 8 комітетів (релігії, військовий, зв'язків із громадськістю, фінансовий та ін.). Осередки А.-К. і тренувальні

Альенде Сальвадор

Альзатееві. *Alzatea verticillata*

табори для підготовки бійців створені в багатьох країнах світу — Афганістані, Алжирі, Судані, на Балканах, Кавказі, у д-вах Бл. й Дал. Сходу. Членами А.-К. є вихідці практично з усіх мусульман. д-в і регіонів світу. Наприк. 2010-х почастішали заклики до боротьби проти реліг. меншин, передусім на Бл. Сході та в Пд. Азії; напади на святині суфіїв (див. *Суфізм*), *шиїтів*, *язидів*, християн із числ. жертвами. Найбільшою дочірн. структурою А.-К. станом на 2019 є «Аль-Шабааб» (Сомалі), жертвами якої за 2006–2018 стало понад 26 тис. осіб (Global Terrorism Index 2018, оцінка).

Лит.: Гайдуков Л. Ф., Кремень В. Г., Губерський Л. В. та ін. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 рр.). Київ, 2001; Вудвард Б., Олбрайт М. Релігія и мировая политика / Пер. с англ. Москва, 2007; Лоуренс Р. Аль-Каида / Пер. с англ. Москва, 2010; Ісламські процеси у світі та в Україні: реалії і прогнози / За ред. А. В. Арістової. Київ, 2011; Wright L. The Looming Tower: Al-Qaeda and the Road to 9/11. New York, 2018.

С. С. Троян

Алькала́-де-Ена́рес, історична частина міста й університет (ісп. Universidad y barrio histórico de Alcalá de Henares) — архіт. ансамбль іст. частини міста, розташованого на річці Енарес, в автоном. окрузі *Мадрид* (Іспанія), об'єкт *Світової спадщини ЮНЕСКО* (з 1998). Археол. дослідження на тер. м. Алькала-де-Енарес свідчать, що перші поселення з'явилися тут ще за доби *неоліту*. У 1 ст. до н. е. римляни заснували м. Комплутум, звідси друга назва Алькали — Комплутенція. У 711 місцевість потрапила під владу арабів, які збудували фортецю неподалік рим. поселення. Араб. назва міста «القلة» (al-galat) означає «замок, фортеця». У 1118 війська архієпископа Толедо Бернардо де Седірака відвоювали місцевість в арабів, було відроджено поселення на тер. Комплутума. Розвитку міста сприяло вигідне розташування на перехресті важливих шляхів. 20.05.1293 король Кастилії Санчо IV підписав указ про відкриття в місті Генеральних студій (лат. Studium generale), навч. закладу, що отримав благословення Папи Римського. Кардинал Ф. Хіменес де Сісерос, який запропонував цілісну концепцію розвитку й забезпечення університету. містечка, заснував студії в 1499 (за ін. даними — у 1496); у 1508 вони отримали університет. статус (лат. Praeclarissima Complutensis Universitas). У 1836 ун-т перевели до м. Мадрида, у 1970 йому було присвоєно назву Мадрид. ун-т Комплутенсе. Відродження ун-ту в м. Алькала-де-Енарес розпочалося в 1960-х. У 1975, щоб полегшити діяльність ун-ту в м. Мадриді, деякі його ф-ти перевели до м. Алькала-де-Енарес. У 1977 реконструйований навч. заклад вдруге отримав університет. статус, у 1981 геральд. щит і девіз відродженого ун-ту були юридично закріплені, а в 1996 йому повернули іст. назву «Університет Алькала-де-Енарес». У 1998 ун-т та іст. частина міста отримали статус об'єкта Світ. спадщини ЮНЕСКО. Іст. частина міста займає бл. 79 га, нараховує 785 будівель, 465 з яких охороняються. 60 % будівель оголошено такими, що мають іст. цінність. Одними з найдавніших пам'яток є руїни рим. міста Комплутума та рим. вілла — будинок Іполіта — збудована в 4–3 ст. до н. е. Гол. пам'ятки Алькали-де-Енарес: соборна церква (1136) у готич. стилі (див. *Іотика*), кафедр. собор Святих дітей (1436)

та архієпископ. резиденція 14–15 ст., де зберігаються архіви *інквізиції*. Ін. пам'ятки: Ворота мучеників, єдині з шести в'їзних воріт 13 ст., що збереглися; монастир святого Бернардо, споруджений у бароковому (див. *Бароко*) стилі (1617), Ораторія святого Філіпа (1694) тощо. У м. Алькала-де-Енарес народився М. Сервантес, тому багато пам'яток пов'язано з його ім'ям: насам-

Алькала-де-Енарес. Площа Сервантеса

перед, це будинок і пл. Сервантеса. Місц. Театр комедії (1601) — один із найстаріших в Іспанії. Гол. вулиця міста — вулиця Майор (12 ст.) — унікальна тим, що це найдовша (390 м) аркада в Іспанії та друга в Європі (після портика святого Луки в м. Болоньї, Італія). Алькала-де-Енарес — перше у світі спеціально сплановане університет. містечко нового часу з унікальною барок. архітектурою, яке стало взірцем для ун-тів Європи й ін. регіонів світу. У м. Алькала-де-Енарес була вперше втілена на практиці концепція Граду Божого (лат. Civitas Dei) *Августина Блаженного*. У місті було створено своєрідний мікрокосм гармонійного співжиття міських жителів, представників академ. світу та реліг. орденів. Алькала-де-Енарес — модель ідеального міського співтовариства. З інтелектуальним осередком Алькала-де-Енарес пов'язане формування ісп. мови, тут винайдено ісп. граматику.

Лит.: González N. R. Universidad Complutense. Constituciones originales Cisnerianas. Alcalá de Henares, 1984; García O. J. La Iglesia de Toledo en tiempo del Cardenal Cisneros: 1495–1517. Toledo, 1992; Жеравина О. А. Из жизни студентов университета Алькала-де-Энарес в XVI–XVII вв. // Методол. и историограф. вопросы ист. науки. Томск, 1999. Вып. 25; Жеравина О. А. Кардинал Франсиско Хименес де Сиснерос как основатель университета в Алькала де Энарес (к изучению серии портретов выдающихся испанцев из книжного собрания Строгановых) // Вестник Томского гос. ун-та. Сер.: Культурология и искусствоведение. Томск, 2013. № 2 (10); Калинко Т. Ю. 100 лучших мест Испании. Москва, 2014.

І. В. Шліхта

Алькові (*Alcidae*) — родина морських птахів ряду *сивкоподібних*. До складу А. входить 10 родів та 24 види, серед яких найбільш відомими є гагарки, люрик, топорик, кайри, тупики, чистики. А. — холодолюбні морські птахи. У літній період поширені переважно в полярних широтах пн. півкулі. На Пд. трапляються в місцях холодних поверхневих течій поблизу Мексики та Каліфорнії. Взимку мігрують у південніші райони. Зовні нагадують пінгвінів, з якими не мають безпосеред. родинних зв'язків. Середні розміри: довж. тіла — 15–45 см, маса — 0,85–1 кг. Мають

контрастне чорно-біле забарвлення. За винятком безкрилої гагарки (*Pinguinus impennis*), всі пінгвіни літати, добре плавають і здатні пірнати на глибину до 100 м. Більшу частину життя проводять у відкритому морі, на віддалі від берегів, де живляться дрібною рибою та крилем. Під час линяння не здатні до польоту. На сходолі незграбні, пересуваються, як пінгвіни, на задніх лапах із випрямленим тілом. А. — моногамні (див. *Моногамія*). Гніздяться у квітні — травні змішаними величезними колоніями — *пташиними базарами*, обираючи для цього невеликі уступи чи ніші на майже прямовисних скелях на висоті 40–50 м. У кладці 1–2 яйця масою бл. 200 г. Здебільшого А. відкладають яйця на голу скелясту поверхню, де самиця та самець по черзі насиджують їх прибіл. 35 діб. Зеленкуваті або блакитні з темними плямами яйця мають конічну форму. Це дає їм змогу в разі поштовху не котитися, а лише перекинутися по колу, що є дуже важливим пристосуванням з урахуванням особливостей місць гніздування. У 19 ст. гагарки були об'єктами хижацького промислу, внаслідок чого їхню чисельність значно зменшено, а безкрилу гагарку взагалі винищено.

Лит.: Коблик Е. А. Разнообразие птиц : в 4 ч. Москва, 2001. Ч. 2; Gavin T., Wills M., Székely T. Phylogeny of Shorebirds, Gulls, and Alcids (Aves: Charadrii) from the Cytochrome-B Gene: Parsimony, Bayesian Inference, Minimum Evolution, and Quartet Puzzling // Molecular Phylogenetics and Evolution. 2004. № 30 (3); Aversa T. Birds of British Columbia and the Pacific Northwest: a Complete Guide. Victoria; Vancouver; Calgary, 2018.

С. В. Межжерін

Альма — річка, що протікає переважно в Сімферопольському та Бахчисарайському р-нах Автономної Республіки Крим. Назва пов'язана з тюрк. словом *alma*, що означає яблуко або плід, який зривають з дерева. Довж. — 84 км, пл. басейну — 635 км². Утворюється злиттям річок Сарису та Бабуганки на пн. схилах Бабуган-яйли, впадає в Чорне море. Верхів'я А. — у межах Крим. природного заповідника. Долина річки у верхів'ї V-подібна, у гирлі — асиметрична. Річище звивисте, утворює рукави, гирло заболочене.

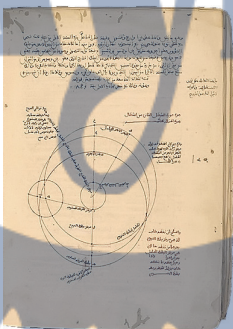

Альма. Художник Карло Боссолі, 1856

Осн. притоки: Суха Альма (ліва), Коса та Мавля (праві). Для вод. режиму А. характерні часті паводки та підвищення рівнів (глибина збільшується до 2,5–5 м) у зимово-весн. період і маловодність (глибина в межах 0,2–0,8 м) — улітку та восени. Від грудня до березня спостерігаються льод. утворення (шуга, забереги), льодостав бу-

Алькові. Іпатки (*Fratricula corniculata*)

Сторінка з Альмагеста арабською, 1381 (Іспанія), бібліотека Пенсильванського університету, США

ває зрідка. Пересіч. витрата води 1,22 м³/с, макс. — 114 м³/с. Модуль стоку у верхів'ї 27,6 л/с · км², у середині течії — 5,0 л/с · км². Для потреб водопостачання й зрошування споруджено Альмін. та Партизанське водосховища. 20.09.1854 під час Кримської війни 1853–1856 на А. відбулася Альмінська битва між союзними англо-франко-турецькими військами та російською армією.

Лит.: Вишневецький В. І. Річки і водойми України. Стан і використання. Київ, 2000; Байцар А. Л. Крим. Нариси історичної, природничої і суспільної географії. Львів, 2007; Клименко В. Г. Гідрологія України. Харків, 2010.

А. М. Оліферов

«Альмагест» (від грец. *al-Meṣūṭī* — найбільший, арабізоване й з арабським артиклем *al*, з грец. назви «Ἡ Μεγάλη Σύνταξις» — «Великий трактат»), «Математична побудова» («Μαθηματικὴ Σύνταξις») — назва головного астроном. твору з 13 книг Клавдія Птолемея (написаний бл. 140). Це виклад осн. положень антич. математичної астрономії, у якому відображені майже всі її найважливіші напрями: тригонометрія, сферич. астрономія, теорія видимого руху Сонця, Місяця, планет. У книзі вміщено зоряний каталог *Гипарха Нікейського*, доповнений Птолемеєм до 1022 зір. В «А.» детально викладено геоцентричну систему світу (див. *Геоцентризм*) та матем. теорію руху планет навколо нерухомої Землі, яка дозволяла обчислювати їх розташування на небосхилі з високою точністю. До 16 ст., епохи М. Коперника та появи геліоцентрич. системи (див. *Геліоцентризм*), «А.» вважали зразком сучас. підходу до вирішення астроном. задач. Від 3 ст. твір Птолемея вивчали й коментували у всьому світі. У 8 ст. книгу було перекладено араб. мовою; у 9 ст. вона стала відомою в середньовіч. Європі. Перші друк. примірники «А.» з'явилися лат. мовою в м. Венеції (1515) та грец. у м. Базелі (1538). Без «А.» неможливо уявити історію середньовіч. інд., перс., араб. та європ. астрономії. Праця М. Коперника «Про обертання небесних сфер» (1543), яка поклала початок сучас. астрономії, у багатьох аспектах продовжувала «А.».

Дж.: Англ. перекл. — Toomer G. J. Ptolemy's Almagest. London, 1984; Рос. перекл. — Клавдий Птолемей. Альмагест / Пер. с древнегреч. И. Веселовского. Москва, 1998; Франц. перекл. — Amalgeste, ou Composition mathématique de Claude Ptolémée, ou Astronomie ancienne, traduit pour la première fois du grec en français, suivie des Notes de Delambre : in 2 t. Paris, 1813–1816.

Лит.: Куртик Г. Е., Матвиевская Г. П. Птолемей и его астрономический труд // Альмагест. Москва, 1998; Альмагест // Астрономічний енциклопедичний словник / За заг. ред. І. А. Климишина, А. О. Корсунь. Львів, 2003; Moller V. The Map of Knowledge: a Thousand-Year History of How Classical Ideas Were Lost and Found. New York, 2019.

С. Л. Зворський

Альмаден та Ідрія — світова спадщина ртуті (ісп. Patrimonio del mercurio, Almadén e Idria; словен. Dediščina živega srebra Almadén in Idrija) — міста в Іспанії та Словенії, які впродовж століть були світовими центрами з видобутку ртуті; об'єкт Світової спадщини ЮНЕСКО (з 2012). Альмаден — місто та муніципалітет в Іспанії, у провінції Сьюдад-Реаль, у складі автоном. співтовариства Кастилія — Ла-Манча.

Альмаден та Ідрія. Шахта в Ідрії (Антонієвий вхід)

Нас. — 5 537 осіб (2017, оцінка). Родовища Альмадена розроблялися з 1 тис. до н. е. В епоху Римської імперії ртуть використовували в косметичці, згодом гол. метою видобутку стало отримання кіноварної фарби (див. *Кіновар*). До 12 ст. у цій місцевості мешкали переважно маври. Після того, як 1151 Альфонсо VII захопив Альмаден, місто стало власністю католицького ордену чернечого Калатрави. Для роботи на родовищах використовували ув'язнених, більшість із яких не доживала до кінця терміну ув'язнення. 1836 уряд Іспанії віддав родовища в оренду родині підприємців Ротшильдів, контракт із якими неодноразово поновлювався. Заг. видобуток ртуті за весь час розробки родовищ оцінюється у 250 тис. т. Вміст металу в руді зменшився з 10 % на поч. етапі розробки родовищ до 5–6 % у сер. 20 ст. За різн. оцінками, 80 % усієї ртуті у світі вироблялося саме тут. 2003 видобуток ртуті припинено. В м. Альмадені діє Музей гірничої справи, у складі якого — Музей ртуті (з 1941). У центрі міста 2002–2003 відреставровано будівлю шахтар. шпиталю Сан-Рафаель (споруда, збудована 1755; 1774–1775 тут функціонувала лікарня). Частково збереглася будівля Королів. в'язниці з примус. працею (перша згадка — 1525), а також руїни замку Ретамар, парафіяльна Церква святого Себастьяна (18 ст.; зруйнована в 19 ст.; згодом відбудована), Церква святого Хуана (18 ст.) тощо. Ідрія — шахтар. містечко на Зх. Словенії, в області Горішка. Нас. — 5 839 осіб (2018, оцінка). Сучас. місто виникло на поч. 16 ст., після виявлення руди. З 1497 м. Ідрія — найбільший у Європі центр видобутку ртуті. 1527 розпочалося буд-во замку Геверкенегт, в якому розміщувалася адміністрація ртут. копальні. 1978 родовища законсервовано у зв'язку зі зниженням якості руд і падінням цін на ртуть. За час експлуатації родовища отримано понад 200 тис. т металу; щоріч. видобуток — на рівні 400 т. В м. Ідрії діє 9 музеїв, зокрема Військовий і Міський музеї на тер. замку (1997 визнаний найкращим тех. музеєм Європи). У приміщенні колиш. міськ. зернохосвища працює худ. галерея (1770). На місці, де було знайдено руду, збудовано Церкву Святої Трійці (перша будівля з'явилася тут 1500). Ідрія також відома як курорт. Ртутні копальні обох міст є свідченням тривалої еволюції гірничоруд. справи.

Лит.: Евсеев А. А. Атлас мира для минералога. Москва, 2004; Утко Е. В. Сокровища человечества. 981 памятник Всемирного наследия ЮНЕСКО. 2-е изд. Москва, 2013; Кузнецов Д. И. Бетанкур. Москва, 2013; Калинин Т. Ю. 100 лучших мест Испании. Москва, 2014.

І. В. Шліхта

Альмаді

Альмаді (франц. Pointe des Almadies) — мис на афр. узбережжі Атлантичного океану, найзахідніший край (17° 32' зх. д.) півострова Зелений Мис та континент. Африки. Розташований між гирлами річок Гамбії та Сенегала. Адміністративно є найзахіднішим р-ном м. Дакара. Мис А. (як і весь Зел. Мис) утворений низкою колиш. вулкан. островів і піщан. перешийком, намитим прибереж. океан. течіями та прибоєм між островами та континентом. А. глибоко вдається в океан (береги абразійні), має близьку до рівносторон. трикутника форму (зі сторонами довжиною бл. 15 км). Вершина умов. трикутника звернена на Пд. Зх. та утворює зручну судноплав. гавань. Першими мис відвідали фінік. мореплавці (7–6 ст. до н. е.). У середньовіччі для європейців його відкрив португ. мореплавець Д. Діас (1445).

Лит.: Faure C. Histoire de la presqu'île du Cap Vert et des origines de Dakar. Paris, 1914; Burke A., Else D. The Gambia & Senegal. Melbourne, 2002; Connolly S. Senegal : in 2 vol. Guilford, 2015.

А. С. Івченко

Альма-матер, символічне втілення

Альма-матер (лат. alma mater, букв. — мати-годувальниця, живильна мати) — алегорична назва навч. закладу (університету, коледжу тощо) щодо його випускників, вихованців, учнів. У широкому значенні — місце, де хтось виховувався, вчився. Може вживатися з повагою, іронічно або жартівливо залежно від контексту. Первісно, в добу античності, вислів «А. м.» був епітетом до богині-матері, пізніше в католицизмі — до Діви Марії. Від часів середньовіччя для студентів А. м. — неформал. назва рідного ун-ту.

Лит.: Бабичев Н. Т., Боровский Я. М. Alma mater // Словарь латинских крылатых слов. Москва, 1982.

Альманах [пізньюлат. almanachus, від грец. ἀλμάνηχαν, араб. المَنَاح (al-manach) — календар] — 1) Стара назва календарів-довідників. Це були книги або таблиці з календарем, де фіксували дні, тижні та місяці, вели реєстр реліг. свят, стисло описували астроном. явища, наводили астрал. прогнози, практичні поради щодо с.-г. робіт тощо. Витоки укр. А. сягають часів Київської Русі — колективні ізборники та цвітніки відомі з 11 ст. Перший друк. календар Андрія Римши виданий в острожській друкарні І. Федорова 1581.

2) Збірник, що містить літ.-художні або наук.-популярні твори авторів одного напрямку, регіону, об'єднані за певною тематич., жанровою чи стильовою ознакою, які, зазвичай, публікують уперше. Перші європ. літ. А. з'явилися 17 ст. у Франції, а набули популярності у 18 ст., напр., «Альманах муз» («L'Almanach des muses»; Париж, 1764–1833). У 1830–1840 в Наддніпрянській Україні вийшли «Українській альманах» (Харків, 1831), «Утрення звезда» (Харків, 1833), «Кієв-

лянинъ» (Київ, 1840–1841; Москва, 1850), «Лас-товка» (Санкт-Петербург, 1941), «Молодикъ» (Харків, 1843–1844; Санкт-Петербург, 1844). У Зх. Україні перший А. — «Русалка Дністрова» (Будим, 1837), згодом — «Вѣнок русинамъ на об-жинки» (Відень, 1846–1847). У другій пол. 19 ст. — на поч. 20 ст. значну роль у розвитку та популяризації укр. л-ри відіграли такі А.: «Рада» (Київ, 1883–1884), «Степъ» (Санкт-Петербург, 1886), «Складка» (Харків, 1887, 1893, 1896; Санкт-Петербург, 1897). У Зх. Україні: «Перший вінок» (Львів, 1887), «Дністрянка» (Львів, 1876), «Руска хага» (Львів, 1877), «Ватра» (Стрий, 1887) та ін. На поч. 20 ст. із пожвавленням літ. життя й розвитком модерніст. л-ри побачили світ «3-над хмар і з долин» (Одеса, 1903), «Дубове лyste. Альманахъ на згадку про П. О. Кулиша» (Київ, 1903), «За красою» (Чернівці, 1905), «З потоку життя» (Херсон, 1905), «Терновий вінок» (Київ, 1908). Іст. події 1917 зумовили вихід у м. Львові кількох А. стрілець. тематики: «Стрілецький календар-альманах Артистичної Горстки і Пресо-вої Кватири УСС в полі на звичайний рік 1917» (Львів, 1917), літ.-мистецький А. «Тим, що впа-ли» (Львів, 1917) та ін. Широке розмаїття А. представлено в Зх. Україні у 1920–1930-х: літ.-політ. і громад. А. «Дніпро» (Львів, 1923–1939), «Альманах лівого мистецтва» (Львів, 1931), «Альманах “Нового часу”» (Львів, 1937–1939, видання І. Тиктора), А. вид-ва «Жіноча доля» («Наш світ», «Наша книга» та ін., Коломия, 1927–1939) та ін. Численні укр. А. виходили в рад. період. Вони спрямовувалися на виховання молоді, популяризацію л-ри певних регіонів, присвячувалися темі Другої світової війни: «Україна в огні» (А. Спілки рад. письменників України, Уфа, 1942), «Літературний Донбас» (А. Донец. обл. орг-ції письменників СПУ), «Радянське Закарпаття» (Ужгород, 1947–1957 рр.), «Жовтень» (Київ, 1930) та ін. Виходили А. і в укр. діаспорі: «Новий обрій» (А. укр. діаспори в Австралії, Мельбурн, 1954–2005), «Зерна: літературно-мистецький альманах українців Європи» (Париж — Львів — Цвікау, засн. 1994) та ін.

Дж.: ДСТУ 3017:2015. Інформація та документація. Видання основні види. Терміни та визначення понять. Київ, 2016.

Лит.: Бойко І. Українські літературні альманахи і збірники XIX — початку XX ст. Київ, 1980; Франко І. Українська альманахова література // Іван Франко : в 50 т. Київ, 1980. Т. 27; Голик Р. Реальна й віддзеркалена Галичина: календарі, час, ментальність й повсякденне життя галичан в краю й на еміграції (кінець XIX — перша половина XX ст.) // Вісник Львів. ун-ту. 2014. Вип. 9; Усманова О. Альманах як тип неперіодичного видання в історії української журналістики // Наук. записки Ін-ту журналістики. 2014. Т. 56; Кужель Л. Західноукраїнські та українські еміграційні альманахи 1920–1930-х років: тематико-типологічний аналіз // Записки Львів. нац. наук. 6-ки України ім. В. Стефаника. 2015. Вип. 7.

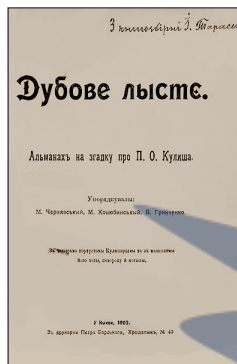
О. С. Левицька

«Альманах бібліофіла» (рос. «Альманах библиофила») — 1) Збірник Ленінград. т-ва бібліофілів (тепер м. Санкт-Петербург, РФ), що вийшов 1929 накладом 300 примірників. Містив уривки з трактату «Філобіблон» Р. де Бері, худ. твори («Бібліомани» Ш. Нодье), статті бібліофілів М. Куфаєва, О. Малєйна, Ф. Шилова та ін. 2) Серіальне видання, присвячене книгам і бібліофілією. Виходило 1973–1993 у видавництва

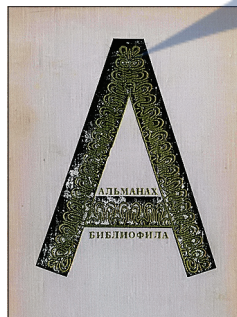
«Книга» (м. Москва, тепер РФ) із періодичністю 1–2 випуски на рік. Вийшло 28 випусків. Видання адресувалося професіоналам книжкової справи, книголюбам. «А. б.» тривалий час виходив під ред. голови Клубу книголюбів при Центральному будинку літераторів Є. Осетрова (1923–1993). З 2005 Міжнар. союз книголюбів відновив «А. б.». Видання виходить 1 раз на рік, є рецензованим, ілюстрованим. Сучас. «А. б.» публікує матеріали про історію приват. зібрань, б-к та окр. книг, персоналії надлики на першому випуску «Альманаха бібліофіла» 1973 года // Библиофил. Москва, 2003. Вип. 4; Богданович М. М. Отечественная библиофильская периодика: Вехи истории // Книга и мировая цивилизация: Материалы 11 Международной научной конференции по проблемам книговедения. Москва, 20–21 апреля 2004 г. : в 4 т. Москва, 2004. Т. 2; Мандель Б. Р. Книжное дело и история книги. Москва, 2014.

А. А. Майстренко

Альмандин — мінерал, залізісто-алюміністий силікат із групи гранатів, $\text{Fe}_3^{2+}\text{Al}_2[\text{SiO}_4]_3$. Назва походить від спотвор. назви м. Алабанд в Малій Азії (тепер територія Туреччини) — місця первіс. знахідки й потому центру ювелір. обробки цього каменю. Хім. склад: FeO — 43,3 %, SiO_2 — 36,2 %, Al_2O_3 — 20,5 %; як домішки (сумарно від 5 % до 15 %) зазвичай містить MnO , MgO , CaO . Сингонія — кубічна; параметри елементар. комірки $a = 11,517\text{--}11,624 \text{ \AA}$; показник заломлення — 1,760–1,820; спайності немає, злам раковистий; твердість за Мооса шкалою твердості мінералів — 7–7,5; густ. — 3,6–4,2 кг/м³. Колір червоний, фіолетово-червоний, коричнево-червоний, коричнево-чорний; блиск скляний, смоляний. Утворює добре сформ. кристали ромбо-додекаедрич. та тетрагон-триоктаедрич. габітусу розміром від 1 см до 10–15 см або щільні зернисті агрегати. А. — породотвір. мінерал різ. порід гірських метаморфічних: кристал. сланців, гнейсів, амфіболітів, еклогітів; мінерал акцесорний багатьох кислих та деяких серед. інтрузивних (див. Інтрузія) гір. порід і порід гірських ефузивних (гранітів, дацитів тощо), пегматитів. Трапляється в залізистих кварцитах, поширений в осад. породах. Гол. пром. тип родовищ — елювіальні (див. Елювій), алювіальні (див. Алювій) та прибережно-мор. розсипища, переважно утвор. внаслідок руйнування кристал. сланців (Бразилія, Індія, Китай, М'янма, РФ, США, Шрі-Ланка). В Україні А. поширений на Вінниччині (граніти бердичев. комплексу, гранат-біотит. мігматити та гнейси), у Карпатах (породи гірські метаморфічні та породи гірські магматичні Мармароського масиву), Закарпатті (дацити, андезити, туфи вулканічні Вигорлат-Гутинського вулкан. пасма), Приазов'ї (метаморф. породи та пегматити Сорокинської зони), Кривбасі (гнейси та сланці Криворізького заліз. зоруд. родовища), Криму. Прозорі кристали А. належать до дорогоцін. каменів, їх використовують у ювелір. пром-сті, а непрозорі та зерн. різновиди — як абразиви.

«Дубове лyste. Альманахъ на згадку про П. О. Кулиша» (Київ, 1903)

«Альманах бібліофіла». Випуск 1, 1973

Альмандин

Лит.: Deer W., Howie R., Zussman J. Rock-Forming Minerals: Orthosilicates : in 5 vol. 2nd ed. London, 1997. Vol. 1A; Матковський О. І., Павлишин В. І., Сливко Є. М. Основи мінералогії України. Львів, 2009; Павлишин В. І., Довгий С. О. Мінералогія : у 2 ч. Київ, 2014. Ч. 2.

О. А. Вишневецький

Альма-Тадема, Лоуренс [англ. Alma-Tadema, Lawrence; справж. Тадема, Лоренс Альма (нідерланд. Tadema, Lourens Alma); 08.01.1836, с. Дронрейп, провінція Фрисландія, Нідерланди — 25.06.1912, м. Вісбаден, тепер земля Гессен, Німеччина] — художник, представник *академізму*, член Амстердам. академії красних мист-в (з 1862), Королів. академії Мюнхена (з 1871), Королів. академії Берліна (з 1874), Королів. академії Великої Британії (з 1879), Рим. академії живопису св. Луки (з 1907), асоційован. член Франц. академії красних мист-в (з 1881). Народився в сім'ї нотаріуса. У 1838 родина переїхала до м. Леувардена. З дитинства брав уроки малювання в місц. художника. У гімназії захоплювався також історією та готувався стати адвокатом. У 1851 тяжко захворів на *туберкульоз*. Лікарі вважали його невиліковним, і хлопцеві було дозволено решту життя займатися за його бажанням малюнком і живописом. Попри прогнози лікарів юнак одужав. З 1852 навчався у Королів. академії образотвор. мист-в м. Антверпена (Бельгія). У цей час захопився *романтизмом*. Від 1855 вивчав історію костюму та архітектури під керівництвом художника професора Л. Я. де Тейє (1822–1890). З 1858 працював у студії художника Г. Лейса. 1859 вони разом створили фреску для ратуші м. Антверпена. Під час подорожі Італією 1863 захопився античністю, історією Давньої Греції та Риму, а також археологією Давнього Єгипту. Відтоді теми давньої історії стали основними в його творчості. У 1864 познайомився з впливовим продавцем творів мист-ва Е. Гамбаром (1814–1902; Бельгія), який замовив йому серію іст. картин і організував виставку в м. Лондоні. 1865 А.-Т. переїхав до м. Брюсселя. 1868 підписав з Е. Гамбаром контракт на 34 картини. Наприкінці 1869 митець переїхав до м. Лондона,

Альма-Тадема, Лоуренс.
Повінь (відома, як повінь
Святої Єлизавети) у Бісбосі
1421, 1856

1870 з початком *Франко-німецької війни* облаштувався там остаточно, а 1873 отримав від королеви Вікторії британ. підданство. А.-Т. часто мандрував, зокрема 1872 відвідав Бельгію, Німеччину та Італію, 1875 і 1876 побував у м. Римі. Брав участь у роботі Париз. салону 1876, де експонувалася його картина «Аудієнція в Агріппи» (1876). У 1878 і 1883 в Італії цікавився знахідка-

ми, зробленими на розкопках м. Помпеї. 1882 відбулася ретроспектив. виставка А.-Т. в галереї Гросвенор у м. Лондоні (287 робіт). 1883 митець купив будинок, що раніше належав художнику Дж. Тіссо (Ж.-Ж. Тіссо; 1836–1902, Франція). Після реконструкції за проектом А.-Т. будівля перетворилася на одну з пам'яток м. Лондона. 1899 А.-Т. отримав звання лицаря з нагоди 81-ї річниці королеви Великої Британії. 1900 брав участь в організації Всесвіт. виставки у м. Парижі (Франція), а 1904 — Всесвіт. виставки в м. Сент-Луїсі (США). Узимку 1902–1903 А.-Т. здійснив поїздку до Єгипту, під час якої вивчав піраміди й пам'ятники, був свідком відкриття першої Асуан. гроблі. Помер під час лікування в м. Вісбадені, похований у Соборі св. Павла в м. Лондоні. А.-Т. — автор 408 картин. З 1872 усі свої твори вносив до каталогу, де кожна картина мала номер опусу в хронол. порядку. Перший номер має «Портрет моєї сестри Артє» (1851), останній — картина «Приготування в Колізеї» (1912). Ранні картини присвячені темі середньовіч. історії. Перша масштаб. робота «Навчання дітей Хлодвіга» (1861) виставлялася в м. Антверпені й отримала визнання публіки. Після цього А.-Т. написав цикл творів, присвяч. добі *Меровінгів*. Уславився насамперед картинами, що зображували сцени повсякден. життя доби античності. Твори вирізняються точністю деталей, предметів, костюмів, архітектури тощо. Перша картина на рим. тему — «Катулл у Лесбії» (1865). Інші твори: «Тріумф Тита» (1885), «Троянди Теліагабала» (1888), «Присвята Вакху» (1889), «Весна» (1894). Остан. масштаб. полотном з антич. тематики стала картина «Каракалла і Гета» (1907), на якій зображено понад 250 осіб. Писав не лише олійними фарбами, а й аквареллю (41 робота), з 1881 був членом Королів. т-ва акварелістів. Створював портрети й театр. декорації. Картини А.-Т. зберігаються в музеях Великої Британії, Нідерландів та США, у музеї Орсе (м. Париж), музеях міст Гамбурга і Франкфурта (Німеччина), Лілля (Франція), Мадрида (Іспанія) та ін., а також у приват. колекціях. 1973 «Метрополітен-музей» (м. Нью-Йорк, США) організував виставку 35 творів А.-Т. з приват. колекції продюсера А. А. Фунта (США) під назвою «Вікторіанці в тогах». У 1996–1997 відбулася ретроспектив. виставка А.-Т. у музеї Ван Гога у м. Амстердамі (Нідерланди). Картини А.-Т. вплинули на творчість кінорежисерів *Голлівуда*, які зображували у фільмах греко-рим. епоху (Д. Л. В. Гриффіт, С. Б. Демілл). Здобув нагороди худ. виставок і салонів: Золоту медаль Париз. салону (1864), медаль другого класу на Міжнар. виставці в м. Парижі (1867), золоту медаль (виставка у м. Берліні, 1872), Велику золоту медаль (виставка у м. Берліні, 1874); золоті медалі першого класу Всесвіт. виставок у м. Парижі (1889 і 1900). Нагороджений орденами різних країн: орденом Леопольда (Бельгія, 1866), орденом Данського лева (1868), орденом Св. Михаїла I ступеня (Баварія, 1869), офіцер ордена Почес. легіону (Франція, 1873), кавалер ордена Прус. корони III ступеня (1877), член ордена Заслуг (Велика Британія, 1881), кавалер ордена Заслуг (Німеччина, 1904).

Лит.: Swinglehurst E. Lawrence Alma-Tadema. Kent, 2002; Barrow R. Lawrence Alma-Tadema. Barcelona, 2004; Мировое искусство. Прерафаэлитизм / Сост. И. Г. Мосин. Санкт-Петербург; Москва, 2006; Шестимиров А. Альма-

Тадема. Москва, 2012; Lawrence Alma-Tadema: at Home in Antiquity / Ed. by E. Prettejohn, P. Trippi, J. Baetens. Munich, 2016; Standing P. Sir Lawrence Alma-Tadema, O. M., R. A. London, 2018.

Альметов, Олександр Давлетович (рос. Альметов, Адександр Давлетович; 18.01.1940, м. Київ, тепер Україна — 21.09.1992, м. Москва) — спортсмен, хокеїст (центр. нападник), засл. майстер спорту СРСР (з 1963). Народився в родині офіцера, у дитинстві мешкав у м. Москві. Вихованець хокейної школи ЦСКА (м. Москва), почав грати в ДЮСШ ЦСКА в 1952. За осн. команду ЦСКА (м. Москва) дебютував у сезоні 1958/59, грав за неї до сезону 1966/67 (тренер А. Тарасов). Грав у трійці з К. Локтевим і В. Александровим. Ця ланка проіснувала 7 років і вважається найсильнішою в рад. хокеї 1-ї пол. 1960-х. Сучасники називали їх «тріо академіків», «гросмейстерська трійка», «тріа-еталон». З появою їхньої ланки утвердилася манера гри трійки, в якій взаємозамінність, різнохарактерність гравців забезпечували дуже високий рівень комбінац. гри. У чемпіонаті СРСР з хокею зіграв 220 ігор, закинув 212 шайб. Вправно діяв біля воріт супротивників, мав поставлений кидок. Вирізнявся швидкістю прийняття рішення й надзвичайно високою технікою, майстерним веденням шайби. Від сезону 1959/60 по сезон 1966/67 грав за збірну СРСР. На чемпіонатах світу та Олімп. іграх зіграв у 50 матчах (37 закинутих шайб), а всього у складі збірної СРСР — у 107 матчах (75 шайб). Олімп. чемпіон (1964), бронз. призер Олімп. ігор (1960). Чемпіон світу (1963, 1964, 1965, 1966, 1967), бронз. призер Чемпіонату світу (1960, 1961); чемпіон Європи (1960, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967), сріб. призер Чемпіонату Європи (1961). Чемпіон СРСР (1959, 1960, 1961, 1963, 1964, 1965, 1966), сріб. призер Чемпіонату СРСР (1967), бронз. призер Чемпіонату СРСР (1962), володар кубка СРСР (1961, 1966, 1967). Був результативним гравцем — найкращий снайпер чемпіонату СРСР 1964 (40 шайб). Вхордив до символіч. збірної чемпіонатів світу (1965, 1967). Ігрову кар'єру завершив у 27 р. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1965).

Лит.: Филатов Л. Молния на льду. Москва, 1964; Бобров В. Хоккей сегодня // Огонек. 1966. № 52; Вайханский С. Золотая книга сборной СССР по хоккею. Санкт-Петербург; Москва, 2002; Раззаков Ф. Легенды отечественного хоккея. Москва, 2014.

О. Ю. Сербряков

Альмодóвар, Пéдро (ісп. Almodóvar, Pedro; повне прізвище та ім'я — Almodóvar Caballero, Pedro; 24.09.1949, м. Кальсада-де-Калатрава, автоном. співт-во Кастилія — Ла-Манча, Іспанія) — кінорежисер, сценарист і актор. До 8 р. жив у м. Кальсада-де-Калатрава, згодом сім'я переїхала до м. Орельяна-ла-В'еха, а потім до Мадрігалехо (муніципалітет у автоном. спільноті Естермадура), де батько працював на газовій станції. 1967 А. приїхав до м. Мадрида з метою вступити до кіношколи, але за наказом Ф. Франко кіношколи було закрито. А. часто змінював роботи, доки не влаштувався до Нац. телефон. компанії «Телефоніка» («Telefónica»), де працював протягом 12 р. У цей час увійшов до складу незалеж. театр. трупи «Голліардос» і брав участь у виставах. Створив пародійний дует у стилі

панк-глем-рок, опублікував перші оповідання, був автором коміксів. Знімав короткометраж. фільми, які швидко набули популярності та зробили його відомим у ісп. поціновувачів *андеграунду*. Початок творчості А. припав на період постфранківської розкутості ісп. мист-ва та розвитку контркультур. руху («Мовіда Мадриленья»). 1980 вийшла його перша повнометраж. картина «Пепі, Люсі, Бом та інші дівчата». 1985 разом із братом створив продюсер. компанію «Ель Десео» («El Deseo»), яка почала дії роботу з продюсування фільму А. «Закон бажання» (1987). У своїх картинах А., проводячи персонажів через екзотич. пристрасті, порушує загальнолюдські теми. В його фільмах повторюються однакові мотиви: сексуальні збочення, нетрадиц. орієнтація, зґвалтування, проституція, наркотики, переслідування тощо. Особливістю є співчутливе зображення жінок, розвиток дії навколо гол. героїні — жінки. Кіно А. вирізняє використання яскравих кольорів і незвичних ракурсів. Важливими елементами є музика й декор. Серед фільмів: «Лабіринт пристрастей» (1982), «Матадор» (1986), «Закон бажання» (1987), «Високі підбори» (1991), «Квітка моєї таємниці» (1995), «Жива плоть» (1997), «Усе про мою матір» (1999), «Поговори з нею» (2002), «Погане виховання» (2004), «Повернення» (2006), «Розірвані обійми» (2009), «Шкіра, в якій я живу» (2011), «Джульетта» (2016) та ін. Отримав премії «Оскар» і «Золотий глобус» за картини: «Усе про мою матір» (1999) і сценарій до фільму «Поговори з нею» (2003). Премія «Гойя» за фільми: «Жінки на межі нервового зриву» (1988), «Усе про мою матір» (1999), «Повернення» (2006). Премія Британської кіноакадемії за стрічки: «Усе про мою матір» (1999), «Поговори з нею» (2002). Премія «Сезар» за фільми: «Високі підбори» (1992), «Усе про мою матір» (2000), «Поговори з нею» (2003), а також почесна премія «Сезар» за заслуги в кінематографі (1999).

Лит.: Allinson M. A Spanish Labyrinth: The Films of Pedro Almodóvar. London, 2001; Bergan R. Film. New York, 2006; Strauss F. Almodóvar on Almodóvar. London; New York, 2006; Gutierrez-Albilla J. D. Aesthetics, Ethics and Trauma in the Cinema of Pedro Almodóvar. Edinburgh, 2017.

Альмораві́ді (араб. المرابطون, ісп. Almoravides, букв. — ті, що живуть у фортеці — рібаті) — військ.-реліг. братство, пізніше — династія та назва феод. д-ви (сер. 11 ст. — 1146), утвореної під час розгортання реліг. руху бербер. племен Пн. Африки. Братство А. виникло в 11 ст. серед представників кочового бербер. племені лемтунів (Пн.-Зх. Африка). 1039 вождь лемтунів Йах'я ібн Ібрагім після здійснення *хаджу* запросив для проповіді серед одноплемінців іслам, правознавця, представника Малікітського *мазхабу*, Абдаллаха ібн Ясіна (родом із Марокко, вивчав іслам. право в Тунісі). Заклики останнього до суворого й дисциплінов. життя за приписами *ісламу*, спершу були непопулярними серед кочівників. Після смерті Йах'ї ібн Ібрагіма ібн Ясін із групою послідовників були змушені утекти на один з о-вів у гирлі р. Сенегал. Там збудували фортецю, вели аскетичний, релігійно скерований спосіб життя. Їхня реліг. ревність та *аскетизм* сприяли зростанню дух. авторитету, кількості послідовників і формуванню реліг. братства. Воно отримало назву «аль-мурабітун» (множина від «мурабіт» — заг. назви членів іслам. духов.

Альметов Олександр Давлетович

Альмодовар Педро

братств, які жили за своїми приписами у спец. фортецях — рібатах). «А.» — іспанізов. форма назви «аль-мурабітун». 1042 Абдаллах ібн Ясін оголосив священ. війну язичникам. Упродовж 10 р. А. підкорили більшість племен угруповання санхаджа (до якого належало і плем'я лемтунів). У 1050-х бербер. війська на чолі з Йах'єю ібн Омаром здійснили низку успіш. походів на Пд., захопили м. Аудагост (центр Зх. Сахари) та завдали нищівного удару по Гані. Вони також здійснили похід на Пн., узявши під контроль частину тер. сучас. Марокко. Після смерті Йах'ї ібн Омара (1056) та Абдаллаха ібн Ясіна (1059) братство А. очолили Абу Бакр ібн Омар та його родич (двоюрид. племінник) Юсуф ібн Ташфін. Обидва взяли собі титули *емірів*. Цим часом можна датувати заснування династії А. У 1060-х Юсуф ібн Ташфін заснував у передгір'ях *Атлаських гір* м. Марракеш, яке стало столицею династії. Використовуючи місто як опорну базу, здійснив успішні військ. походи, завоював Марокко та Зх. Алжир. Демонстратив. релігійність Ю. ібн Ташфіна закріпила за ним славу захисника ісламу в Пн.-Зх. Африці. Від 1074 до нього надходять звернення і перебувають посольства з проханням захистити мусульман *Андалусії* від наступу християн. На той час *Кордовський халіфат* було розділено на 23 незалеж. д-ви, що ворогували між собою й не могли чинити ефектив. опір *реконкісті*. Після захоплення м. Сеути (1084) А. наважилися перенести бойові дії на Піренейський п-ів. У битві біля Заллаку (неподалік м. Бадахоса, тепер Іспанія) 1086 вони завдали відчут. поразки королю Леона й Кастилії *Альфонсу VI Хороброму*, після чого повернулися в Марокко. 1090 армія А. здійснила повтор. похід до Іспанії. Нова перемога над Альфонсом VI дозволила підкорити мусульм. емірати: Гранадський, Малагський, Кордовський, Севільський, Валенсійський тощо. На поч. 12 ст. д-ва А. на Пд. сягала р. Сенегалу та верхів'їв р. Нігеру, а на Пн. включала іспан. землі до м. Фраги та м. Толедо. До її складу входили Марокко, Зх. Алжир, мусульман. частина Іспанії та Балеарські о-ви (столиця — м. Марракеш). Після смерті Юсуфа ібн Ташфіна в 1106 д-ва почала занепадати. Захоплення м. Сарагоси (1110) не зупинило цей процес. Наступ. еміри з династії А.: Алі ібн Юсуф (1106–1142), Ташфін ібн Алі (1142–1146), Ібрагім (1146) та Ісхак (1146–1147) відмовилися від ревного аскетизму засновників династії. Вдавалися до відступу від традиції, оточили себе охоронцями-християнами. Політика А. викликала невдоволення бербер. племен у горах Атласу та в підвлад. їм частині Іспанії; після 1120-х у цих регіонах часто спалахували повстання. 1147 м. Марракеш було захоплено *Альмохадами*; останнього еміра з династії А. (Ісхака) страчено.

Лит.: Жульєн Ш.-А. История Северной Африки: Тунис, Алжир, Марокко : в 2 т. / Пер. с фр. А. Е. Аничковой. Москва, 1961. Т. 1: От арабского завоевания до 1830 года; Али-заде А. Хроника мусульманских государств. I–VII веков хиджры. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 2004; Bennisson A. The Almoravid and Almohad Empires. Edinburgh, 2016.

Ю. О. Гоман

Альмохади (араб. الموحدون, ісп. Almohades, букв. — єдинобожники) — 1) Релігійний рух, що виник 1121 на тер. сучас. Марокко, Тунісу, Алжи-

ру й Іспанії. Засновником руху А. був богослов і проповідник Мухаммад ібн Тумарт (1080–1130), який 1120 організував повстання осілих берберів проти влади *Альморавідів*, обвинувативши їх у викривленні ісламу. 1121 він проголосив себе *махді* та оголосив початок *джихаду* проти *Альморавідів*. 2) Берберська династія, що правила 1130–1269 в одноймен. д-ві на тер. Пн. Африки. Династію А. після смерті Мухаммада ібн Тумарта започаткував його наступник Абд аль-Мумін, якого 1130 проголосили *халіфом* у м. Тінмалі неподалік від м. Марракеша (на той час іще непідвлад. А.). Після приходу до влади Абд аль-Муміна володіння династії збільшувалися: їхня влада поширювалася з гірських р-нів Марокко на пн. узбережжя, а також на землі сучас. Тунісу, Алжиру та Лівії. У 1140-х А. почали здобувати контроль над Іспанією, упродовж 1140–1150-х вони встановили його над пд. частиною Піренейського п-ова (містами Гібралтаром, Кадісом, Гранадою, Севільєю та ін.). 1147 А. захопили м. Марракеш, оборону якого було послаблено внаслідок початку міжусоб. боротьби в д-ві Альморавідів. Отже, державу Альморавідів було остаточно ліквідовано. Влада А. у роки правління Абд аль-Муміна (до 1163), його сина Юсуфа I (1163–1184) та онуків Якуба аль-Мансура (правив 1184–1199) та Мухаммада ібн Якуба ан-Насіра (правив 1199–1213) вирізнялася залученням до держ. апарату представників бербер. племен, зусиллями яких А. здобули владу, і освічених чиновників з Андалусії. З 1210-х почався занепад д-ви А. Після смерті 1224 Юсуфа аль-Мустансіра (сина Мухаммада ібн Якуба ан-Насіра), який не мав спадкоємців, розпочалася міжусобна зброяна боротьба. Влада халіфів династії А. швидко занепадала. Абу Ала Ідріс аль-Мамун (правив 1229–1232) зробив спробу зміцнити свій вплив, спершися на помірковано налаштов. чиновників і богословів Андалусії. Для цього він публічно зрікся вчення Мухаммада ібн-Тумарта. Його син Абд ар-Рашид аль-Вахід відмовився від рішення батька й знову визнав учення ібн-Тумарта. Під час правління Абд ар-Рашида аль-Вахіда А. втратили владу над Андалусією, значну частину якої було відвойовано християнами ще за часів аль-Мамуна. У м. Гранаді встановилася влада династії *Насридів*. У магриб. частині д-ви А. у 1220-х розпочалися повстання бербер. племен. Вона почала розпадатися на окр. д-ви з влас. династіями (Заяніді або Абдальвадіди на Зх. сучас. Алжиру; Хафсиди в Тунісі). З 1244 на більшій частині тер. Марокко утвердилася нова бербер. династія Маринідів. Вони поступово захоплювали решту тер. А., звужуючи її до земель навколо м. Марракеша. Під час правління Умара аль-Мустафіка (правив 1248–1266) А. визнали зверхність Маринідів і сплачували їм данину. За часів правління остан. халіфа з династії *Альмохадів* Абу-Дабуса (правив 1266–1269) влада А. обмежувалася м. Марракешем. Династія припинила існування 1269 після взяття м. Марракеша військами Абдальвадідів. Період правління А. вирізнявся значно меншою реліг. терпимістю, ніж доба Альморавідів. Наслідком цього став швидкий занепад християн. громад у підвлад. А. частині *Магрибу*. Тиск із метою стимулювати навернення в іслам чинився також на євреїв.

Лит.: Julien Ch.-A. Histoire de l'Afrique du Nord. Paris, 1994; Buresi P., El Aallaoui H. Governing the Empire: Provincial Administration in the Almohad Caliphate (1124–

1269). Leiden, 2012; Kennedy H. Muslim Spain and Portugal: A Political History of al-Andalus. New York, 2014; Войтович Л. В., Овсінський Ю. В. Історія війн і військового мистецтва : у 3 т. Харків, 2017. Т. 1: Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа — початок XVI ст.).

Альмош, *Алмош* (угор. Álmos; бл. 819 — бл. 895, місця народження і смерті невідомі) — напівісторична постать, військ. діяч, военачальник та один із вождів кочівників-угрів. Відомий з анонім. твору поч. 13 ст. «Діяння Угрів» («Gesta Hungarorum») та «Композиції угорських хронік 14 ст.» («Chronici Hungarici compositio saeculi XIV»). Батьками А. начебто були вождь Ельод та «праматір» мадярів Емеше, яка уві сні побачила містич. птаха Турула. Останній її запліднив, передбачивши, що в започатков. родові в майбутньому буде багато королів. Им'я А. походить від угор. álom — сон. Наприкінці 9 ст. мадяри та казари, зазнавши поразки від печенігів, розпочали пошук «другої батьківщини» під проводом А. та ін. шести вождів (Ельода, Онда, Конда, Губи, Таша й Тугутума). Загони А. перетнули Карпати й увійшли до Паннонії. З перебуванням А. в м. Києві іноді пов'язують топонім «Олмин двір», зафіксов. у «Повісті минулих літ». Перебування мадярів під м. Києвом це джерело згадує у ст. за 898. Падіння легендар. д-ви кн. Лаборця на тер. сучас. Закарпат. обл., описане «Діяннями угорців», імовірно, відбулося після війни з А.

Лит.: Chronici Hungarici compositio saeculi XIV // Szentpétery I. Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum : in 2 vol. Budapestini, 1937. Vol. 1; Fodor I. Die grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien. Budapest, 1982; Györfy G. A magyar-szláv érinkezések kezdetei és «Etelköz» múltja // Századok. 1990. Évf. 124. Sz. 1; Erdélyi I. A magyar honfoglalás és előmenyei. Budapest, 2002; Györfy G. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársok és kronikások híradásai. Budapest, 2002; Gesta Hungarorum. Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини / Пер. з лат. і угор. К. Найпавер. Ужгород, 2005; «Діяння венгров» магістра П., которого называют Анонимом / Пер. с венгер. В. И. Матузовой // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. 2007. № 1–2; Моця О. П. Мандрівка угрів за Карпати: інформація писемних джерел та археологічні реалії // Археол. і давня іст. України. 2011. Вип. 7; Алимов Д. Е. Этногенез хорватов: формирование хорватской этнополитической общности в VII–IX вв. Санкт-Петербург, 2016.

М. М. Волощук

Альмош (угор. Álmos; хорват. Almoš; бл. 1075, місце народження невідоме — 01.09.1127, м. Константинополь, тепер м. Стамбул, Туреччина) — угорський принц із династії Арпадів, герцог Славонії (1084–1091), король Хорватії (1091–1093), володар Нітри та Біхару (1095–1108). А. — син короля Угорщини *Гези I*. Старший брат А. Коломан позбавив А. можливості стати королем Угорщини всупереч заповітові короля Володислава I. Упродовж усього життя А. сперечався за престол із Коломаном, використовуючи свої зв'язки при папській курії, у Священній Римській імперії та при дворі польського князя *Болеслава Кривоустого*. А. намагався використати як засіб протидії братові також своє одруження 21.08.1104 на Предславі, доньці великого князя київського *Святополка Ізяславовича*. Серед інтриг А. проти Коломана однією з найзначніших було зваблення його другої дружини Євфимії

Володимирівни (доньки Володимира Мономаха). Остання 1112 вийшла заміж за угорського короля, проте за кілька місяців Коломан обвинуватив її в подружній зраді. Їхній шлюб було розірвано, і Євфимія повернулася до м. Києва.

Альмош, Алмош (Chronicon Pictum)

Коломан запроторює до монастиря сліпого **Альмоша**, (Chronicon Pictum)

А. протидіяв грабунку своїх земель учасниками Першого Хрестового походу, розбивши один із франц. загонів біля м. Нітри. Між 1096–1116 заснував абатство Месеча, 1107–1108 здійснив паломництво до м. Єрусалима. 1117 за інтриги й посягання на престол осліплений разом із сином Белою. Помер у м. Константинополі. У 1137 перепохований в Угорщині.

Лит.: Werthner M. Az Árpádok családi története. Nagybecskerekén, 1892; Mandić O. «Pacta Conventa» i «dvanaest» hrvatskih bratstava // Historijski zbornik. Zagreb, 1958–1959. Vol. 11–12; Font M. Koloman the Learned, king of Hungary. Szeged, 2001; Slovensko a Chorvátstvo. Historické paralely a vstahy (do roku 1780) / Vedecká redakcia M. Homza, J. Lukačka, N. Budak. Bratislava, 2013.

М. М. Волощук

Альнітак (від араб. النطاق — пояс) — зоря ζ в сузір'ї *Оріона*. Им'я офіційно схвалено 20.07.2016 Робочою групою з імен зір Міжнар. астроном. союзу. Інші позначення компонентів зір системи А.: 50 Orionis, 126 G. Orionis, BD–02°1338, SAO 132444, HIP 26727, TD1 5127, WDS J05407–0157, A: HR 1948, HD 37742; B: HR 1949, HD 37743. Потрійна зоря, що разом із Мінтакою (δ Оріона сузір'я) й Альніламом (ε Оріона) утворює *астеризм Пояса Оріона*. Екватор. координати на епоху J2000,0: пряме сходження — 05^h40^m45^s, схилення астрономічне — (–01°56'34"), видима зоряна величина (V) 2,08^m/4,28^m/4,01^m (для 3 гол. компонентів А, В та С системи А.). Астрометр. характеристики: променева швидкість (R_r) = 18 км/с; власний рух (μ) за прямим сходом — 3,99 мс дуги/рік, за схиленням — 2,54 мс дуги/рік; паралакс(π) — (3,99 ± 0,79) мс дуги, отже, відстань до зорі (1262 ± 176) світл. років або (387 ± 54) парсеки. Абс. зор. величина (M_v) = (–6,00^m)/(–3,9^m)/(–4,1^m) — для 3 гол. компонентів А, В та С системи. Спектр. характеристики: спектр. клас O9,5 Iab; показник

кольору $(B-V) = (-0,11^m)/(-0,21^m)$ (для зір А та В системи Альнітак відповідно); показник кольору $(U-B) = (-1,07^m)$. Фіз. характеристики трикрат. системи А.: маса $28 M_{\odot}$, радіус $20 R_{\odot}$, болометр. (див. *Болометр*) світність $250\,000 L_{\odot}$. Ефект. температура компонентів системи $30\,000/20\,000/24\,000\text{ К}$. Диференц. період осьового обертання в екватор. зоні $< 140\text{ км/с}$, що дає період доб. обертання 6,67 доби. Є однією з найяскравіших зір спектр. класу О на ніч. небі Пн. півкулі. Система А., розташована в межах еміс. туманності IC 434, — член ОВ асоціації в сузір'ї Оріона. На тер. України найліпші умови для спостережень зорі — від грудня до лютого.

Лит.: Raassen A. J., Van Der Hucht K. A., Miller N. A. et al. XMM-Newton Observations of ζ Orionis (O9.7 Ib): A Collisional Ionization Equilibrium Model // *Astronomy and Astrophysics*. 2008. Vol. 478. № 2; Buysschaert B., Neiner C., Ramiamanantsoa T. et al. Understanding the Photometric Variability of ζ OriAa // *Proceedings of the Polish Astronomical Society*. 2013. Vol. 123; Blazère A., Neiner C., Tkachenko A. et al. The Magnetic Field of ζ Orionis A // *Astronomy and Astrophysics*. 2015. Vol. 582.

О. Г. Шевчук

Альнпек, Ян (Альнпех, Йоганн) (нім. Alnpech, Johann; лат. Alembek, Joannes) (? , м. Львів, тепер Україна — 1636, м. Львів, тепер Україна) громадський і політичний діяч, купець, аптекар, автор першого друкованого опису м. Львова. Батько А. (Г. Альнпек) переїхав із м. Фрайбурга (тепер Німеччина) до м. Львова 1567. А. народився наприкінці 1560-х або на поч. 1570-х. Навчався у м. Вроцлаві аптекарської справи. 1588 повернувся до м. Львова й почав займатися професійною діяльністю. На початку 1590-х продовжив навчання в *Падуанському університеті*. Повернувся до м. Львова бл. 1597. З 1602 брав активну участь у політичному житті міста. У 1630 обіймав посаду бурмістра м. Львова. У 1603–1605 А. на замовлення Г. Брауна підготував опис м. Львова для атласу «Міста земного світу» («Civitates Orbis Terrarum»). Опис А. у скороченому вигляді увійшов до останнього тому, виданого 1617. Твір має важливе значення для дослідження топографії, економічної й соціальної історії м. Львова ранньомодерного часу. Збереглися власноручні виписки А. з документів міської влади м. Львова 15 ст., які він використовував як підготовчий матеріал для цієї праці, а також примірник повного нередагованого рукопису твору. У новий час опис А. уперше видано без наукового опрацювання 1816 в журналі «Pamiętnik Lwowski» в польському перекладі Й. Бонковського за публікацією в атласі. У 1930 повний текст твору за рукописом впровадив у науковий обіг С. Рахвал, опублікувавши його науковий переклад і аналіз у книжковій серії «Wschód: wydawnictwo do dziejów i kultury ziem wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej». Укр. мовою фрагменти з твору опубліковано без імені перекладача у 2003.

Тв.: Rachwał S. Jan Alnpek i jego «Opis miasta Lwowa» z początku XVII w. Lwów, 1930; Альнпек Й. Опис міста Львова // Незалежний культурологічний часопис «І». Львів, 2003. Ч. 29.

Лит.: Janeczek A. Studia nad początkami Lwowa. Bilans osiągnięć i potrzeb badawczych // *Rocznik Lwowski*. 1993–1994. Warszawa, 1994; Осипян О. Л. «Topographia civitatis Leopolitanae» Йоганна Алембека початку XVII ст. як джерело з історії Львова: когнітивна рамка, наративні стратегії // *Укр. іст. журнал*. 2010. № 4; Осипян А. Л. Межкон-

фесіональні відносини в полікультурній середі Пограниччя на прикладі Львова XVII в.: мовні описи і самоописи // *Релігійні традиції Європи і сучасність: вивчення і викладання в російських і зарубіжних університетах*. Іваново, 2011.

Альошин, Борис Володимирович (01.11.1901, м. Замостя, Польща — 28.09.1992, м. Харків, Україна) — лікар, гістолог-ендокринолог, доктор біол. наук (з 1935), професор (з 1938), засл. діяч науки УРСР (1956). Закінчив біол. відділення фізико-матем. ф-ту Москов. ун-ту (1922–1925), навчався там в аспірантурі на каф. гістології (1925–1929). Працював на посадах асистента каф. гістології 1-го Москов. мед. ін-ту (1930–1932); в. о. доцента (1932–1934), доцента (1934–1937) Москов. клініч. ін-ту; старшого наук. співробітника (1931–1935), зав. відділу морфології Держ. ін-ту експеримент. ендокринології (м. Москва; 1935–1937). У 1937–1974 А. — зав. каф. гістології, цитології та ембріології Харків. мед. ін-ту; одночасно (1938–1941, 1944–1959) — зав. відділу гістофізіології Харків. НДІ ендокринології та хімії гормонів; голова Харків. обл. т-ва ендокринологів (з 1953). Був членом Вченої мед. ради МОЗ УРСР. А. — автор понад 250 наук. публікацій, зокрема 6 монографій та 3 підручників. Осн. напрями наук. діяльності: вивчення нервової регуляції ендокрин. функцій *щитоподібної залози, гіпофіза та гіпоталамуса*, гістофізіол. дослідження залоз внутр. секреції, патогенезу тиреотоксикозу. Під керівництвом А. доведено існування прямої секретор. дії нервового сигналу на залозисту клітину ендокрин. органу; досліджено феномен, що дістав назву «інверсія симпатичних ефектів»; відкрито канал, яким інформація з периферичних ендокринних залоз передається доцентрово у вигляді нервових аферентних сигналів до нейросекретор. ядер гіпоталамуса; опрацьовано теорію, що пояснює патогенез зобної хвороби. Лауреат Держ. премії УРСР у галузі науки і техніки (1973).

Пр.: Развитие зоба и патогенез зобной болезни. Киев, 1954; Зобная болезнь и тиреотоксикоз. Киев, 1965; Гистофизиология гипоталамо-гипофизарной системы. Москва, 1971; Гипоталамус и щитовидная железа. Москва, 1983; Эндокринная система // *Гистология*. Москва, 1989. (у співавторстві).

Лит.: Воронцов Д. С., Нікітін В. М., Серков П. М. Нариси з історії фізіології на Україні. Київ, 1959; Архипенко В. И. Борис Владимирович Алешин (К 80-летию со дня рождения) // *Архив анат., гистол. и эмбриол.* 1982. Т. 83. Вып. 9; Список основных научных трудов проф. Б. В. Алешина (1971–1981) // *Архив анат., гистол. и эмбриол.* 1982. Т. 83. Вып. 9; Борис Владимирович Алешин (к 90-летию со дня рождения) // *Проблемы эндокринологии*. 1992. Т. 38. № 2; Зайченко Л. О., Масловський С. Ю., Мірошніченко О. В. та ін. Борис Володимирович Альошин (до 100-річчя від дня народження) // *Мед. сьогодні і завтра*. 2001. № 4; Масловський С. Ю., Зайченко Л. А. Професор Б. В. Алешин — видатний радянський гістолог // *Мед. профессура СССР*. Москва, 2013.

П. І. Червяк

Альошин Борис
Володимирович

Альошин, Павло Федотович (28.02.1881, м. Київ, тепер Україна — 07.10.1961, м. Київ, тепер Україна) — архітектор і педагог, доктор архітектури (з 1946), дійсний член і віце-президент Академії архітектури УРСР (з 1945). Народився в родині буд. підрядника. Закінчив рисув. школу М. Мурашка, згодом Санкт-Петербур. ін-т цив. інжен-

нерів (1904), Санкт-Петербург. (Імператор.) Академію мист-в (1917; майстерня Л. Бенуа) зі званням художника-архітектора. Як кращого студента А. посилали для ознайомлення з архітектурою Австрії, Франції, Німеччини, Англії, Італії та Греції (1900, 1902). У 1918–1920 — гол. архітектор м. Києва, 1922–1924 — київ. губерн. архітектор. З 1921 — професор Архит. ін-ту (тепер — Національна академія образотворчого мистецтва й архітектури). У міжвоєн. період працював як архітектор-практик і педагог. Серед учнів А. — В. Заболотний, Й. Каракіс, П. Шпара, Я. Штейнберг, П. Юрченко та ін. А. — представник пізнього історизму, знавець світ. архит. спадщини, майстер витончених стилізацій. Для мист. манери А. характерне творче переосмислення традиц. архит. форм і робота в певних іст. стилях. Найближчим його світовідчуттю був рос. *класицизм* у пізній, децю еклектичній фазі розвитку. У стилістиці *неокласицизму* з впливом *модерну* А. спорудив 1912 у м. Києві Пед. музей, у приміщенні якого 1917–1918 розміщувалася *Центральна Рада*. У 1910–1920-х А. працював також і в укр. нац. стилістиці. Зокрема, 1914 він спроектував і збудував у стилістиці укр. *необароко* прибутковий (житл.) будинок свого батька Ф. Альошина в м. Києві (не зберігся); 1915 завершив екзамен. проект муров. православ. храму. У цьому ж стилі А. створив комплекс будівель у с. Миронівці (тепер місто Київ. обл.; 1923), низку проектів сільських шкіл. Звертався також до середньовіч. романт. ремінісценцій (будинок Ковалевського у м. Києві, 1911), *конструктивізму* (Будинок лікаря у м. Києві, 1928–1931). А. добре розумівся на конструкціях, досконало володів тех. навичками й знаннями. Погляди А. на архітектуру — суто практичні, вільні від заїдеологізованості та схоласти. теорій. До осн. робіт А. належить, окрім згаданих, будинок Торгово-промислового т-ва Бажанова й Чувадніної у м. Санкт-Петербурзі (1907–1909, інтер'єри за участі М. Періха і М. Врубеля). Виконав низку конкурс. проектів: зразкового чотириклас. уч-ща в м. Києві (1903), реального уч-ща в м. В'ятці (1905), комерц. уч-ща в м. Казані (1906, 4-а премія), а також Міської публ. б-ки (1909), Губерн. земської управи (1913), Купецького зібрання (1914), Першої (Ольгинської) жіні. гімназії (1904–1914, тепер корпус Президії НАН України), житл. будинку на вул. Виноградній (1914), усі — у м. Києві; курорту-саду «Камперія-Сарич» побли. Ласпінської бухти в Криму (1917, у співавтор.). Розробив проект розпланування м. Мурманська (1918), проекти шкіл у селах Мархалівці, Воронівці та ін. на Київщині (1921), розпланування й забудову с-ща Харків. трактор. заводу (1930–1931). 1944–1949 керував відбудовою зруйнов. війною Київ. держ. ун-ту ім. Тараса Шевченка (тепер *Київський національний університет ім. Т. Шевченка*) та *Марїнського палацу* у м. Києві. На фасаді колиш. Будинку лікаря в м. Києві 1982 встановлено мемор. дошку А. (скульптор В. Клоков, арх. А. Ігнащенко).

Пр.: Об архитектуре школьных зданий // Труды IV съезда русских зодчих в Санкт-Петербурге. Санкт-Петербург, 1911; О библиотеке архитекторов Викентия Ивановича и Александра Викентьевича Беретти в Киеве // Архит.-худ. еженедельник. 1916. № 18; Про офарблення фасаду Київського університету // Соц. Київ. 1933. № 5–6; Інститут Ботаніки УАН. Київ будують // Глобус.

1935. № 4; Батько і син Беретті // Архит. Рад. України. 1938. № 3; Будинок Верховної Ради УРСР в Києві // Архит. Рад. України. 1939. № 11; Музей В. І. Леніна в Києві // Архит. Рад. України. 1939. № 1; Український конкурс на проект типової житлової секції // Архит. Рад. України. 1941. № 1 (у співавтор.); Архитектура школьных зданий. Киев, 1952. (у співавтор.).

Лит.: Виставка творчих праць дійсного члена Академії архітектури УРСР, доктора архітектури, проф. Павла Федотовича Альошина. Київ, 1956; Юрченко П. Зодчий і педагог // Архит. і буд-во. 1956. № 1; Ясієвич В. Є. Київський зодчий П. Ф. Альошин. Київ, 1966; Павло Федотович Альошин (1881–1961). Київ, 2000; Кудрявцев Л. Неоренесанс від Альошина // Двадцять архітекторів, які будували Київ. Київ, 2003.

В. В. Вечерський

Альошин Павло Федотович

Альошина Тамара Іванівна

Альошина, Тамара Іванівна [рос. Алёшина, Тамара Ивановна; у заміжжі Толубеева (Толубеева); 10.05.1919, м. Петроград, тепер Санкт-Петербург, РФ — 21.09.1999, м. Санкт-Петербург, РФ] — актриса театру і кіно, засл. артистка РРФСР (з 1957). Закінчила Ленінград. театр. ін-т (1940). У 1940–1995 працювала у Ленінград. театрі рос. драми імені О. Пушкіна (див. *Александринський театр*). Виконавиця лірико-побутових та характерних ролей. Одна з найяскравіших — роль Параші у п'єсі О. Островського «Гаряче серце». Грала в понад 20 кіно- і телефільмах, у телеспектаклях. Дебютувала роллю Ірини в кінострічці «Приятелі» (1940). Відома роллю старшого лейтенанта Маші Светлової в культовому фільмі 1940-х — муз. кінокомедії «Небесний тихохід» (реж. С. Тимошенко, 1945). Серед ролей: Зина Маслова («Фронтові подруги», 1941), Наталія Федорівна Птицина («Альоша Птицин виробляє характер», 1953), імператриця Єлизавета («Михайло Ломоносов», 1955), Мотя («Пригоди Артемки», 1956), Мати Вольнова («Перегін», 1984). Знімалась на Київській (тепер Національна) студії худ. фільмів імені О. Довженка («Ластівка», 1957, «Повість наших днів», 1958, «Літак відлітає о 9-й», 1960). Нагороджена орденом «Знак Пошани» (1982).

Лит.: Кино / Гл. ред. С. И. Юткевич; Редкол.: Ю. С. Афанасьев, В. Е. Баскаков, И. В. Вайсфельд и др. Москва, 1987; Анотований каталог фільмів Національної кіностудії художніх фільмів ім. Олександра Довженка, 1928–2011 / Авт.-упоряд.: Р. Прокопенко, О. Кучерявий. 2-ге вид., випр. й допов. Київ, 2011.

Т. Д. Мороз

Альошина-Костюкова
Вікторія Дмитрівна

Альошина-Костюкова, Вікторія Дмитрівна (01.05.1947, с. Шабо Лиманського району Ізмаїльської обл., тепер Білгород-Дністровського району Одеської обл., Україна) — артистка оперети (ліричне сопрано), нар. арт. України (з 1997). Народилася в селян. родині. У дитинстві мешкала в м. Знай'янці Кіровоград. обл. Мріяла стати драм. актрисою, займалася в драм. гуртку міського Будинку піонерів. 1970 закінчила ф-т акторів театру оперети Москов. держ. ін-ту театр. мист-ва ім. А. В. Луначарського, де навчалася на курсі нар. арт. СРСР, гол. режисера Великого театру та Кремлів. палацу з'їзів, проф. Й. Туманова, у класі проф. Д. Білявської, у 1978 — Одес. держ. консерваторію ім. А. Нежданової (клас З. Тарасової та нар. арт. України, проф. О. Благovidової; дипломна партія Віолетти в опері Дж. Верді «Травіата»). 1970–1978 — солістка-вокалістка Одес. театру муз. комедії (тепер

Академ. театр муз. комедії імені М. Водяного). 1978 водночас отримала запрошення до Великого театру (м. Москва) і до Київ. театру оперети. З 1978 працює солісткою-вокалісткою в Київ. нац. академ. театрі оперети. Член Нац. спілки театральних діячів України (з 1977). Займається також викладацькою та наук. роботою. З 2011 — доцент каф. теорії та методики постановки голосу Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова (м. Київ). Автор кількох наук. і навчально-метод. праць.

А.-К. — виконавиця провідних ролей в оперетах (понад 70). Її вирізняють тембрально виразний голос, синтез актор. та вокал. майстерності. Серед ролей: Елена («Прекрасна Елена» Ж. Оффенбаха), Теодора, Сільва, Маріца («Містер Ікс», «Сільва», «Маріца» І. Кальмана), Саффі, Мірабелла, Розалінда («Циганський барон», «Летюча миша» Й. Штрауса), Ганна («Весела вдова Ф. Легара»), Місіс Хіггінс («Моя чарівна леді» Ф. Лоу) та ін. Брала участь у фестивалях «Київська весна», «Вишневі усмішки», «Мелодії двох сердець» та ін. Виступає також у концертах, бенефісах, на творчих вечорах. Бере участь у радіо-та телепередачах. Кіностудією «Укртелефільм» про творчість А.-К. знято понад 10 телефільмів. Здійснила 15 записів у фондах Нац. радіокомпанії України, записала 2 компакт-диски. Нагороджена Почес. грамотою Верховної Ради України (2005).

Пр.: Вокально-методична підготовка майбутніх учителів музики // Наук. записки / Укл. П. В. Дмитренко, Л. Л. Макаренко. 2010. Вип. 86; Авторська методика виховання майбутніх вчителів музики під впливом яскравих особистостей // Єдність навчання і наукових досліджень — головний принцип університету. Київ, 2013; Педагогічний артистизм вчителя музики як наукова проблема // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Сер. 14: Теорія та методика мистец. освіти. 2014. Вип. 17 (22).

Лит.: Колесник Л. І знову дебют // Театральний концертний Київ. 1979. № 5; Ренська К. Розалінда, Маріца, Сільва... // Театральний концертний Київ. 1983. № 16; Туркевич В. Не тільки шляхетні й розумні // Театральний концертний Київ. 1989. № 19; Альошина-Костюкова Вікторія Дмитрівна // Жінки України / За ред. М. А. Орлика. Київ, 2001.

С. В. Глухова

Альпака́ (ісп. алпаса, з мови кечуа *ра́ко* — гірська коза) — одомашнена форма *вікуньї* (*Vicugna vicugna*), єдиного виду цього роду родини верблюдових. Південноамер. високогір. відносно свійська тварина, яку розводять у високогір. районах Анд на висоті 3,5–5 км (Перу, Болівія). Маса бл. 70 кг, довжина тіла — 1,4 м, висота в холці — 0,9 м. Гол. цінність А. — м'яке довге руно 15–20 см завдовжки, дуже легке, в 7 разів тепліше за вовну вівці, майже водонепроникне, позбавлене жиру, тому довго не брудниться, не спричиняє алергії і дуже зносостійке. Виділено дві групи порід А. — сурі та уакайа, що відрізняються забарвленням і виглядом вовни. До 2001 А. помилково відносили до роду Лама, назва виду була *Lama pacos*, проте результати дослідження ДНК показали, що дикими предками А. є вікуньї, отже, видову назву змінено на *Vicugna pacos*.

Лит.: Hoffman E. The Complete Alpaca Book. 2nd ed. Santa Cruz, 2006; Cebra C., Anderson D., Tibary A. et al. Llama and Alpaca Care: Medicine, Surgery, Reproduction, Nutrition, and Herd Health. Philadelphia, 2014.

С. В. Межжерін

Альпака

Альпа́рі [італ. al(la) pari di, букв. — так само, як; на тому самому рівні, що, від лат. par (paris) — рівний, однаковий] — точна відповідність між ринковою ціною (біржовим *котируванням*) та номінал. вартістю *цінних паперів*. У практич. діяльності така ситуація характерна для їх первин. розміщення. Якщо біржовий курс цін. паперів перевищує А., виникає прибуток-ажіо, у протилеж. випадку — втрати-дисажіо. Термін «А.» також використовувався в період дії *Бреттон-Вудської валютної системи* золотовалют. стандарту (1944–1973) на позначення ситуації, коли *банківські білети* (банкноти) можна було обміняти на задекларов. обсяг грошов. металу або коли ціна грошов. металу на ринку відповідала його номінал. вмісту в грошах. На практиці зв'язок усіх валют із золотом був опосередкованим, лише *долар США* міг бути конвертований у золото.

Лит.: Колесникова В. М., Торкановский В. С. Ценные бумаги. 2-е изд. доп. и перераб. Москва, 2000; Бердникова Т. Б. Рынок ценных бумаг и биржевое дело. Москва, 2002; Суванова К. Развитие рынка ценных бумаг в переходной экономике: опыт Узбекистана // Актуальные пробл. екон. 2016. № 10.

К. О. Ольченко

Альпе́рін, Михайло Юхимович (07.11.1956, м. Кам'янець-Подільський Хмельницької обл., тепер Україна — 11.05.2018, м. Осло, Норвегія) — джазовий піаніст, композитор, педагог. Народився в родині журналіста. 1976 закінчив по класу ф-но муз. уч-ще в м. Бельці (Молдова). Під час навчання працював у ВІА «Букурія» Кишинів. держ. філармонії як піаніст, аранжувальник і муз. керівник. З 1980 — у складі першого в Молдавській РСР джазового ансамблю «Квартет». 1983–1984 працював у ансамблі «Арсенал» О. Козлова (Росія), 1984–1985 виступав у дуєті із саксофоністом С. Ширманом (Молдова). З 1985 виступав із сольними джазовими імпровізаціями як автор-виконавець. У 1990-х разом із валторністом А. Шилкопером та кларнетистом С. Старостіним організував етно-джазовий колектив «Moscow Art Trio», який невдовзі здобув популярність. З 1993 жив у Норвегії. Працював професором кафедри імпровізац. музики Норвез. муз. академії (м. Осло). Викладав джазове ф-но, *сольфеджіо* та імпровізацію. Заснував ансамбль «Oslo Art Trio» (2015). Виступав на міжнар. фестивалях у складі тріо та як соліст. Співпрацював із компаніями ECM і «JARO-records» (обидві — Німеччина), які випускали його диски. А. — автор і виконавець неоромантич. мініатюр, муз.

Альперін Михайло Юхимович

замальовок («Малюнки старого Парижа», «На гондолі», «Інтродукція і болеро»), прелюдій, фольклор. сюїт, створених на матеріалі молдавських, єврейських, грузинських та ін. танцювальних мелодій («Андалузька сюїта», 1999). Випустив платівку «Автопортрет» (1987), альбоми «Wave of Sorrow» («Хвилі смутку»; 1990), «First Impression» («Перше враження»; 1999), «At Home» («Вдома»; 2001) «Her First Dance» («Її перший танець»; 2008) та ін. Лауреат премії ім. Е. Гріга (1999), міжнар. джазових фестивалів.

Лит.: Фейертаг В. Б. Джаз XX века. Санкт-Петербург, 2001; Печенюк М. А. Музиканти Кам'янецьчини. Біографічно-репертуарний довідник. Хмельницький, 2003.

Г. В. Карась

Альперн, Данило Овсійович (15.12.1894, м. Харків — 24.08.1968, м. Харків) — патофізіолог, член-кореспондент АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1948). Вищу освіту здобув на мед. ф-ті Харків. ун-ту (1917), де й залишився працювати на кафедрі заг. патології на посаді асистента, а згодом — старшого асистента. 1922 підвищував кваліфікацію за кордоном, зокрема в Німеччині, в Ін-ті патології (м. Берлін) та Ін-ті фізіології (м. Кіль). 1923–1929 — доцент, а з 1929 і до кінця життя — зав. кафедри патол. фізіології Харків. мед. ін-ту. З 1930 — професор. Водночас керував відділами патофізіології Укр. психоневрол. ін-ту (1923–1955) та Укр. ін-ту експерим. медицини (1934–1941). У 1921 захистив доктор. дис. «Матеріали до фізіології та патології мозкового придатка». А. був головою Харків. т-ва патологів; чл. президії та чл. правління Харків. мед. т-ва; засл. голови Укр. та чл. правління Все-союз. наук. т-в патофізіологів; почесним чл. Міжнар. антиревматич. т-ва та Аргентин. антиревматич. ліги; чл. ред. колегії низки фахових журналів. Автор понад 200 наук. публікацій, зокрема 7 монографій. Осн. напрями наук. досліджень: патофізіологія нервової системи й нейрогуморальної регуляції, патохімія запалення й патогенез алерг. реакцій. Дослідив трофіч. вплив нервової системи на проникність судин і тканин; визначив роль продуктів нуклеїн. обміну в розвитку запалення; вивчив десенсибілізаційну та протизапальну дію деяких гормонів гіпофізу. Запропонував новий препарат мезофізін. Отримав нові дані про значення розладів вуглевод. обміну в патогенезі алерг. р-цій. Уперше з'ясував роль ацетилхоліну, холінестерази та аденінових сполук як ендоген. чинників запалення. Підручник А. «Патологічна фізіологія» (1938) витримав 6 видань і був опублікований у кількох зарубіж. країнах.

Пр.: Вегетативная нервная система и обмен веществ. Харьков, 1931; Химические факторы нервного возбуждения в организме человека. Москва, 1944; Воспаление. Москва, 1959; Холинергические процессы в патологии. Москва, 1963; Патологическая физиология. Москва, 1965.

Лит.: Даниил Евсеевич Альперн // Фізіол. журнал. 1968. Т. 14. № 5; Ганіткевич Я. В. Історія української медицини в датах і іменах. Львів, 2004; Історія Харківського державного медичного університету. 200 років / За ред. А. Я. Циганенка. Харків, 2005; Ліпшиць Р. У. Данило Овсійович Альперн (до 110-річчя від дня народження) // Фізіол. журнал. 2005. Т. 51. № 1; Розвиток патофізіології в Україні / За ред. О. О. Мойбенка. Чернівці, 2009; Червяк П. І. Медична енциклопедія. Київ, 2012; Голяченко О. М. Історія медицини. 2-ге вид., допов. Тернопіль, 2016.

П. І. Червяк

Альперн Данило Овсійович

Альперович Павло Маркович

Альперович, Павло Маркович (08.05.1908, м. Вільно, тепер м. Вільнюс, Литва — 09.06.1995, м. Вінниця, Україна) — лікар-невролог, доктор мед. наук (з 1944), професор (з 1949). У 1933 закінчив Харків. психоневрол. ін-т. 1934 був зарахований аспірантом, а з 1935 — асистентом Укр. психоневрол. академії. З 1937, перебуваючи на військ. службі на Дал. Сході, виконував обов'язки начальника неврол. відділення шпиталю, старшого інспектора польового евакуац. пункту і згодом гол. невропатолога 1-ї Окремої Червонопрапор. армії. Як учасник Другої світової війни був відзначений держ. нагородами СРСР. У цей час також активно займався викладацькою та наук. діяльністю. Провідною сферою наук. інтересів А. стають інфекц. хвороби нерв. системи (що зумовлене особливостями контингенту хворих, епідемією япон. енцефаліту на Дал. Сході). Сезонні енцефаліти постачали емпірич. базу для наук. праць дослідника, які принесли А. перше визнання серед фахівців галузі. Отримані наук. дані лягли в основу доктор. дис. 1946 вийшла у світ монографія «Енцефаліт Б», у якій ґрунтовно висвітлено проблеми патоморфології та клінічної картини япон. енцефаліту. 1947–1977 був зав. каф. нервових хвороб, а 1978–1988 — наук. консультантом каф. Вінниц. мед. ін-ту ім. М. І. Пирогова (тепер Вінницький національний медичний університет імені М. І. Пирогова). У цей період гол. напрямками наук. діяльності А. були: летаргіч. енцефаліт, лейкоенцефаліти, ревматичні ураження та туберкульоз нервової системи. Вел. увагу А. приділяв пошкодженням периферич. нервової системи, зокрема ураженням лицевого нерва, а також первинним і метастатич. пухлинам гол. мозку. Усі роботи базували не лише на клініч. даних, але й на ґрунтовному патологоанатом. дослідженні. Від 1949 був очільником наук. секції невропатологів і психіатрів єдиного наук. мед. т-ва Вінниц. обл., яке пізніше стало Т-вом невропатологів та психіатрів Вінниц. обл. Особливу увагу приділяв просвіт. діяльності, перетворюючи клінічні обходи пацієнтів на лекції для лікарів. Активно сприяв залученню практич. неврологів до наук. діяльності. Учні та послідовники: проф. В. Білік, доц. А. Корнійчук і Г. Старинець, Г. Забара-Гехт, М. Файнгольд та ін.

Пр.: Энцефалит Б. Владивосток, 1946; Влияние расстройств кровообращения в опухоли мозга на течение клинической картины заболевания // Вопросы нейрохирургии. 1955. № 3; Учебная, научная и практическая деятельность кафедры нервных болезней // Основные этапы и направления деятельности Винницкого медицинского института им. Н. И. Пирогова. Киев, 1969; Избранные труды. Кишинев, 1989; Успехи в т. — Паралич Белла (этиология, патогенез, клиника, течение, исход) // Журн. неврол. и псих. им. С. С. Корсакова. 1978. № 6; Черты сходства и различия повторных гомо- и контралатеральных невритов лицевого нерва // Журн. неврол. и псих. им. С. С. Корсакова. 1980. № 4; Спастическая кривошея (клиника, этиология, патогенез) // Журн. неврол. и псих. им. С. С. Корсакова. 1987. № 5.

Лит.: Петрова Т. На чолі кафедри — 30 років: про завідувача кафедри нервових хвороб ВНМУ П. М. Альперовича // Мол. медик. 1977. № 10; Романов В. Медики в годы войны // Мол. медик. 1991. № 15; Скоромец А. Ступеньки к вершинам, или Неврологические сомнения. Санкт-Петербург, 2007; Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2018 року / Уклад.: Г. Авраменко, О. Антонюк. Вінниця, 2017.

Л. М. Желіба

Альпі

Альпі (від кельт. alр — висока гора) — найвища гір. система Зх. Європи, що простягається дугою (опуклою на Пн. Зх.) від берегів Лігурійського моря до Середньодунайської рівнини територією Франції, Монако, Італії, Швейцарії, Ліхтенштейну, Німеччини, Австрії та Словенії. Складна система хребтів гірських і масивів заг. довж. бл. 1 200 км, завширшки — 130–260 км. Найвищі піки: Монблан (4 808 м), Дюфур (4 634 м), Дом (4 545 м) і Вайсгорн (4 505 м). 49 альп. гірських масивів (82 окремі піки) мають висоту понад 4 000 м над рів. м. За геол. структурою і складом виокремлюють 3 осн. альп. регіони: Зх. Альпі [наймолодша й найвища область гір. системи, що складається з кристал. і метаморф. порід в осьовій зоні та осадових кайнозойських (див. Кайнозой) порід на периферії], для яких характерні високі гострі піки, поширення гірничо-льодовик. рельєфу й сучас. зледеніння; Сх. Альпі — найширша область гір. системи, з меншими висотами та меншою кількістю сучас. льодовиків і альп. форм рельєфу, великими поздовж. річк. долинами й переважно широт. простяган-

ня кількості опадів припадає на навітр. зх. і пн.-зх. схили — 1 500–2 000 мм/рік (подекуди до 4 000 мм/рік). В А. добре виражена ландшафтноклімат. *поясність висотна*: до висот бл. 800 м клімат помірний, переважно теплий, на схилах пд. експозиції — середземноморський (поширені сільгоспугіддя — виноградники, сади, рілля, чагарники середземномор. типу і здебільшого широколист. ліси); до 1 800 м — помірний, вологий (широколист. дубово-бук. ліси, які вгору поступово змінюються хвойними); до 2 200–2 300 м — холодний, із тривалим зберіганням снігу (субальп. пояс — чагарники й просторі луки, що використовують улітку як пасовиська); 2 200–3 000 м — холодний, сягає межі багаторіч. сніг. покриву (альп. пояс — подекуди з плямами альп. луків більшу частину року вкритих снігом); вище 3 000 м — дуже холодний (нівальний пояс — кам'яністі схили, сніжники та льодовики). В А. розташовані витoki вел. річок бас. Північного, Середземного й Чорного морів — Рейн, Рона, По, Адідже, праві притоки Дунаю (Лех, Ізар, Інн, Енс, Раба); велика кількість озер, невеликі — льодовик. походження, а найбільші — тектоніч., переважно долинні (Боденське озеро, Женевське озеро, Невшательське, Комо, Маджоре, Фірвальдштетське та ін.). В А. вище лінії 2 800 м (на Пн.) — 3 200 м (на Пд.), у долинах лежать льодовики. Заг. площа сучасн. зледеніння — 4 100 км². Найб. льодовики — у Бернських та Пеннінських А. Долиною субмеридіонального простягання між озерами Боденське (Німеччина, Швейцарія та Австрія) і Комо (Італія) А. поділено на Зх. А. (включають масиви: Лігурійські, Приморські, Прованські, Котські, Дофіне, Грайські, Пеннінські, Бернські, Лепонтинські та Гларнські А.) і Сх. А. (поділені на Пн. Вапнякові А. — Баварські Альпи; Центр. Сх. А. — Ретійські, Ецталські, Ціллертальські А. й Високі Тауерн; Пд. Вапнякові А. — Ломбардські, Доломітові Альпи, Карнійські Альпи, Юлійські Альпи й Караванке). У межах масиву Альп. гір виявлено понад 13 тис. видів рослин (див. Альпійська рослинність) і бл. 30 тис. видів тварин. А. мають багато перевалів: Сен-Бернар, Сімплон, Сен-Готард, Бреннер. Крізь А. прокладено тунелі: прокладено тунелі: Сімплонський, Готтардські автомоб. і залізнич., Лечберзький та ін. Під Монбланом

№	Вершина	Абсолютна висота (м.)	Відносна висота (м.)	Країни розташування	Гірський масив
1	Монблан	4810	4697	Франція, Італія	Савойські Альпи
2	Монте-Роза (Дюфур)	4634	2165	Швейцарія	Пеннінські Альпи
3	Пік Цумштайн	4563	110	Швейцарія, Італія	Пеннінські Альпи
4	Зігналкуппе	4554	102	Швейцарія, Італія	Пеннінські Альпи
5	Дом	4545	1046	Швейцарія	Пеннінські Альпи
6	Ліскамм	4527	376	Швейцарія, Італія	Пеннінські Альпи
7	Вайсгорн	4506	1189	Швейцарія	Пеннінські Альпи
8	Тешгорн	4491	210	Швейцарія	Пеннінські Альпи
9	Матергорн	4478	1036	Швейцарія, Італія	Пеннінські Альпи
10	Мон Моді	4465	162	Франція, Італія	Савойські Альпи

Альпі. Найвищі вершини

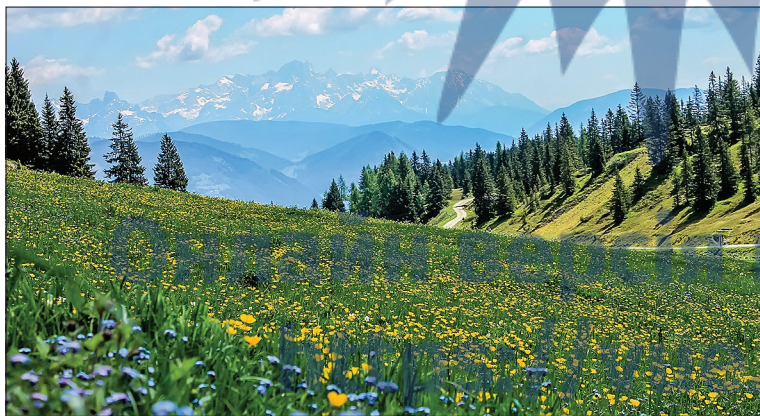
ням хребтів, які на Сх. розходяться в'ялоподібно; Пд. Альпі — найнижча область гір. системи, витягнута із Зх. на Сх. південніше Сх. Альп та складається переважно з відкладів крейд. періоду. А. є важливим клімат. кордоном Європи між помір. (північніше й західніше) і субтропіч. середземномор. (південніше) кліматом. Найбіль-

1965 збудовано тунель завдовжки 11,6 км, що сполучає Францію з Італією. Заг. кількість населення в А. становить бл. 12,3 млн осіб (2001). Найбільші альп. міста: Женева (Швейцарія) — 201,8 тис. осіб (2018), Гренобль (Франція) — 162,8 тис. осіб (2013), Лозанна (Швейцарія) — 139,1 тис. осіб (2018), Інсбрук (Австрія) — 130,9 тис. осіб (2016), Тренто (Італія) — 117,3 тис. осіб (2016), Больцано (Італія) — 105,7 тис. осіб (2013). А. — міжнар. центр альпінізму, спорту гірськолижного та туризму, на альп. об'єктах проведено 10 Зим. Олімп. ігор у містах 5 країн: Шамоні (1924), Гренобль (1968), Альбервіль (1992) у Франції; Санкт-Моріц (1928, 1948) у Швейцарії; Гармш-Партенкірхен (1936) у Німеччині; Кортіна-д'Ампеццо (1956) і Турін (2006) в Італії; Інсбрук (1964, 1976) в Австрії. Через розташування в центрі Зх. Європи А. є найбільш вивч. гір. системою світу; вони збагатили словник багатьма поняттями: альпійська рослинність, альпійська складчастість, альпійський висотний пояс, альп. рельєф, альпійське сійво, альп. луки, альпінарії, альпінізм, альпініада тощо.

Лит.: Gerrard A. J. Mountain Environments: An Examination of the Physical Geography of Mountains. Boston, 1990; Les Alpes. Évieux, 2000; Shoumatoff N. A., Shoumatoff N. T. The Alps: Europe's Mountain Heart. Ann Arbor, 2001; Керимов К. М., Гадиров В. Г. Некоторые особенности геотектонического развития центральной части Альпийско-Гималайской складчатой системы // Геодинамика. 2013. № 2; Beattie A. The Alps: A Cultural History. New York, 2015.

А. С. Івченко

Альпійська рослинність — тип рослинності, виділений на основі висотного розміщення у горах (поясності висотної), сукупність рослинних угруповань (фітоценозів) альп. поясу, розташованого над субальпійським. А. р. утворена переважно низькорослими чагарниками, напівчагарниками, трав'яними багаторічниками, які часто утворюють подушки, зрідка за незначної участі однорічників. Типова А. р. Альп, Карпати, Гімалаї, гір Кавказу, Алтаю, Тянь-Шаню та ін. високогір. областей помірного поясу відрізня-

Альпійська рослинність

ється висотністю та флористичним складом. В Україні А. р. можна побачити у Горганах, на гірському масиві Чорногора: від г. Говерли до г. Піп Іван Чорногірський. Особливістю А. р. є мозаїчність структури розподілу фітоценозів і взаємне проникнення рослинних угруповань. Розвивається при велик. сніговому покриві, що

зберігається більшу частину року, короткому періоді вегетації, різких змін т-ри й вологості. Типовими для А. р. рослинними угрупованнями є низькотравні килимові луки з переважанням злаків (тонконогів, осок та ін.), ожик, первоцвітів, тирличів, перстачів тощо; на кам'янистих ділянках ростуть ломикомені, крупки. Серед А. р. багато господарськи цінних трав'яних рослин.

Лит.: Голубец М. А., Милкина Л. И. Растительность // Украинские Карпаты. Природа. Киев, 1988; Дидух Я. П. Растительный покров горного Крыма (структура, динамика, эволюция и охрана). Киев, 1992; Соломаха В. А. Синтаксономія рослинності України // Укр. фітоценологічний збірник. 1996. Вип. 4 (5); Körner Ch. Alpine Plant Life: Functional Plant Ecology of High Mountain Ecosystems. Berlin, 2014; Дубина Д. В., Дзюба Т. П., Емельянова С. М. та ін. Прогноз рослинності України. Київ, 2019.

Альпійська складчастість, Альпійський орогенез (Альпійсько-Гімалайський орогенез) — від назви Альп. гір. системи (див. Альпи) в Європі, яка є тип. виявом цієї складчастості; наймолодша епоха гороутворення — епоха складчасто-насувних деформацій літосфери. Термін уперше використав геолог Марсель Александр Бертран (1847–1907, Франція) у 1886–1887. А. с. розпочалася напр. тріасу (див. Тріасовий період і тріасова система), досягла макс. геодинам., тектономагмат. активізації в пізньому кайнозой (пізній олігоцен-міоцен — див. Олігоценова епоха й олігоценовий відрізок, міоцен), зберігає високу тектон. активність дотепер, про що свідчать інтенсивно розчлен. рельєф, вулкан. діяльність (Етна, Везувій та ін.) та сейсм. активність. Мала значний вплив на виникнення сухопут. зв'язків між континентами, регресію морів, зміну клімату, розповсюдження представників рослин. й тварин. світу. Виокремлюють такі фази А. с.: ларамійська (маастрихтський вік крейдового періоду — палеоцен); піренейська (рубж еоцену й олігоцену); савська (рубж олігоцену й міоцену); аттична (кінець міоцену); штирійська (середина міоцену), роданська або донська (середина пліоцену); волоська (плейстоцен). У результаті А. с. утворилася низка складчасто-насув. гір. поясів — Альпійсько-Гімалайський, Тихоокеанський тощо. У Європі до них відносять Кордильєра-Бетіка, Андалуські гори, Піреней, Апенніни, Альпи, Динари (див. Динарське нагір'я), Карпати (гори), Кримські гори; у Пн. Африці — Атлаські гори, в Азії — Кавказ, Понтіїські гори, хребет Тавр, Загрос, Ельбрус, Копетдаг, Памір, Гімалаї, Верхоян. гори Східного Сибіру (див. Верхоянський хребет), гори Чукотки, Камчатка, Алеутські острови, Курильські острови, Сахалін, Японські острови, Філіппінські острови, Малайський архіпелаг; у Пн. Америці — Кордильєри; у Південній Америці — Анди, Антарктичний півострів в Антарктиді тощо; в Австралійській та Південній (Нова Зеландія) Альпи. Згідно з уявленнями тектоніки плит, А. с., яка, зокрема, проявилася на пн. та пд. краях давнього океану Temic і призвела до його зникнення («закриття»), є результатом колізії великих Африканської, Індійської, меншої Кіммерійської та низки менших континент. плит і пд. мікроплит із Євразійською плитою на півночі. На тер. України до А. с. відносять Укр. Карпати, які є частиною Сх. Карпат. У пореєч. перетині Карпати поділяють на Внутрішні та Зовнішні. Підставою для такого поділу є

час заверш. складчастості. Структури Зовн. Карпат утворилися на початку А. с. (ймовірно, у пізній крейді), а Внутр. — у савську, штирійську фази. Перед фронтом Карпат лежить передовий прогин, який генетично з ними пов'язаний. З А. с. пов'язано формування родовищ міді, цинку, свинцю, золота, вольфраму, олова, молибдену, стибію та ртуті.

Лит.: Бондарчук В. Г. Движение и структура тектоносферы. Київ, 1970; Горная энциклопедия : в 5 т. / Гл. ред. Е. А. Козловский. Москва, 1984. Т. 1; Pfiffner O. Geologie der Alpen. Bern, 2015.

Н. І. Дикань, І. М. Бубняк, І. С. Потапчук

Альпійська фіалка — див. Цикламен.

Альпійське сьйво — червоне освітлення, оптичне явище, що утворюється переважно в засніжених скелястих горах після заходу Сонця за незнач. його занурення за обрій (до 4–5°) або перед сходом Сонця, коли воно ще перебуває трохи нижче від горизонту. Це горизонт. червона смуга розсіяного світла (різних відтінків), що світиться на гірських вершинах на горизонті навпроти Сонця. Оскільки Сонце під час виникнення ефекту А. с. перебуває нижче від горизонту (тобто за горизонтом) і не може прямо освілювати гірські вершини з їхнього зворот. боку,

Альпійське сьйво на картині Алоїса Арнергера «Вид на гірський хребет Караванке», 20 ст.

смуга червоного сьйва виникає через зворот. розсіювання соняч. променів, що відбиваються від снігу на схилах гірського масиву, частинки води або льоду в атмосфері. Особливо яскраве А. с. виникає, коли гори на обрії під час сходу або заходу Сонця вкриті легкими купчаст., перисто-купчаст. або перистими хмарами.

Лит.: Toulou T. Rock 'n' Road: An Atlas of North American Rock Climbing Areas. Guilford, 2002; Leech J. Magic Light and the Dynamic Landscape: Take Advantage of Light and Weather to Create Amazing Photographs. Buffalo, 2014.

А. С. Івченко

Альпійський висотний пояс — природ. висот. пояс (див. Поясність висотна), що характеризується холодним кліматом і переважанням низькотравної лучної рослинності із заростями чагарників. Ландшафти поясу властиві переважно добре зволож. горам помір. і субтроп. широт. У широкому розумінні А. в. п. — увесь верх. пояс гір вище межі лісу. Розташований вище субальпійського поясу, з висотою гір змінюється нівальним поясом. Висотне положення А. в. п. визначено геогр. широтою, експозицією схилів (орієнтуванням схилів відносно країн світу й відповідно напрямлених у просторі процесів,

передусім панів. вітрів), ступенем континентальності клімату. в Альпах і на Західному Кавказі А. в. п. розташовані на вис. 2 200–3 000 м, у Гімалаях — 3 600–5 000 м. Суворий високогір. клімат із від'єм. середньор. т-рами повітря, сумами опадів, що перевищують 1 000 мм на рік, ряс. снігопадами і тривалим заляганням (6–10 місяців) сніг. покриву; знач. інтенсивністю радіації сонячної. Характерні кам'яні, торф'яні, кислі ґрунти з пригніч., у багатьох місцях сильно розрідж. рослинністю. Визнач. ландшафт. особливість — безлісся, низькотрав. альп. луки та альп. килими (або т. з. «матти» — рідкісні багаторіч. трави з яскравими квітками), мохово-лишайник. (див. Мохи, Лишайники) пустощі, що притискаються до ґрунту, вересові (див. Верес) та інші чагарники (див. Альпійська рослинність). Поширені болота.

Лит.: Власова Т. В. Физическая география материков (с прилегающими частями океанов) : в 2 ч. 4-е изд., перераб. Москва, 1986. Ч. 1: Евразия, Северная Америка; Ермаков Ю. Г., Игнатьев Г. М., Куракова Л. И. и др. Физическая география материков и океанов. Москва, 1988; Мусатов Ф. А., Захарова О. А. Географическое распространение растений. Рязань, 2014; Ішук О. В., Світельський М. М., Федючка М. І. Біогеографія. Херсон, 2019.

О. Г. Голубцов

Альпійські галки (*Pyrrhocorax*) — рід птахів родини вороньох, що включає два види: клушицю (*P. pyrrhocorax*) й альп. галку (*P. graculus*). Представники роду населяють альп. луки й оголені скелі в гір. районах Євразії та Пн. Африки. Ареал клушиці більший: вона поширена в горах Центр. Азії. Обидва види — високогірні. Альп. галка — найвисокогірніша хребетна тварина, гніздиться на висоті до 5000 м над рів. м., іноді на висоті до 8200 м. Її занесено до «Книги рекордів Гіннеса». У місцях збігу ареалів обидва види роду А. г. утворюють змішані зграї. Розмір птахів обох видів подібний до розміру галки звичайної. Для них характерне блискуче чорне оперення з відливом у зелений та синій кольори й червоні ноги. Зовні види відрізняє дзьоб: жовтий і прямий в альп. галки, червоний і серпоподібний — у клушиці. Живляться безхребетними тваринами, плодами, насінням рослин. Альп. галка, на відміну від клушиці, охоче використовує сусідство з людиною, живиться на звалищах і смітниках. Обидва види роблять запаси, ховаючи їжу в щілинах і маскуючи їх камінцями. А. г. гніздяться на скелях, в ущелинах, іноді в нішах фасадів будівель. Альп. галка обирає різноманітніші місця для гніздування, ніж клушиця. Гніздо будують із гілок, корінців, стебел, трави й шматочків вовни. У кладці 3–5 яєць жовтуватого або зеленкуватого кольору з плямами. У крові ембріонів збільшена кількість кисню. Пташенята клушиці з'являються на світ вкритими рідким пухом, а альп. галки — густим. Пташенята клушиці стають на крило у віці 35–40 днів, а пташенята альп. галки — у місячному віці. Попри негативний вплив діяльності людини, види роду А. г. не потребують охорони.

Лит.: Rolando A., Caldoni R., Laiolo P. et al. Vigilance and Neighbour Distance in Foraging Flocks of Red-Billed Choughs, *Pyrrhocorax pyrrhocorax* // Journal of Zoology. 2001. Vol. 253. № 2; Фесенко Г. В., Бокотей А. А. Птахи фауни України (польовий визначник). Київ, 2002; González A. *Pyrrhocorax Graculus* // Atlas de las aves en invierno en España. 2007–2010. Madrid, 2012; Global Biodiversity : in

Альпійські галки. Альпійська галка (*Pyrrhocorax graculus*)

Альпійські доісторичні поселення на палях (франц. Sites palafittiques préhistoriques autour des Alpes, нім. Prähistorische Pfahlbauten um die Alpen, італ. Siti palafitticoli preistorici dell'arco alpino, словен. Prazgodovinska kolišča okoli Alp) — залишки доіст. поселень, що датуються 5 тис. — 500 до н. е., в Австрії, Італії, Німеччині, Словенії, Франції та Швейцарії, об'єкт Світової спадщини ЮНЕСКО (з 2011). Вивчення поселень розпочалося у Швейцарії 1853–1855, коли викладач Цюріх. пром. школи Ф. Келлер (1800–1881) під час досліджень Цюріх. озера виявив залишки пос. Майлен-Роренхааб. 1854–1879 археолог оприлюднив низку досліджень про доіст. пальові поселення Швейцарії. Відкриття пальових поселень та осмислення їхньої історії стало частиною нац. міфу про озер. мешканців як предків різних культур у межах країни. Уявлення про спільне походження швейцарців мало посилити почуття нац. ідентичності. Зокрема, 1867 Швейцарію на Паризькій всесвіт. виставці репрезентувала картина із зображенням пальового поселення. Проте подальші археол. розкопки дали змогу виявити, що такі поселення були поширені по всій території альп. регіону. Їх мешканці були

лено рослини альп. й субальп. флори. Перші А. виникли у 2-й пол. 18 ст. через пошук і дослідження нових рослин із різних куточків світу, переважно високогір. регіонів. Для подальшого вирощування, розмноження й збереження завезених екзотів створювали умови, макс. наближені до їхньої природ. місцезростання. 1772 Аптекарь. сад Челсі (Велика Британія) вперше публічно представив А., де експонувалася колекція рослин, завезених зі Швейцарських Альп. Рослини було висаджено в оранжереї серед ісланд. гравію і базальт. лави. Потім А. популяризував ботанік А. Кернер (Австрія). 1864 він опублікував книгу «Культура альпійських рослин», у якій детально описав власну колекцію високогір. рослин із Доломітових Альп, зібраних на висоті бл. 2000 м над рів. м. 1870 вийшла книга садівника-практика В. Робінсона (Велика Британія) «Альпійські рослини для альпійських садів». 1867 закладено А. у Королів. саду К'ю поблизу м. Лондона, 1871 — у Королів. ботан. саду м. Единбурга, 1803 — у саду палацу Бельведер у м. Відні. Розквіт А. як самост. декор. елементу саду чи парку припадає на поч. 20 ст. Естетичні норми створення гір. садового ландшафту заклали мандрівник, колекціонер і ботанік Р. Фарнер (Велика Британія). Найпопулярніші його книжки: «Мій скелястий сад» (1907), «Англійський скелястий сад» (1913).

Альпійські доісторичні поселення на палях.
Реконструкція будинків на Боденському озері у Німеччині, громада Ульдінген-Мюльгофен

Альпінарій

Розрізняють 2 осн. види А.: альп. гірка та альп. галявина. Альп. гірка є моделлю природ. горбистого ландшафту, її створюють на схилі чи штучному насипі, декорованому камінням. Альп. галявина імітує природ. ландшафти долин і рівнинних ділянок альп. високогір'я. Виділяються два кардинально протилежні напрями планування А.: природ. та геометричний (терасований). Основні вимоги до них однакові — максимальна природність і гармонія з навколишнім ландшафтом. У 21 ст. А. є важливим декор. елементом садово-паркового мист-ва, а також наук. об'єктом — місцем інтродукції рослин альп. та субальп. флори, колекц. ділянкою й навч. центром.

Лит.: Крейча І., Якабова А. Альпінарій в вашому саду. Братислава, 1986; Водичкова В., Каплицкая І. Альпінарій. Прага, 1989; Самойлов В. С., Ивахова Л. І., Фесюк С. С. Современный ландшафтный дизайн. Иллюстрированная энциклопедия. Чебоксары, 2003; Гапоненко А. В., Реуцкая В. В. Ландшафтное проектирование и ландшафтный дизайн : в 2 ч. Москва, 2017. Ч. 2.

О. П. Перебойчук

І. В. Шліхста

Альпінарій (від *Альпи*) — ділянка саду або парку, на якій відтворено гір. ландшафт і представ-

Альпіні, Проперо [Альпіно, Просперо; Альпінус, Просперус; італ. Alpini (Alpino), Prospero;

Альпіні Просперо

лат. Alpinus, Prosperus; 23.11.1553, м. Маростіка, тепер обл. Венеція, Італія — 06.02.1617, м. Падуя, тепер обл. Венеція, Італія] — лікар і ботанік. Служив у міланській армії. Потім вивчав медицину в ун-ті м. Падуї (1574–1578). Почав лікар. практику в м. Кампосамп'єро поблизу м. Падуї. Упродовж 1580–1584 — особистий лікар венеціан. патриція Дж. Емо, консула Венеціан. Республіки в Єгипті, де А. вивчав ботаніку й лікар. справу. Після повернення з Єгипту працював лікарем, від 1593 — професором ботаніки в м. Падуї. З 1603 — префект бот. саду в Падуї та голова каф. фармакології *Падуанського університету*. У своїх працях описав каву та банан. Уперше здійснив *штучне запліднення* фінікової пальми, а також сформував концепцію про статеві відмінності у рослин. А. визначив: «Жіночі пальми не несуть плоду, якщо не відбулося змішування між чоловічими і жіночими гілками або, як це зазвичай буває, якщо порошок, вироблений чоловічими квітками, не був посипаний на жіночі квіти». Ідеї А. згодом були використані під час створення системи наук. класифікації К. Ліннея. На честь А. учений назвав рід рослин родини імбирних — Альпінія (*Alpinia*).

Пр.: De medicina Aegyptiorum. Venetiis, 1591; De Plantis Aegypti liber. Venetiis, 1592; De medicina methodica. Patavii, 1611; De plantis exoticis. Venetiis, 1627; Historia naturalis Aegypti: in 2 vol. Lugduni Batavorum, 1735.

Лит.: Stannard J. Alpini, Prospero // Dictionary of Scientific Biography: in 16 vol. New York, 1970. Vol. 1; Биологи. Биографический справочник. Киев, 1984; Prospero Alpini: medico e viaggiatori: nel 450 o della nascita. Marostica, 2005; Egerton F. N. Roots of Ecology: Antiquity to Haeckel First Edition. Berkeley; Los Angeles; London, 2012; Hasse D. N. Success and Suppression. Cambridge, 2016.

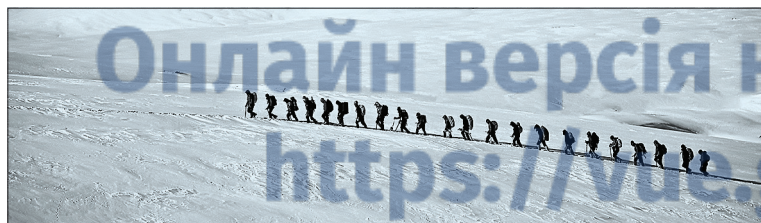
Альпініада — масовий спорт.-навч. чи ювілейний захід з альпінізму. А. як спеціальна форма залучення молоді до занять альпінізмом виникла в 1930-х у СРСР. А. були поширені за часів становлення альпінізму (до появи стаціонар. альпініст. таборів). Першу навч. А. Червоної Армії проведено 1933 на Кавказі, на тер. Кабардино-Балкарії. Тоді на вершину г. Ельбрус піднялось 58 осіб. Під час другої А., яка відбувалась у формі військ. походу за участю авіації, на г. Ельбрус зійшло вже бл. 300 осіб. А. Організовувалися А. низки різних підприємств та установ. Напр., 1937 відбулася перша А. працівників верстатостроювальної пром.-сті. 1938 Укр. комітет фіз. культури та спорту провів на Кавказі А. на честь 20-річчя комсомолу (див. *Всесоюзна комуніс-*

альпініст. секції почали організовувати А. з нагоди ювілеїв чи пам'ятних дат. 12.02.1983 на г. Ельбрусі відбулась А., присвячена 40-річчю звільнення Кавказу від гітлерів. загарбників. Від 1939 (рік святкування 125-річчя з дня народження Т. Шевченка) укр. спортсмени стали проводити масові сходження на пік Шевченка, розташований на Кавказі. 1964 альпіністи встановили на вершині пам'ятник Кобзарю (скульпт. В. Хромов). А. бувають також міжнародними. Напр., 1967 було проведено міжнар. А. зі сходженням на пік Леніна (тепер на тер. Таджикистану має назву Пік імені Абу Алі ібн Сіні), у якій узяло участь понад 300 осіб із 9 країн. А. відбуваються й нині. Улітку 2014 пройшла літня А. зі сходженням на г. Ельбрус, до якої долучилися альпіністи з України; 2016 клуб «Едельвейс» Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича провів А. зі сходженням на гори Говерлу й Петрос; у липні 2018 у Казахстані було організовано студент. А. зі сходженням на пік Молодіжний. А. має на меті розвинути сміливість, мужність, наполегливість, колективізм. Популяризує здоровий і актив. спосіб життя, прищеплює любов до природи. Альпініст. секції під час проведення А. готують альпіністів-початківців для отримання 3-го спорт. розряду, а також значка «Альпініст України». Розрізняють кілька видів А. за метою: масові навчальні; спортивні; ювілейні. Усі А. проводять згідно з Правилами змагань та сходжень, ухваленими Виконкомом Федерації альпінізму і скелелазіння України (03.02.2001).

Лит.: Левковский Ю. В. Победители горных вершин. Владикавказ, 2006; Платонов В. Вершина духовного бессмертия: Про историю восхождения на пик Шевченко (1939–2015). Днепропетровск, 2014; Школа альпинизма / Под ред. Р. А. Брыка. Москва, 2017.

С. Ф. Матвеев

Альпінізм, горосходження і скелелазіння — вид спорту, сходження на важкодоступні гірські вершини. У поняття «А.» часто включають і високогір. туризм. Спорт. сутність А. — у подоланні перешкод на шляху до вершини. А. зародився у Швейцар. Альпах, коли 08.08.1786 лікар М. Г. Паккар і провідник Ж. Бальма (обидва — Швейцарія) здійснили перше сходження на г. Монблан. У Рос. імперії початок А. покладено 1829 підкоренням сх. вершини г. Ельбрусу експедицією, очолюваною ген. Г. Еммануелем. У сер. 19 ст. в Європі виникли альпініст. клуби, першим був Альпійський клуб Англії (1857). Альпіністи з Великої Британії підкорили багато гірських вершин, зокрема група дослідника й художника Е. Вімпера вперше здійснила сходження на г. Маттергорн (1865). Згодом подібні клуби були утворені в ін. країнах: Австрії, Швейцарії, Франції тощо. Найвищі вершини гірських хребтів світу (*Гімалаїв, Каракоруму*) були підкорені альпіністами різн. країн. 1932 у м. Шамоні (Франція) засн. Міжнар. союз альпініст. асоціацій — осн. орг.-цію, що займається розвитком А. на міжнар. рівні. У колиш. СРСР А. був масовим видом спорту. Альпіністи із СРСР брати В. та Є. Абалакови, О. Овчинников, О. Угаров та ін., серед них спортсмени з України М. Погребельський, Є. Іванов та ін., здійснили сходження на важкодоступні вершини Кавказу, Алтаю, Паміру, Тянь-Шаню. 1936 створено Федерацію А. СРСР; з 1967 вона — член Міжнар. союзу альпініст. асоціацій. Від 1949 в СРСР проводилися

Альпініада

тична ленінська спілка молоді) за участю 200 осіб, серед яких — харків., дніпропетров. та київ. альпіністи. А. були особливо поширені на тер. гірських автоном. і союзних республік колишнього СРСР: Кабардино-Балкарії, Дагестану, Казахстану, Киргизії тощо. Заходи відбувалися також у Саянах та на Камчатці. Згодом

чемпіонати країни з 4 класів А.: скельового, тех., висотно-тех. та висот. сходження. 1957 започатковано Чемпіонат України у великих горах (Кавказ, Памір тощо), 1971 — у малих горах (Крим). 2000 Чемпіонат України вперше проведено в м. Шамоні (Франція). А. — особисто-команд. вид спорту. Міжнар. змагання організують між збірними командами країн і міжнар. альпініст. орг-ціями, окремо серед чоловіків і жінок та в змішаному розряді. Вони можуть проводитися в один етап (чемпіонати) й у кілька етапів (кубки), із віковими обмеженнями учасників або без них. Це обумовлюється в регламенті (осн. документі) конкрет. змагань. В А. змагання можуть проводитися в таких дисциплінах: скелелазіння; льодолазіння; технічний; скі-альпінізм; першопроходження. Класи змагань визначають за такими параметрами: формою гірського рельєфу, висотою вершини, ступенем освоєння маршрутів. Особливості конкрет. класу вказують у регламенті змагань. Проводять змагання в 7 класах:

Альпінізм

малі гори (висота до 2500 м); скельний клас (2501–4500 м); технічний (4501–6500 м); висотний (вище 6501 м); траверси (підйом по одному гребеню вершини, а спуск по ін.); зимовий; льодовий (у трьох останніх висота обумовлюється в положенні про змагання), а також у 3 групах: офіц. міжнар. змагання, чемпіонати та Кубок України; Кубок Федерації та змагання за планом Держкомспорткомітету; кваліфікац. змагання, зокрема колективів фізкультури. Укр. спортсмени — постійні учасники змагань різного рівня. За часів СРСР команди укр. альпіністів (у їх складі А. Кустовський, В. Моногаров, М. Олексюк, В. Черевко, Б. Сивцов, В. Свириденко та ін.) були чемпіонами країни в різних класах А. (1961, 1965–1969, 1972, 1973). Понад 80 укр. альпіністів нагороджені почес. жетоном «Підкорювач найвищих гір СРСР» (неофіц. назва «Сніжний барс») за сходження на всі 5 (раніше 4) гір вище 7 тис. м на тер. колиш. СРСР: пік Ісмаїла Самані (колиш. пік Комунізму), пік Леніна (тепер на тер. Таджикистану має назву пік імені Абу Алі ібн Сіні), пік Перемоги, пік Е. Корженевської, пік Хан-Тенгри. Серед них: Б. Сивцов, О. Зайдлер, В. Дубінін, В. Свіриденко, Є. Кондаков, В. Бахтігозін та ін. Звання «Засл. тренер СРСР» з А. мають М. Борушко, Г. Польовий, Б. Сивцов, А. Спесівцев. Звання «Засл. тренер УРСР» з альпінізму присвоєне В. Моногарову, В. Овчарову, К. Барову, Б. Сивцову, О. Зайдлеру, А. Спесівцеву,

Ю. Мацевитому, В. Ковтуну, С. Бершову, В. Свіриденку та М. Горбенку. Звання «Засл. майстер спорту СРСР» мають М. Погребельський, А. Зюзін, В. Моногаров, С. Бершов, А. Москальцов, М. Туркевич, В. Пастух, М. Горбенко. 1991 Федерація А. і скелелазіння України стала незалежною, 1992 вона першою з країн СНД приєдналася до Міжнар. союзу альпініст. асоціацій. Тех. прийоми й методи А. застосовують у різних видах діяльності: пром-сті, військ. справі, під час рятувальних робіт.

Лит.: The Biology of High Altitude Peoples / Ed. by P. T. Baker. New York, 1978; Антонович И., Романов Б., Романенко М. Альпинизм. Киев, 1981; Эверест-82: Восхождение советских альпинистов на высочайшую вершину мира / Сост. П. Захаров. Москва, 1984; Бершов С. Шаги по вертикали: записки альпиниста. Киев, 1985; Гвоздецкий Н., Голубчиков Ю. Горы. Москва, 1987; Альманах Карпатського Лещетарського Клубу. Нью-Йорк, 1989; Ветров И. Колумб небесных гор. Киев, 1993; Горбенко М. Восхождение мира на Эверест. Одесса, 1994; Левковский Ю. Победители горных вершин. Владикавказ, 2006; Восхождение длиною в жизнь; В. К. Симоненко: 50 лет в альпинизме / Сост., отв. ред. И. Батманова. Киев, 2010; Что нам дает альпинизм / Сост. и ред. А. Степаненко. Киев, 2010; Школа альпинизма / Под ред. Р. А. Брыка. Москва, 2017.

С. Ф. Матвеев

Альсгёрд, Тóмас (норв. Alsgaard, Thomas; 10.11.1972, муніципалітет Лоренскуп, фюльке Акерсгус, Норвегія) — спортсмен, лижник (лижні гонки), тренер, чемпіон світу, олімп. чемпіон. У дитинстві жив у с. Флатебе в муніципалітеті Енебакк. Лижним спортом почав займатися у віці 3 р. Завоював 3 золоті медалі на юніор. чемпіонаті світу 1991 і срібну медаль на юніор. чемпіонаті світу 1992. 5-разовий олімп. чемпіон (1994, 1998, 2002) — здобув три золоті медалі в індивід. змаганнях і 2 у команд. естафетах. На Зимових Олімпійських іграх 1994 виграв індивід. перегони на 30 км вільним стилем. На Зимових Олімпійських іграх 1998 завоював золоті медалі в індивід. перегонах комбінов. переслідування (10 км класич. стилем і 15 км вільним стилем) і в складі збірної Норвегії в команд. естафеті 4 × 10 км. На Зимових Олімпійських іграх 2002 отримав золоту медаль в індивід. перегонах комбінов. переслідування (10 км класич. стилем і 10 км вільним стилем) [лижника Й. Мюлегга (Іспанія), що випередив А., було дискваліфіковано через вживання допінгу]. На цих змаганнях А. у складі збірної Норвегії вдруге виграв командну естафету 4 × 10 км. А. — срібний олімп. призер у команд. естафеті (1994), 6-разовий чемпіон світу (1995, 1997, 1999, 2001, 2003). У сезоні 1997–1998 був першим у ген. класифікації Кубка світу (11 перемог на етапах). Під час тренувань виконував обсяги фіз. навантажень до 130 км у день. Завершив аматор. спорт. кар'єру 2003, однак продовжував час від часу брати участь у перегонах, зокрема марафонах. До 2007 працював тренером шведської нац. команди з лиж. перегонів, яка стала найкращою на Зимових Олімпійських іграх 2006. Виступав за профес. норв. лижні команди «Fast Fast» (2007–2008), «United Bakeries» (2010–2012). Мріяв виграти найпрестижніший масовий лижний марафон на 90 км «Васалоппет» (Швеція). У 2011 та 2012 став бронз. призером чемпіонату Норвегії з лиж. гонок (15 км). Завершив спорт. кар'єру лижника 2015 в 43 р.

Альсгёрд Томас

Займався бізнесом, консультував виробників спорт. екіпірування. Працював експертом на норв. телебаченні — канал НРК (NRK, до 2013). Був власником і керівником профес. норв. лижної марафон. команди «LeasePlan Go» (2013–2017). Нагороджений медаллю Холменколлена — найвищою нагородою лиж. спорту в Норвегії (2001).

Лит.: Sports Around the World: History, Culture, and Practice : in 4 vol. Santa Barbara, 2012. Vol. 2; Альсгорд Томас // Краткая олимпийская энциклопедия / Авт.-сост. В. Л. Штейнбах. Москва, 2016.

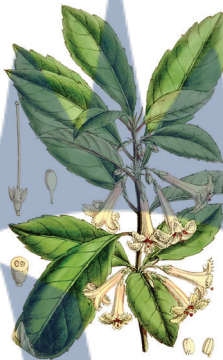
В. П. Карленко

Альсевосмієві (*Alseuosmiaceae*) — родина квіткових рослин порядку *айстроцвітих*. Ареал охоплює Австралію, Нову Зеландію, Нову Каледонію, Нову Гвінею. За різн. даними налічує 2–5 родів та 6–11 видів. Чагарники із простими листками, черговим або кільчастим листкорозміщенням, квіткі поодинокі або зрідка зібрані в суцвіття *щиток* чи *китицю*. Плід — ягода. Типовий представник родини — А. великолиста (*Alseuosmia macrophylla*) — ендемік Нової Зеландії, западна рослина з маленькими істівними солодк. червоними ягодами. Рослина відома приємн. запахом під час цвітіння, її ін. назва — торопапа, що з мови маорі перекладається як «запашний гай». Входить до складу лісового підросту, не витримує яскравого соняч. світла або морозу. Іноді торопапу культивують як декоративну рослину.

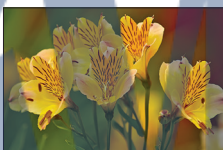
Лит.: Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини. Київ, 2000; Merrett M. F., Clarkson B. D., Bathgate J. L. Ecology and Conservation of *Alseuosmiaceae* in the Waikato Region // New Zealand Journal of Botany. 2002. Vol. 40. Is. 1; Сорока М. І., Юськевич Т. В., Горбенко Н. Є. Ботаніка. Систематика рослин. Львів, 2006; Lange P. J. de, Rolfe J. R., Barkla J. W. et al. Conservation Status of New Zealand Indigenous Vascular Plants, 2017. Wellington, 2018.

Альстремерієві (*Alstroemeriaceae*) — родина однокольних квіткових рослин порядку *лілієцвітих*. Ареал охоплює Центр. і Пд. Америку, Пд. Африку. За класифікацією квіткових рослин А. Кронквіста (1981) А. розглядалися у складі родини лілійних. Пізніше А. Тахтаджян (1997) виокремив А. як самостійну родину, що розглядалася у складі порядку альстремерієцвітих. За результатами молекулярно-генетич. досліджень, родину А. включено до складу порядку лілієцвітих. А. — багаторічні трави або трав'яні ліани, характерними ознаками яких є наявність *кореневища*, утворення *бульб* і *перекручування черешка* листка на 180° так, що морфологічно нижня його сторона розміщується зверху, а верхня — низу. Родина налічує 5 родів та понад 250 видів. Найвідоміші роди — Альстремерія (*Alstroemeria*), до якого належать популярні декор. рослини, які вирощують як садові або на зрізання, та Бомарея (*Bomarea*) — ліани з вел. квітками, зібраними в суцвіття *зонтики* або *китиці*. Альстремерії ще наз. «ліліями інків». Назва родини походить від назви роду, яку йому дав К. Лінней на честь свого учня — ботаніка К. Альстремера (1736–1794, Швеція).

Лит.: Баранова М. В. Семейство альстремериевые (*Alstroemeriaceae*) // Жизнь растений : в 6 т. / Под ред. А. Л. Тахтаджян. Москва, 1982. Т. 6: Цветковые растения; Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини.

Альсевосмієві. Альсевосмія великолиста (*Alseuosmia macrophylla*)

Альстремерієві. Перуанська лілія (*Alstroemeria aurea*)

Альт. Струнний смичковий інструмент

Київ, 2000; Сорока М. І., Юськевич Т. В., Горбенко Н. Є. Ботаніка. Систематика рослин. Львів, 2006; Chacón J., Camargo de Assis M., Meerow A. et al. From East Gondwana to Central America: Historical Biogeography of the Alstroemeriaceae // Journal of Biogeography. 2012. Vol. 39. Is. 10; Dorr L. J. Flora of Guaramacal (Venezuela): Monocotyledons. Washington, 2014.

Альт (від італ. alto — високий) — 1) Низький жіночий або дитячий співочий голос.

2) Струнний смичковий інструмент, більший за скрипку. Настроюється нижче від скрипки на квінту.

3) А., альтгорт — мідний духовий інструмент.

4) Різновид деяких оркестрових інструментів (домра-А., кларнет-А., тромбон-А. та ін.).

5) Партія в хорі або вокальному ансамблі, яку виконують низькі жіночі (меццо-сопрано, контральто) голоси. Звучить і набується вище від тенора.

Лит.: Криса О. Альтове мистецтво в Україні: виконавство і педагогіка // Наук. вісник Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. Київ, 2004. Вип. 27; Понятовський С. Історія альтового мистецтва. Москва, 2007; Українська музична енциклопедія : в 5 т. Київ, 2006–2018.

Альта — див. Ільтиця.

Альтаір (від араб. النسر الطائر — орел, що летить) — зоря α в сузір'ї Орла, найяскравіша в сузір'ї. Назву офіційно схвалено 30.06.2016 робочою групою з імен зір Міжнар. астр. союзу. Укр. нар. назва А. — Пастух. Давні українці вважали, що в ніч на Івана Купала Альтаір зустрічається з Веого — Ткалю. Ін. позначення зорі в каталогах: α Aquilae, α Aql, Alpha Aquilae, Alpha Aql, 53 Aquilae, 53 Aql, BD+08°4236, FK5 745, GCTP 4665.00, GJ 768, HD 187642, HIP 97649, HR 7557, LFT 1499, LHS 3490, LTT 15795, NLT 48314, SAO 125122, WDS 19508+0852A. Екватор. координати зорі на епоху J2000.0: пряме сходження 19^h 50^m 47^s, схилення астрономічне +08° 52' 06", видима зоряна величина (V) 0,77^m. Астрометр. характеристики: промен. швидкість (R_r) — (–26,1) км/с; влас. рух (μ): за прямим сходом — 536,82 мс дуги/рік, за схиленням — 385,54 мс дуги/рік; паралакс(π) — (194,97 ± 0,86) мс дуги, відстань до зорі 17 світлових років (5,15 парсека). Абс. зор. величина (M_v) = 2,22^m. Спектр. характеристики: спектр. клас A7 IV–V; показник кольору (B–V) = 0,22^m; показник кольору (U–B) = 0,08^m. Фіз. характеристики: маса 1,7 M_☉, радіус 1,7 R_☉. Болومتر. (див. Болومتر) світність 10,7 L_☉, ефект. температура 8 000 K, металічність 200 % від сонячної. Диференц. мін. період осового обертання — (6,5–10,4) год, що відповідає макс. швидкості осового обертання 240 км/с. Вік А. оцінюють у 10⁹ років. На тер. України А. видимий навесні, улітку та восени. А. — вершина одного з *астеризмів* — т. з. літньо-осін. трикутника разом із Веого й Денебом. Наприкінці 20 — на поч. 21 ст. завдяки застосуванню новіт. астр. апаратури, зокрема Паламарського зор. інтерферометра, технології синтез. апертури й числен. оптич. телескопів установлено, що А. не сфер. тіло, а приплюснуте на полюсах через високу швидкість обертання. Відцентр. ефекти, які виникають унаслідок неінерційності системи, яка обертається, зумовлюють те, що А. сплюснений біля полюсів обертання: його екватор. діам. прибіл. на 22 % більший за полярний. Після вимірювання уши-

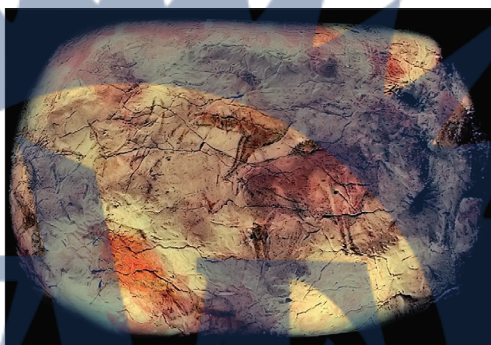
рення спектр. ліній А. встановлено, що екватор. області зорі роблять повне обертання впродовж 6 год. Відомо, що відповід. показник для Сонця становить понад 25 діб, тобто в 100 разів менший. Теорія тепл. випромінювання передбачає, що через швидке обертання А. його сила тяжіння на поверхні, ефект *температура, яскравість* мають зменшуватися від полюсів до екватора. Це явище, відоме як гравітац. потемніння, підтверджено 2001. А. є однією з небагатьох зір, для яких отримано прямі зображення їхніх дисків. 2005 встановлено, що А. є змін. зорею (див. *Зірки змінні*) типу δ Щита.

Лит.: Malagnini M., Morossi C. Accurate Absolute Luminosities, Effective Temperatures, Radii, Masses and Surface Gravities for a Selected Sample of Field Stars // *Astronomy and Astrophysics. Supplement Series*. 1990. Vol. 85. Is. 3; Belle G. T. van, Ciardi D. R., Thompson R. R. et al. Altair's Oblateness and Rotation Velocity from Long-Baseline Interferometry // *The Astrophysical Journal*. 2001. Vol. 559. Is. 2; Астрономічний енциклопедичний словник / За заг. ред. І. А. Климишина, А. О. Корсунь. Львів, 2003; Ohishi N., Nordgren T., Donald H. Asymmetric Surface Brightness Distribution of Altair Observed with the Navy Prototype Optical Interferometer // *The Astrophysical Journal*. 2004. Vol. 612. Is. 1; Domiciano de Souza A., Kervella P., Jankov S. et al. Gravitational-darkening of Altair from Interferometry // *Astronomy and Astrophysics*. 2005. Vol. 442. Is. 2; Peterson D. M., Hummel C. A., Pauls T. A. et al. Resolving the Effects of Rotation in Altair with Long-Baseline Interferometry // *The Astrophysical Journal*. 2006. Vol. 636. Is. 2; Monnier J., Zhao M., Pedretti E. et al. Imaging the Surface of Altair // *Science*. 2007. Vol. 317. Is. 5836; Shaaf F. The Brightest Stars: Discovering the Universe Through the Sky's Most Brilliant Stars. Hoboken, 2008; Jansen A. Star Maps for Southern Africa: An Easy Guide to the Night Skies. Century City, 2017.

О. Г. Шевчук

Альтаміра (ісп. Altamira), Печера Альтаміра та наскельне мистецтво періоду палеоліту на півночі Іспанії (ісп. Cueva de Altamira y arte rupestre paleolítico del norte del España) — печери з настін. живописом епохи пізнього палеоліту, розташовані на Пн. Іспанії, об'єкт *Світової спадщини ЮНЕСКО* (з 1985). Відкриттям печери А. людство завдячує випадку, а не зусиллям археологів. 1869 мисливець, шукаючи свого собаку, відкрив невідому на той час печеру. 1875 археолог-аматор М. Санс де Саутвола (1831–1888) розпочав дослідження цієї печери. 1879 він узняв із собою доньку, яка привернула увагу батька до зображень на склепінні. Результати досліджень було опубліковано 1880 у праці «Короткі нотатки про деякі доіст. об'єкти провінції Сантандер», однак М. Саутволу звинуватили в зумис. *фальсифікації* зображень, що здавалися надто досконалими. Через 15 р. після смерті М. Саутволи наук. світ визнав, що живопис А. належить до епохи палеоліту (бл. 14–12 тис. до н. е.). Цьому сприяли відкриття печер. розписів в ін. місцях. Менш ніж за 50 р. після відкриття А. на тер. Іспанії та Франції було виявлено бл. 40 аналогічних «галерей». Розкопки в А. проводили в 1902–1904, 1924–1925, 1981. Через значну кількість відвідувачів і спричинене цим фактом руйнування печера двічі закривалася на *реставрацію* — у 1977–1982 і 2002–2011. Доступ до печери обмежений. Із копіями зображень А. можна ознайомитися в музейному комплексі, розташованому поруч із печерою, а також у Нац. археол. музеї Іспанії (м. Мадрид), у музеях Німеччини та Япо-

нії. 2008 назву об'єкта Світової спадщини ЮНЕСКО «Печера Альтаміра» було змінено й додано ще 17 печер із наскельними зображеннями епохи палеоліту. Довжина печери А., утвореної подвійними залами й коридорами, — 270 м. Склепіння та стіни більшості приміщень покриті малюнками, насамперед бізонів, виконаними червоною, чорною та пурпуровою фарбами. Інші фігури примітивніші, зображують вепрів, коней, ланей, також наявні 8 продряпаних антропоморф. фігур і багато відбитків долонь. Зображення виконані вугіллям, *вохрою* та ін. при-

Альтаміра

род. фарбами. Контури стін були використані для досягнення тривимір. ефекту. Продряпані фігури та ін. артефакти (див. *Артефакт в археології*) свідчать, що печера слугувала сезон. притулком для мисливців. Призначення наскельних зображень остаточно не з'ясовано. Можливо, вони мали релігійно-магічний зміст. А. — перший виявлений об'єкт палеоліт. поліхром. живопису. Зображення в печері А. здобули світ. визнання, а печера — умовну назву «Сикстинська капела первісного мистецтва».

Лит.: Sanz de Sautuola M. Breves apuntes sobre algunos objetos prehistóricos de la provincia de Santander. Santander, 1880; Давлет Е. Альтамира: у истоков искусства. Москва, 2004; Велика ілюстрована енциклопедія історії мистецтв / Пер. з англ. Київ, 2007; Кепін Д. В. Археологічне музейництво. Київ, 2010; Низовский А. Ю. 100 великих археологических открытий. Москва, 2013; Мойнов С. Альтамира, Ласко, Шове // *Наука и жизнь*. 2017. № 4.

І. В. Шліхта

Альтамонте, Мартіно [Альтомонте; італ. Altomonte, Martino; справж. прізвище та ім'я — Гогенбер, Йоган Мартін (нім. Hohenberg, Johann Martin); 08.05.1657, за ін. даними — 1659, м. Неаполь, тепер обл. Кампанія, Італія — 14.09.1745, м. Лінц, за ін. даними — м. Відень, Австрія] — живописець. Народився в родині пекаря. Навчався в римській Академії мист-в ім. Св. Луки (педагоги К. Марата, Дж. Б. Гаулі, Д. Бранді). З 1684 жив у м. Жовкві (тепер м. Львів, обл. Україна). 1702 (за ін. даними — 1707) виїхав до Австрії, але ще протягом трьох десятиліть підтримував творчі зв'язки з м. Львовом. На замовлення польського короля Яна III Собеського декорував королів. замки в містах Жовкві й Підгірцях (див. *Підгорецький замок*). Створив для них 7 картин на батальні теми. Збереглися ескіз «Битва під Віднем» (1685, Будапешт. музей образотвор. мист-в), картини «Битва під Віднем», «Битва під Парканами» (обидві завершено 1693–1694), де прославлено перемоги Яна Собеського в битвах із турками. Твори написані під впливом

Альтамонте Мартіно. Картина «Відпочинок на шляху до Єгипту», 1737 (Національна галерея Словенії)

італ. майстрів, а також жовків. школи різьблення на дереві та малярства, зокрема І. Рутковича. А. виконував замовлення львів. монастирів (*францисканців, кармелітів, бернардинців*) і храмів, а також магнатських родин. Серед ін. творів — картини «Несення хреста», «Тайна вечеря», «Сусанна і старі» (Львівська національна галерея мистецтв імені Б. Г. Возницького). Для монастиря бернардинців написав картини «Прийняття Л. Бернарда на небо», «Св. Кінга».

Лит.: Крип'якевич І. З історії Жовкви // Життя і знання. 1932. № 13 (61); № 14 (62); № 15 (63); 1933. № 1 (64); Karpowicz M. Polskie itinerarium Marcina Altomonte // Rocznik Historii Sztuki. 1966. № 6; Возницький Б. Олеський замок. Львів, 1977; Жолтковський П. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. Київ, 1983; Марчук Л. І один у полі воїн // Віче. 2012. № 13 (322); Майстренко-Вакуленко Ю. Рисунок у творчості галицьких майстрів (кінець XVII — початок XX століття) // Вісник Львів. нац. акад. мистецтв. 2015. Вип. 26.

Б. А. Овсійчук

Альтані, Іполіт Карлович (27.05.1846, м. Катеринослав, тепер м. Дніпро, Україна — 17.02.1919, м. Москва, тепер РФ) — диригент, хормейстер, педагог, член франц. Академії красних мистецтв (з 1895). Народився в сім'ї військ. капельмейстера. Під керівництвом батька навчався грати на скрипці. У 8 р. уперше виступив на сцені як со-

ліст-скрипаль, відтоді разом зі старшою сестрою (піаністкою) гастролював як скрипаль-вундеркінд. Закінчив 1866 Петербур. консерваторію (клас скрипки Г. Венявського, композиції — М. Заремби та А. Рубінштейна). Під час навчання грав у оркестрі петербур. *Марійського театру* (гол. диригент К. Лядов). Від 1867 — хормейстер і диригент, у 1874–1882 — гол. диригент приватної Київ. рос. опери (антреприза Ф. Бергера, з 1872 — І. Сетова). На чолі оркестру театру виступав у муз. зібраннях разом із М. Лисенком (ф-но), брав участь у «Слов'янських концертах» (1870-ті). У 1869–1871 та 1875–1876 викладав гармонію, контрапункт та історію музики в Київ. муз. уч-щі (тепер *Київський інститут музики ім. Р. Глієра*), у 1874–1875 — його директор. 1870–1876 А. керував «Елементарними класами хорового співу» при Київ. відділенні Імператор. рос. муз. т-ва (ІРМТ). У сезон 1874–1875 — зав. муз. частини місцевого відділення ІРМТ, диригував також симф. концертами т-ва. У 1882–1906 А. — гол. диригент Великого театру в м. Москві (тепер *Державний академічний Великий театр Росії*). Під орудою А. вперше у м. Києві прозвучали опери «Опричник» П. Чайковського (1874), «Різдвяна ніч» М. Лисенка (1874; А. взяв участь в оркестровці), «Іван Сусанін» або «Життя за царя» М. Глінки (1874), «Галька» С. Монюшка (1875), «Аїда» Дж. Верді (1877), «Ворожа сила» О. Серова (1880); у симф. концертах — «Реквієм» В. А. Моцарта (1874), музика до казки О. Островського «Снігуронька» (1875) та симф. фантазія «Буря» (1878) П. Чайковського. У Великому театрі під його керівництвом відбулися прем'єри опер «Мазепа» (1884), «Пікова дама» (1891), «Іоланта» (1893) П. Чайковського; «Борис Годунов» М. Мусоргського (1888); «Снігуронька» М. Римського-Корсакова (1893); «Алеко» С. Рахманінова (1893). Уперше у м. Москві А. виконав «Урочисту увертюру «1812 рік»» П. Чайковського (1882), «Реквієм» Дж. Верді (1890). Виконавча майстерність А. отримала високу оцінку П. Чайковського, саме в А. він брав уроки диригування (1880-ті). Диригент. техніка А. вирізнялася стриманим, сповненим упевненості та пластич. виразності жестом. Вел. увага приділялася тех. довершеності виконання, чистоті інтонації, збалансов. звучанню оркестр. груп. У своїх постановках А. прагнув до створення органіч. музично-сценіч. ансамблю, точного відтворення тексту партитури та автор. задуму.

Лит.: Чечотт В. А. 25-летие киевской русской оперы (1867–1892). Киев, 1893; Ипполит Карлович Альтани (по поводу 25-летия его дирижерской деятельности) // Ежегодник Имп. театров. Санкт-Петербург, 1909. Вып. 6–7; Київ музичний / Відп. ред. М. М. Гордійчук. Київ, 1982; Кузьмін М. І. Забуті сторінки музичного життя Києва. Київ, 1972; Ямпольський І. М. Альтани І. К. // Музыкальная энциклопедия : в 6 т. Москва, 1973. Т. 1; Кузьмін М. І. Альтані // Мистецтво України. Київ, 1995; Альтані // Мистецтво України. Київ, 1997; Станішевський Ю. О. Національний академічний театр опери та балету України імені Тараса Шевченка: Історія і сучасність. Київ, 2002; Зинькевич Е. С. Концерт и парк на крутояре... Київ, 2003; Олійник О. Альтані // Українська музична енциклопедія. Київ, 2006; Филиппов А. Грани минувшего: опыт оперного дилетанта. 2-е изд. Москва, 2016.

Т. В. Сітенко

Альтані Іполіт Карлович

Альтанка (нім. Altán — балкон, італ. altana — відкрита тераса на даху, від лат. altus — висо-

кий) — невелика паркова споруда, призначена для відпочинку на природі. Іноді А. хибно називають «бесіdkою», що є калькою з рос. А. відомі в Середземномор'ї з доби античності. За архіт. формами вони уподібнювалися центр. храмам — толосам. В Україні широко застосовувалися в палац. і садиб. комплексах, садах, парках і скверах з 2-ї пол. 18 ст., як у містах, так і в замських ландшафтах. Для спорудження А. використовували зони високої композиційної активності, тобто ключові підвищені точки ландшафту, з яких відкривалися гарні краєвиди довкілля (А. в парках у селах Качанівці, Сокиринцях, смт Седневі, містах Білій Церкві, Києві, Сумах, Переяславі, Чернігові). Іноді А. прибудовували безпосередньо до палац. корпусів (м. Бахчисарай). А., як правило, прямокутна або квадратна, центрична, кругла чи гранчаста. Циліндр. й гранчасті А. наз. ротондальними. Вальмовий, наметовий або баневий дах спирається на колони чи пілони, встановлені по периметру. А. будують із дерева, каменю, металу. Вони бувають закритими (зі стінами по периметру, часто їх називають навільонами) та відкритими (з колонадою по периметру).

Лит.: Архитектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Тимофієнко В. І. Архитектура і монументальне мистецтво. Київ, 2002; Плоский В. О., Гетун Г. В., Віроцький В. Д. Архитектура будівель та споруд : в 4 кн. Кам'янець-Подільський, 2016. Кн. 3: Історія архітектури і будівництва.

В. В. Вечерський.

Альтанка. Відкрита дерев'яна альтанка у м. Суми

Альтанкові, наметникові (*Ptilonorhynchidae*) — родина птахів ряду горобцеподібних, родичі лірохвостів і дивоптахів. До родини А. належать 8 родів та 20 видів. Розміри середні: довж. тіла — 22–40 см, маса — 70–230 г. Забарвлення темне, в окр. видів — яскраве. Добре помітний статевий диморфізм, у самців може бути чуб. Живуть у тропіч. та евкаліпт. лісах, чагарникових заростях Австралії, Нової Гвінеї та прилеглих островів. А. добре літають, по землі пересуваються лише під час розмноження. У період токування самці будують на землі з паличок і стебел трав своєрідні курінці (альтанки), які прикрашають яскравими предметами — камінцями, квітками, черепашками, поблизу людського житла птахи також використовують уламки скла й монети. Ці споруди приваблюють самиць і слугують птахам місцем для паркування. Гнізда чашоподібні, на деревах, рідше — у кущах. Кладка — 1–3 яйця. Дорослі птахи живляться фруктами та ягодами, пташенят вигодовують комахами. Найвідомішим представником родини А. є альтанник атласний (*Ptilonorhynchus violaceus*), який живе в Австралії.

Лит.: Sibley C., Schodde R., Ahlquist J. The Relationship of the Australo-Papuan Treecreepers Clamateridae as Indicated by DNA-DNA Hybridization // Emu. Austral Ornithology. 1984. № 84; Акимускин И. И. Воробьиные // Птицы. Рыбы, земноводные и пресмыкающиеся. 3-е изд. Москва, 1995; Фесенко Г. В. Вітчизняна номенклатура надродового рівня птахів світу // Вісник Нац. наук.-природн. музею. 2016. Т. 14.

С. В. Межжерін

Альтгаузен, Аарон Якович (23.04.1890, м. Люцин, тепер м. Лудза, Латвія — 03.01.1960, м. Харків, Україна) — лікар, діагност, доктор мед. наук (з 1944), професор (з 1951), один із провідних фахівців із клініч. лаб. діагностики та онкології.

1908 закінчив Вітебську гімназію, вступив на мед. ф-т Харків. ун-ту (тепер Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна), який закінчив 1919. Від 1910 працював у клініко-діагност. лабораторії С. Л. Ерліха (основоположника лаб. діагностики в Україні та засновника наук. школи лікарів-лаборантів). З 1918 — у першому в Україні (і єдиному в Сх. Європі) Харків. н.-д. ін-ті лаб. діагностики під керівництвом С. Ерліха. Після смерті вчителя продовжив роботу з методики цитол. досліджень. У період Другої світової війни очолював лаб. шпиталю на базі Рентгенорадіол. онкол. ін-ту. Ініціатор створення самостійного Харків. обл. наук. т-ва лікарів-лаборантів (1952). У 1948–1960 — зав. кафедри лаб. діагностики Укр. ін-ту удосконалення лікарів (м. Харків). Член правління Всесоюз. т-ва лікарів-лаборантів. Автор низки наук. праць і фундамент. підручників із лаб. діагностики, виданих у СРСР у 1940–1960-х. Упровадив у лабораторну практику методики хім. дослідження сечі та крові, методи діагностики злоякіс. новоутворень. Запропонував швидкі способи цитол. діагностики плоскоклітин. раку гортані, шийки матки, вагіни та ін. органів, аденокарциноми шлунку, кишок і легень, перехідно-клітин. раку сечового міхура. Ім'ям А. названий метод кількісного визначення цукру в сечовині, що ґрунтується на аналізі утворень забарвлених сполук у результаті взаємодії глюкози з лугом при нагріванні (запропонов. 1959).

Пр.: Клинические лабораторные исследования. Киев, 1936; Диагностика злокачественных новообразований при микроскопическом исследовании секретов и экскретов. Киев, 1948; Лабораторные клинические исследования. Москва, 1956; Клиническая лабораторная диагностика. Москва, 1959; Морфологическое цитологическое исследование пунктатовизопухолей, опухолевидных образований и серьезных полостей. Москва, 1962.

Лит.: Руководство по клиническим лабораторным исследованиям / Под ред. Е. А. Кост, Л. Г. Смирновой. 6-е изд., стер. Москва, 1964; Справочник по клиническим лабораторным методам исследования / Под ред. Е. А. Кост. Москва, 1975; Зупанец И. А., Мисюрева С. В., Прописнова В. В. Клиническая лабораторная диагностика: методы исследования. 3-е изд., перераб. и доп. Харьков, 2005.

Альтдóрфер, Альбрéхт [нім. Altdorfer (Altdorfer), Albrecht; бл. 1480, м. Регенсбург, тепер земля Баварія, Німеччина — 12.02.1538, там само] — художник, архітектор, представник худ. культури Пн. Відродження. Засновник Дунайської школи живопису. Про дитинство і юність А. достовірних відомостей немає. На думку дослідників, А. навчався у свого батька, художника У. Альтдóрфера (бл. 1468–1491), міг бути учнем А. Дюрера. У 1510-х мандрував Дунаєм, 1511 здійснив подорож до Альп. Творча активність переважно пов'язана з м. Регенсбургом: з 1517 — член міської ради, з 1526 — гол. архітектор міста. Окрім Баварії, працював також в Австрії, зокрема бл. 1516–1518 у монастирі св. Флоріана поблизу м. Лінца. Серед покровителів А. — імп. Священної Римської імперії Максиміліан I, герцог Баварії Людвіг X. На творчу манеру вплинув італ. Ренесанс та мист-во творчих династій Краніхів та Гольбейнів (Німеччина). Займався живописом і графікою, зокрема досить рідкісною на той час друк. графікою. Наслідуючи Дюрера, зробив чимало для ствердження її як самостійного та са-

Альтанкові. Альтанник (курінник) атласний (*Ptilonorhynchus violaceus*)

модостатнього виду мист-ва. Здійснював творчі експерименти як у високому друці (*ксилографія*), так і в глибокому (*офорт*). Осн. живописні роботи написані в реліг., портрет., пейзаж. жанрах. Створював станкові роботи й *івтарі*. Вважається одним із перших майстрів, які сприяли формуванню самостійного пейзаж. жанру (його називали «північним Джорджоне»). Інколи як *стаффаж* використовував людські постаті, у деяких творах значну роль відігравали архіт. елементи, але писав і суто пейзаж. твори. Намагався передати настрої пейзажними засобами. Палітра характеризується

Альдторфер Альбрехт.
Сусанна в купальні, 1526
(Стара пінаотека в Мюнхені),
дереву

контрастністю, тяжінням до різких, ефектних кольорових сполучень. Завдяки використанню нестандартних ракурсів та ритм. орг-ції зображення А. передбачив *маньєризм* у північноренесанс. мист-ві, а використовуючи інструментарій «теневрозо» (манера, за якої домінують темні тони, живопис будується за принципом різкого контрасту), фактично виступив попередником *караваджизму*. Для творчості митця характерні як багатофігурні картини зі складною композиційною побудовою, так і камерні твори. Внеском у розвиток історич. та батального живопису є «Битва Олександра з Дарієм» (1529). Серед живописних творів А: «Воскресіння Христа» (1509–1518), «Відпочинок на шляху до Єгипту» (1510), вівтар св. Себастьяна в монастирі св. Флоріана поблизу Лінца (бл. 1518), «Пейзаж із пішохідним мостом» (бл. 1518–1520), «Дунайський пейзаж поблизу Регенсбурга» (1520–1525), «Сусанна в купальні» (1526), «Розп'яття» (1528), «Лот із доньками» (1537) та ін. Серед графічних творів: «Св. Георгій» (ксилографія, 1511), «Велика піхта» (офорт з аквареллю, 1512–1522), «Прекрасна Богородиця Регенсбурзька» (кольорова ксилографія, 1519–1520), «Благовіщення» (ксилографія, 1513) та ін. Осн. роботи зберігаються в *Старій пінаотеці* м. Мюнхена (Німеччина), Держ. музеях м. Берліна (Німеччина), Худ.-іст. музеї м. Відня (Австрія), *Національній галереї* м. Лондона (Велика Британія).

Альтенберг Петер

Лит.: Вельчинская И. Альбрехт Альтдорфер. Москва, 1977; Мировое искусство (Мастера Северного Возрождения) / Сост. И. Г. Мисин. Санкт-Петербург, 2006; Матвеева Е. Германская живопись XV–XVI веков (Шедевры мировой живописи). Москва, 2009; Степанов А. Искусство Северного Возрождения. Санкт-Петербург, 2009; Альбрехт Альтдорфер. Альбом. Москва, 2014.

Ю. В. Романенкова

Альтенберг, Пётр [нім. Peter Altenberg; справжнє прізвище та ім'я — Енглендер, Ріхард (нім. Engländer, Richard); 09.03.1859, м. Відень, тепер Австрія — 08.01.1919, м. Відень, тепер Австрія] — письменник. Писав нім. мовою. Народився в небагатій сім'ї купця. Вивчав юриспруденцію та медицину у Віден. ун-ті, але навчання покинув. Починав як імпресіоніст, натхненний зустрічами з різними людьми та випадково почутими розмовами. Майстер малих форм (вірші в прозі, ескізи, афоризми). У його творах відбилися явища повсякден. життя Австрії на рубежі 19–20 ст., зокрема м. Відня. Найважливіше місце посідають чуттєві враження: кольори, запахи, настрої. Автор збірок: «Як я то бачу» («Wie ich es sehe», 1896); «Що приносить мені день» («Was der Tag mir zuträgt», 1900); «Казки життя» («Märchen des Lebens», 1908); «Вечір мого життя» («Mein Lebensabend», 1919) та ін. Здобув популярність після публікації першої збірки «Як я то бачу», написаній завдяки підтримці К. Крауса. Тексти — своєрідні фрагментарні спостереження за жінками й дітьми, які проходили повз кав'ярню, де А. щоденно з'являвся. А. називали письменником кабаре чи кав'ярні, оскільки його твори написані переважно саме в таких закладах. А. створив особливий стиль письма — «телеграми душі» або «малюнки настрою». Укр. мовою твори А. перекладали Б. Заклинський, О. Карашкевич, Микола Євшан (справ. прізвищ. — Федюшка) та ін.

Та.: Wie ich es sehe. Berlin, 1896; Ashantee. Berlin, 1897; Prodromos. Berlin, 1906; Märchen des Lebens. Berlin, 1908; Fechsung. Berlin, 1915; Nachfechsung. Berlin, 1916; Vita ipsa. Berlin, 1918; Mein Lebensabend. Berlin, 1919; У спів-авт. — Der Nachlass von Peter Altenberg. Berlin, 1925; Peter Altenberg. Zürich, 1963; Das Buch der Bücher von Peter Altenberg : in 3 bd. Göttingen, 2009; Die Selbsterfindung eines Dichters. Briefe und Dokumente 1892–1896. Göttingen, 2009; Р. о. с. перекл. — Сумерки жизни / Пер. с нем. И. Хародчинской. Ленинград; Москва, 1926; Венские этюды / Пер. с нем. А. и Е. Герцык // От города W. до города D. Москва, 1999; Укр. п. е. р. е. к. л. — Приноси дния: Неоромантика; Дівчина на Капрі; Вулиця в селі; La vie; Дві дороги; Туга; Любов; Семітська раса; Westminster Abbey; Флірт // Життя і мист. 1920. Ч. 2; Vita ipsa / Пер. з нім. С. Федюшкова // Літ.-наук. вістник. 1928. Т. 97. Кн. 11; Мініатюри / Пер. з нім. В. Софронів // Назустріч. 1934. Ч. 9; Антологія австрійської прози початку XX століття / Пер. з нім. І. Андрущенко, М. Іваницької. Київ, 2014.

Лит.: Гофмансталь Г. фон. О книге Пётра Альтенберга «Как я это вижу». Харьков, 1910; Нечепорук Е. Чехов и австрийская литература // Чехов и мировая литература : в 3 кн. Москва, 1997. Кн. 1; Дзюба Т. Австрійська літературна творчість на сторінках української періодики кінця XIX — початку XX століть // Wiener Slavistisches Jahrbuch. 2005. Vol. 51; Жеребин А. Вертикальная линия: Венский модерн в смысловом пространстве русской культуры. Санкт-Петербург, 2011; Прадильняна Л. Семантика цвето- и светообозначений в портретах Пётра Альтенберга // Мова і культура. 2012. Т. 6. Вип. 15; Москвина Е. Сим-волическая реальность. Москва, 2017.

Є. І. Нечепорук

Альтерація (від лат. *alteratio* — зміна, чергування) — 1) У біології — зміна структури й функції клітин, тканин і органів через шкідливі чинники (хім., мех., терм., електричні тощо). Буває безпосередньою або опосередкованою (напр., у разі значних за площею опіків шкіри опосередкованою А. є дистроф. зміни внутр. органів). Розвивається поступово; на перших етапах це процес зворотний, після припинення дії патоген. чинника функції клітин відновлюються (напр., зворотним є внутрішньоклітин. набряк). Тривалий негативний вплив шкідливих факторів може спричинити смерть клітин і тканин. Розрізняють первинну А., яка є результатом безпосередньої дії шкідливого чинника, і вторинну, що розвивається й після припинення дії фактора, який призводить до запалення.

Лит.: Сосновский А. Т., Ягвдик Н. З., Белугина И. Н. Дерматологический справочник / Под ред. Н. З. Ягвди-ка. Минск, 2001.

Я. О. Межжеріна

2) У музиці — підвищення чи зниження на півтону або тон будь-якого ступеня осн. звукоряду (до, ре, мі, фа, соль, ля, сі) для побудови ін. ладу чи утворення ін. *тональності*. Позначається за допомогою знаків А. без зміни назви ступеня. Знаки А.: # (діз, підвищення на півтон), *b* (бемоль, зниження на півтон), ## (дубль-діз, підвищення на два півтони), *bb* (дубль-бемоль, зниження на два півтони), *♮* (бекар) — відмова від підвищення чи зниження. Альтеруватися можуть лише ті ступені, інтервал між якими становить один тон. Знаки А. ставляться перед нотою (випадкові) або праворуч від ключа (ключові). Випадкові знаки А. дійсні в межах *такту* і лише для ноти тієї *октави*, біля якої вони стоять. Ключові знаки А. дійсні для всього муз. твору або до наступ. зміни знаків для всіх октав.

3) У вченні про гармонію — хроматична видозміна осн. нестійких ступенів ладу для загострення їх тяжіння до стійких. Розрізняють ладову та модуляційну А. Ладова А. — хроматична видозміна осн. нестійких ступенів ладу, що загострює їх тяжіння до стійких звуків тоніч. тризвуку. Модуляційна А. (хроматизм) — хроматична видозміна будь-яких (стійких і нестійких) ступенів ладу, розташованих на відстані тону від сусідніх.

4) У середньовіч. теорії нотації — подовження норматив. тривалостей лонги (лат. *longa* — довга, тривала; знак мензуральної нотації, що позначає велику тривалість звуку) та бревіса (лат. *brevis* — короткий; знак мензуральної нотації, що позначає коротку тривалість звуку) з метою перетворення дводольного *метра* в тридольний. Виникла в модальній нотації 13–14 ст., поширилася на ін. тривалості в мензуральній нотації 14–15 ст.

Лит.: Аерова Ф. І. Ладова альтерація. Київ, 1962; Музыкальная энциклопедия : в 6 т. / Гл. ред. Ю. В. Келдыш. Москва, 1973. Т. 1; Бершадская Т. С., Масленкова Л. М., Незванов Б. А. и др. Курс теории музыки. 2-е изд. Ленинград, 1984; Бершадская Т. С. Лекции по гармонии. Ленинград, 1985; Красинская Л. Э., Уткин В. Ф. Элементарная теория музыки. Москва, 1991; Федотов В. А. Учение о модуле в западноевропейской ритмической теории XIII века // *Laudamus*. Москва, 1992; Павлюченко С. О. Элементарная теория музыки. Київ, 1997; Смаглій Г. А., Маловик Л. В. Основы теории музыки. Київ, 2001; Поспелова Р. Л. Западная нотация XI–XIV веков. Основные реформы (на материале трактатов). Москва, 2003; Холопов Ю. Н. Гармония: теоретический курс. Санкт-Петербург, 2003; Калашник М. П. Уроки элементарной теории музыки. Харьков, 2004;

Побережна Г. І., Щериця Т. В. Загальна теорія музики. Київ, 2004; Юцевич Ю. Є. Музика. Словник-довідник. 2-ге вид., перероб. і допов. Тернопіль, 2009; Вахромеев В. А. Элементарная теория музыки. Москва, 2014.

Т. І. Крижановська

Альтерглобалізм (від лат. *alter* — інший та *глобалізм*), альтермондіалізм — теорія та ідеологія дем. *глобалізації*, ідейно-політ. обґрунтування нового світов. порядку з позицій широкої громадськості; сукупність соц. рухів, що об'єднує прихильників альтернатив лібер. моделі глобалізації. А. визнає неминучість глобалізації, однак шукає шляхи актуалізації позитив. наслідків цього явища й нейтралізації негативних. Ідеологія А. є альтернативою *глобалізму* (але не *глобалізації*). Критично осмислюючи глобалізм, західні філософи та вчені (З. Бауман, М. Грановеттер, А. Етціоні, М. Кастельс, А. Сен, Дж. Сорос, Дж. Стігліц, С. Стрендж, А. Г. Франк, Д. Хелд, Н. Хомський, Ф. Шміттер, В. Штретт та ін.) порушили питання про зв'язок економіки з ін. сферами сусп. життя, сформували образ ринку (зокрема глобального), відмінний від аналога в *неолібералізмі*. Соц.-політ. базу А. характеризують інтеркласовість, полідемографічність, *екстериторіальність*, соц. та орг. *плюралізм*. Інтеркласовість і соц. *плюралізм* зумовлені участю в альтерглобаліст. русі представників різних сусп. верств і класів, зокрема представників серед. класу, які зацікавлені в «глобалізації низу» та протидії монополізму транснац. корпорацій та провідних міжнар. орг-цій (*Світової організації торгівлі*, Всесвітнього банку, *Міжнародного валютного фонду*). Орг. *плюралізм* (принцип, який ґрунтується на можливості різноманіт. соц. груп захищати свої інтереси за допомогою організац. сили) зумовлює девертикалізацію та децентралізацію альтерглобаліст. руху, відсутність керівних структур, ієрархії, обов'язковості, уніфікації. Замість ієрарх. пірамідальної структури з'являється децентраліз. мережева — чисельно різноманіт. руху й асоціації, не пов'язані жодною дисципліною — ні ідеол., ні політ., ні організаційною. Єдине, що їх об'єднує, — постійність, неприйняття ниніш. стану речей, принципи примату дії та внутр. демократії, мережа Інтернет як комунікатив. платформа, а також спорадично — акції протесту, іноді — форуми. А. представляють три типи громад. утворень: політ. партії та рухи (правого, центрист. та лівого спектрів); профес. та підприємн. орг-ції, неурядові громад. орг-ції та рухи (жіночі, молодіжні, антивоєн., екол. тощо); альтерглобаліст. орг-ції та рухи (спеціально сформовані для протидії *глобалізму* та ліберал. і неоліберал. моделі *глобалізації*). Ключові ідеї А.: економіч. *плюралізм*, *плюралізм* власності та підтримка інтересів немонополіст. капіталу; звільнення з-під приват. контролю та передача в сусп. володіння природ. ресурсів, соц. інфраструктури, культ. благ, знань і засобів їх отримання; зміцнення нац. д-в та розвиток ін-тів самоврядування; необхідність прив'язати вільний ринок як гол. інструмент *глобалізації* до цінностей і норм колектив. співіснування людей; антиамериканізм; антимілітаризм; екологізм (переміщення в центр уваги сусп.-ва проблеми взаємодії природи та людини); соц.-політ. і культ. детермінізм; культ. *плюралізм*. Проблеми А.: відсутність оформлених соц. та іст. проектів, які можуть бути порівняні

за масштабами з глобалізмом; розбіжні погляди на перспективи глобалізації всередині самого А. (два принципово різні підходи до стратегіч. цілей А. — реформування сучас. капіталізму зсередини або зміна принципів орг-ції міжнар. фін. інституцій — МВФ, СОТ); негатив. імідж А. (зображується в західній ліберал. пресі як суміш *троцькізму, анархізму, екологізму й ексцентрич. антиамериканізму*).

Лит.: Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / Пер. з англ. І. Андрущенко; за наук. ред. М. Винницького. Київ, 2008; Єрмоленко В. А. Глобалізація і безпека розвитку. Черкаси, 2012; Albrecht E. Z. Alter-globalization in Southern Europe: Anatomy of a Social Movement. New York, 2017; Радченко Л. М. Альтерглобалізм та антиглобалізм: сутність і вплив на розвиток глобалізації // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Сер. 22: Політ. науки та методика викладання соц.-політ. дисциплін. 2018. Вип. 23; Довгаль О. В., Андрухів У. Я., Ткаліч О. В. та ін. Глобальна економіка. Івано-Франківськ, 2019.

Є. Б. Тихомирова

Альтернаріїози рослин — хвороби рослин, спричинені грибами роду *Alteraria* з класу *незавершених грибів*. Захворювання вражає всі надзем. частини рослин. Збудник зберігається на зараженому насінні та рештках рослин. А. р. виявляються як бура або чорна плямистість, на місці якої поступово відмирає тканина. Спричиняють низьку схожість насіння, передчасне «досягання» рослин, що в деяких видів хрестоцвітних призводить до розтріскування стручків. Знижують урожайність, погіршують якість урожаю. А. р. поширені скрізь, особливо на Поліссі та в р-нах Зх. Лісостепу. Уражають горох, овес, пшеницю, ячмінь, квасолю, сою, ріпак, рис, жито, найбільше — тютюн і *капустяні* (хрестоцвіті). Заходи боротьби: правильні сівозміни, обприскування рослин отрутохімікатами, протруювання насіння, знищення рослин. решток.

Лит.: Мельник А. Т., Андрійчук Т. О., Шевага Г. М. та ін. Вплив метеофакторів на розвиток альтернаріїози у лісостеповій зоні України // Захист і карантин рослин. 2013. Вип. 59; Бортник Т. С., Рожкова Т. О., Татарінова В. І. та ін. Видовий склад збудників альтернаріїози насіння пшениці озимої у Лісостепу України // Вісник Сум. нац. аграр. ун-ту. Сер.: Аграр. і біол. 2014. Вип. 3; Клименко Т. В., Радько В. Г., Трембіцька О. І. та ін. Розвиток альтернаріїози та фітофторозу картоплі в польових умовах залежно від застосування препаратів захисту рослин // Агропром. вир-во Полісся. 2017. Вип. 10.

Альтернат (франц. alternat — чергування, від лат. alternus — поперемінний) — сукупність норм, що регламентують порядок підписання міжнародних угод, контрактів (черговість зазначення сторін договору, місце розташування підписів, печаток тощо); правило, згідно з яким на перш. місці ставлять підписи уповноважених осіб тієї договірної сторони, для якої призначається даний примірник міжнар. договору (викладений відповідною мовою). До *Віденського конгресу* поняття «А.» у міжнар. праві позначало старшинство монархів чи їх представників при занятті місць на конгресах. Для підписів почеснішим вважають місце під текстом договору ліворуч або ж, якщо підписи ставлять один під одним, — місце зверху. Застосування А. підкреслює рівність договір. сторін. Цього правила суворо дотримуються під час підписання двосторон. договорів, складених мова-

ми обох договор. сторін. Багатосторонні договори підписують у порядку (переважно алфавітному), який сторони обирають за згодою.

Лит.: Грін О. О. Словник міжнародно-правових термінів. Ужгород, 2010; Переполькін С. М., Сироїд Т. Л., Філініна Л. А. Міжнародне право. Харків, 2014.

Ю. І. Нипорко

Альтернаріїози рослин.
Ураження листка картоплі

Альтернатива (франц. alternative, від лат. alter-nare — чергуватися, вагатися) — вибір між двома (кількома) *можливостями*, що виключають одна одну; інколи А. називають кожно з них окремо. У *логіці* термін А. використовується у *судженні*, частини якого пов'язані *диз'юнкцією*.

Лит.: Гончар Л. Ф. Філософія : в 2 ч. Москва, 2000. Ч. 1; Альтернатива // Філософський енциклопедичний словник / За ред. В. І. Шинкарука, Є. К. Бистрицького, М. О. Булатова та ін. Київ, 2002.

Л. О. Шапкова

Альтернативна енергетика — застосування нетрадиційних (переважно екологічно чистих) джерел для отримання, використання та передачі енергії. Розвиток А. е. пов'язаний з потребою компенсувати енергію вичерпуваних запасів мінер. палива, збереження чистоти навколиш. середовища. До галузей А. е. відносять: *вітроенергетику, геліоенергетику, геотермальну енергетику* (використання енергії *вод підземних* у районах із вулканіч. активністю), альтернативну *гідроенергетику* (хвильові, припливні, водоспадні *гідроелектричні станції*), а в перспективі — космічну енергетику. З А. е. пов'язане також застосування *альтернативного палива*. Наприклад, бензин можна частково замінити біоетанолом (одержують із *цукрової тростини й зернових культур, зокрема кукурудзи*), *паливо дизельне* — біодизелем (з *олійних культур, зокрема ріпаку*). Замість *газу природного* використовують тепло, отримане завдяки застосуванню солом в опалюв. системах, і *біогаз*, вироблений під час перероблювання гною тварин. Для опалювання будівель і гарячого водопостачання вживають паливні гранули (пелети) та брикети, що виробляють із відходів с. г. і деревооброб. пром-сті, а також із торфу й *водоростей* (мор. *фітопланктону*).

Лит.: Шефтер Я. И. Ветроэнергетические агрегаты. Москва, 1972; Полетаевкин П. Г. Космическая энергетика. Москва, 1981; Кириленко І. Г., Дем'янчук В. В., Андрущенко Б. В. та ін. Формування ринку українського біопалива: передумови, перспективи, стратегія // Економіка АПК. 2010. № 4; Месель-Веселяк В. Я., Голуб Г. А., Калетнік Г. М. та ін. Виробництво альтернативних видів енергії // Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку). Київ, 2011; Месель-Веселяк В. Я., Ярчук М. М., Паштетський В. С. та ін. Розвиток виробництва альтернативних видів енергії в сільському господарстві // Стратегічні напрями розвитку сільського госпо-

Альтернативна енергетика. Вітроенергетика

Альтернативна енергетика. Ферментер біогазу

дарства України на період до 2020 року. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ, 2012; Голуб Г. А. Інвестиційна привабливість виробництва і використання дизельного біопалива // Економіка АПК. 2013. № 2; Антонов В. М. Альтернативна енергетика в Україні: комп'ютерні акме-еколого-економічні енергетичні комплекси. Київ, 2018.

Альтернативна історія — 1) В іст. науці — напрям, що ґрунтується на описі можливого розвитку історії за умови зміни результату певної події в минулому. У західній історіографії поширений також термін «контрфактуальна історія». Основоположником А. і. вважається рим. історик *Тит Лівій*, що описав можливу історію протистояння *Стародавнього Риму* й імперії *Александра Македонського* («Історія від заснування міста»). У 20 ст. стали популярними колектив. праці в стилі А. і.: «Якщо б це відбулося інакше» (1931); «Варіанти Гітлера» (1995); «А якщо?» (1999); «Варіанти Наполеона» (2000); «А якщо? 2» (2001); «Перемоги Висхідного сонця» (2001); «Перемоги Третього рейху» (2002); «А якщо? В американській історії» (2003); «Гаряча холодна війна» (2003) та ін. Історики в цьому напрямі намагаються визначити закономірності іст. розвитку та вплив випадковостей на іст. процес. Особливу увагу приділяють наслідкам можливих змін у минулому та порівнянню їх із дійсним перебігом історії. А. і. має три складники: передумови, точку *біфуркації* та сценарій. Передумови — розгляд дійсних іст. фактів, які мають вплив на реальну та А. і. Точка біфуркації — перелом. момент історії, зміна якого зумовлює нові варіанти розвитку (напр., вдалий замах на А. *Гітлера* чи невдалий на А. *Лінкольна*). Сценарій — поетап. аналіз можливого іст. розвитку після точки біфуркації. Подібно до іст. дослідження, розробка альтернатив. сценарію вимагає ретельного аналізу минулого в його багатогранності з урахуванням якомога більшої кількості чинників впливу на іст. події. У дослідженнях використовуються біфуркаційний метод, коли відбувається пошук можливих сценаріїв розвитку історії на основі винайденної зміненої події, і сценарійний метод, коли здійснюється пошук точки біфуркації під вибудований варіант сценарію. До А. і. звертаються з метою вивчення ролі іст. діячів, визначення випадковості та закономірностей подій, аналізу альтернатив. сценаріїв історії, яких людству вдалося уникнути чи не вдалося пережити. У сфері укр. А. і. відомі дослідження Д. Шурхала («Українська якбитологія», 2004).

2) У літературі та кінематографі — жанр фантастики, який описує перебіг подій на тлі зміненої іст. реальності. В «Оксфордському словнику наукової фантастики» зазначається, що поняття А. і. було вперше введено в наук. обіг 1954. До жанру звертаються для створення оригінал. іст. середовища, «виправлення» помилок минулого, загострення уваги на проблемах людства, яких вдалося уникнути, але які ще актуальні. Першим твором худ. А. і. була книга Ж. Мартуреля «Тирант Білий» («*Tirant lo Blanc*», 1490) про перемогу лицаря Тиранта над турками. Згодом до жанру зверталися Ф. К. Дік, Р. Желязні, В. Набоков, Г. Морселлі, Ф. Рот, Г. Тертлдав. Серед українських представників — О. Бердник («Камертон Дажбога», 1996) та В. Кожелянко («Дефіляда», 2000), О. Ірванець («Рівне/Ровно (Стіна)», 2002; «Харків 1938», 2017). Окр. видом худ. А. і. є фантастична, де описуються пригоди особи (чи

кількох осіб), яка випадково (чи спеціально) потрапляє в минуле або переноситься в тіло певної іст. особи. Першим таким сценарій розробив М. *Твен* («Янки з Коннектикуту при дворі короля Артура», 1889).

Літ.: Бестужев-Лада І. Ретроальтернативистика в філософії історії // Вопросы филос. 1997. № 8; Rosenfeld G. Why Do We Ask "What If?" Reflections on the Function of Alternate History // History and Theory. 2002. Vol. 41. № 4. Theme Is. 41: Unconventional History; Лещенко В. Ветвящееся время: История, которой не было. Москва, 2003; Classic and Iconoclastic Alternate History Science Fiction / Ed. by E. Chapman, C. Yoke. Lewiston, 2003; Соболев С. Альтернативная история: пособие для хронохихайкеров. Липецк, 2006; The Oxford Dictionary of Science Fiction. Oxford, 2006; Шурхало Д. Українська «якбитологія»: Нариси альтернативної історії. 3-тє вид. Харків, 2017.

О. В. Желіба

Альтернативна служба — служба, запроваджена для виконання обов'язку перед сусп-вом для осіб, що відмовляються від проходження строкової *військової служби* з реліг., політ., морал., етич. переконань, за станом здоров'я тощо. В Україні А. с. — держ. служба поза Збройними силами чи ін. *військовими формуваннями* для громадян, реліг. переконанням яких суперечить виконання військ. обов'язку. Конституція України (ст. 35) передбачає: «У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою». Право на проходження А. с. мають гр-ни України, що належать до *релігійних організацій*, врівнення яких збороняє використання зброї. Проходження А. с. відбувається на підприємствах, в установах, організаціях, що перебувають у держ., комунальній власності або переважна частка у статут. фонді яких є в держ. або комунальній власності, діяльність яких насамперед пов'язана із соц. захистом населення, охороною здоров'я, захистом довкілля, буд-вом, житл.-комун. та с. г., а також у патронажній службі в орг-ціях Т-ва Червоного Хреста України. Не підлягають проходженню А. с. гр-ни, яких звільнено (відповідно до зак-ва) від призову на строкову військ. службу, а також ті, яким надано відстрочку від строкової служби (на період відстрочки). А. с. перевищує термін строкової військ. служби в півтора раза. Практика А. с. є в багатьох європ. країнах (Австрії, Греції, Фінляндії, Швейцарії). В Україні проходження А. с. врегульовує Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» (1991).

Дж.: Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України № 1975-ХІІ від 12.12.1991 // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 15. Ст. 188.

Літ.: Рудченко К. В. Лісова служба менонітів як різновид альтернативної служби у царській Росії другої половини XIX — початку XX ст. // Культурол. вісник. 2005. Вип. 15; Григоренко С. І. Проблеми юридичної відповідальності громадян, що проходять альтернативну (невійськову) службу та їхній вплив на юридичну відповідальність військовослужбовців в Україні // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Право. 2016. Вип. 22.

Альтернативне кіно — кінофільми, створені та поширювані поза системою кінопромисловості та комерц. кінопрокату. А. к. протиставляє себе «системним» творам кіномист-ва за формою чи ідейно-тематич. змістом. Часто піддає

сумніву раціональні, моральні, естет. та ін. *стереотипи*. Термін А. к. виник у 1960-х. Але до А. к. належать і кіноавангард епохи *німого кіно*, і амер. підпільне та експлуатаційне кіно, яке з'явилося після прийняття Кіновиробничого кодексу, відомого як Кодекс Гейса (діяв у США 1930–1967; встановлював, що припустимо показувати й говорити у фільмах згідно з моральними нормами). До А. к. також відносять позасистем. політ. фільми (т. з. кіно, що бореться), створювані зусиллями політ. партій, профспілок або екстреміст. угруповань. Існують приклади А. к., пов'язаного з молодіж. субкультурами й *контркультурою*. Іноді до А. к. зараховують відеоперформанси та відеомистецтво (*відео-арт*). З А. к. пов'язують творчість Дз. Вертова, А. Тарковського, С. Параджанова, Л. фон Трієра та ін. Особливо поширилось А. к. у 21 ст., оскільки сучас. цифр. техніка стала доступною для *аматорів*, незалеж. митців і невеликих творчих груп, а Інтернет надає широкі можливості для демонстрації кінотворів. У багатьох країнах світу, зокрема в Україні, проводяться спец. фестивалі А. к. Як синонімічні до терміна А. к. вживають терміни «незалежне кіно», «маргінальне кіно» та «паралельне кіно». Близькими до нього можна вважати поняття *арт-хаус*, *інтелектуальне кіно*, експериментальне кіно тощо. Усі ці явища розглядають як різновиди або різні грані ширшого за них поняття *авторське кіно*. А. к. не слід плутати з фантаст. жанром *альтернативної історії* та його підвидами (стімпанк, парапанк, криптоісторія) та жанром альтернатив. географії.

Літ.: Мельвиль Л. Подводя итоги «параллельного» кино на Западе // Искусство кино. 1980. № 4; Hillier J. American Independent Cinema: A Sight and Sound Reader. London, 2001; Groves D. Indies Tilt Against Majors for Arthouse Rights // Variety. 2003. Т. 391. № 12; Harris D. Who will Flex Warners' New Arthouse Arm? // Variety. 2003. Т. 389. № 12; Миславський В. Н. Кінословник: терміни, визначення, жаргонізми. Харків, 2007; Hoberman J. Film After Film: or What Became of 21st Century Cinema. New York, 2013; Коновалов А. Е. Институциональный подход в детерминации арthouseного кинематографа // Новая парадигма. 2014. Вип. 122; Коновалов А. Е. Методологические особенности исследования арthouseного кинематографа как социального института // Osiągnięcia naukowe, rozwój, prognozy z okazji 200-lecia Uniwersytetu Warszawskiego». Варшава, 2016.

Л. Л. Корнєєва

Альтернативне паливо — горючі природні або штучні речовини, що при спалюванні виділяють теплову енергію та які можна використовувати замість осн. або проектних палив у теплових установках — енерг. та опалювальних котлах, пром. та побут. печах, сушарках, двигунах внутр. згоряння, газових турбінах. У пром. сті, комунально-побут. сфері та транспорт. засобах як паливо використовують вугілля, природ. газ та *газ нафтовий попутний*, деревину, *торф*, лігніт (буре вугілля), продукти нафтопереробки, біопаливо, зокрема біоетанол та біодизель, відходи с. г. та лісопереробки, технол. гази металург. та хім. виробництв, тверді побут. відходи, шлами стіч. вод, а також похідні від осн. палив пал. продукти — генератор. газ, водовуг. *суспензії*, водомазут. *емульсії*, а також РДФ (RDF, англ. refuse derived fuel — паливо з відходів) — гранульов. паливо, вироблене з горючого складника

твердих побут. відходів. Здебільшого ці види палива можуть бути альтернативними одне одному. Поширені приклади використання вугілля як палива, альтернативного природ. газу, і зворотні; природ. газу або ін. газ. палива — замість рідкого у двигунах внутр. згоряння. Застосування А. п. зазвичай зумовлено екон. та ресурс. чинниками, а також екол. міркуваннями. За низьких цін на природ. газ його у вел. обсягах використовували для вдування в домен. печі для зниження витрат *коксу*. Після зростання цін та виникнення проблем із постачанням — природ. газ замінили вуг. пилом. Альтернативними щодо моторних палив нафт. походження можуть бути біоетанол та дизельне пальне, які виготовлені із рослин. сировини. А. п. часто використовують як резервне, коли трапляються перерви у постачанні осн. палива. Майже всі котельні установки оснащені обладнанням для використання *мазуту* замість природ. газу на випадок припинення його постачання або за авар. зниження тиску. У країнах Пн. Європи поширене заміщення вугілля на тепл. електростанціях біопаливом для зменшення обсягу шкідл. викидів. Тех. можливість застосування А. п. замість основного залежить від відповідності їхніх теплотех. характеристик, серед яких: теорет. температура горіння палива та його теплотворна здатність. Для деяких видів біопалива, що можуть бути альтернативою природ. газу, ці параметри наведено в таблиці.

Паливо	Нижча теплота згоряння, кДж/кг (м³)	Теорет. температура горіння, °С
Солома	17630	1829
Лушпиння соняшника	19290	1858
Деревина	19056	1780
Природ. газ	35800	1957

Альтернативне паливо. Характеристики деяких видів біопалива (вологість 0 %) та природного газу

Зважають також на агрегат. стан, фракц. склад, зольність і вологість А. п. Вугілля, температура горіння якого близька до аналогічних показників природ. газу або мазуту, може бути замінено ними за мін. втручання в конструкцію тепл. агрегату або без нього. Процес зворотного заміщення газу або мазуту вугіллям потребує орг-ції систем його складування, підготовки та транспортування, заміни пального. пристроїв, створення систем золовидалення та золовловлення. Під час заміщення осн. палива А. п. з меншою теплотвор. здатністю недостатньо подати у тепл. агрегат його кількість, еквівалентну за теплотою осн. паливу. Для збереження продуктивності тепл. агрегату за такого заміщення необхідно підвищити температуру горіння А. п. до значень, близьких до показників осн. палива. Цього досягають збагаченням повітря, яке використовують для горіння палива, киснем, підігріванням повітря або повітря й палива водночас. В заг. випадку для поперед. оцінювального порівняння ефективності використання альтернатив. та осн. палива можна скористатися виразом *Карно циклу*: $\eta = 1 - T_2/T_1$, де T_1 та T_2 — температури горіння та температури відхід. газів відповідно.

Дж.: Про альтернативні види палива: Закон України № 1391-XIV від 14.01.2000 // Відомості Верховної Ради. 2000. № 12. Ст. 94.

Лит.: Руденко В. Природно-ресурсний потенціал України. Київ, 1994; Адаменко О., Височанський В., Лютко В. та ін. Альтернативні палива та інші нетрадиційні джерела енергії. Івано-Франківськ, 2001; Дудюк Д. Нетрадиційна енергетика. Львів, 2009; Шкурідін Є. Поняття альтернативних джерел енергії // Мол. вчений. 2014. № 4 (07).

І. М. Карп

Альтернативне сільське господарство — див. *Органічне сільське господарство*.

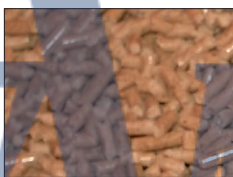
Альтернативні витрати — втрачена вигода, яку могло б отримати підприємство за умови альтернативного використання *капіталу*. Витоки поняття пов'язують із розробкою теорії порівняльних переваг Д. Рікардо. Концепцію А. в. розробив у 1880-х австрійський економіст Ф. Візер; згодом обґрунтував її в монографії «Теорія суспільного господарства» (1914). Подальший розвиток концепції здійснили економісти зі США, зокрема Г. Дж. Давенпорт (1861–1931; США), та ін. У Росії та колиш. СРСР цю концепцію за назвою «витрати зворотного зв'язку» розробляв економіст В. В. Новожилов (1892–1970). У підприємницькій діяльності ситуація з А. в. виникає, коли потрібно обрати єдиний шлях розвитку з двох і більше взаємовиключних варіантів. Водночас кожен із них має економ. переваги й недоліки. За такої ситуації А. в. розглядають як вартість упущеної альтернативи (ін. ефективнішого варіанта).

Лит.: Миддлтон Д. Бухгалтерський учет и принятие финансовых решений. Москва, 1997; Андрійчук І. В. Механізм забезпечення ефективності використання альтернативних паливно-енергетичних ресурсів // Нафтогазова енергетика. Івано-Франківськ, 2007. № 2; Карпенко О., Соболь Г. Неповна собівартість: теорія і практика обліку, аналізу, контролю. Полтава, 2011; Ревчун Б. Г. Про деякі аспекти застосування концепції «альтернативних витрат» у соціально-економічній компаративістиці // Наук. праці Кіровоград. нац. тех. ун-ту. Екон. науки. 2012. Вип. 21.

Альтернативні медії — засоби масової інформації, що відрізняються змістом, способом вирва або розповсюдження. Поширюють інформацію, незалежну від політ. сил та бізнесу, відтворюють цінності та погляди різноманіт. соц. груп, сприяють їхньому самовираженню, витворенню груп. *ідентичності*. А. м. переважно пов'язані з нішевими аудиторіями (нац. меншинами, проф. цехами, політ., молодіж. та ін. рухами, маргіналізов. спільнотами тощо), задовольняють їхні інформ. інтереси. А. м. сприяють зміні культ. канону, творенню *субкультур, контркультури*. Напр., машинопис. рок-журнали «Біт-Ехо» («Бит-Эхо»; 1967), «Рок-кур'єр» («Рок-курьер»; 1986, обидва — м. Харків), сатир. журн. «Наш» (1998–2007; м. Дніпропетровськ, тепер Дніпро), журн. з л-ри та культури «Шо» (виходить з 1995, м. Київ) та ін. У тоталітар. сусп-вах А. м. інспірують дисидентство, рух опору, поширюють незалеж. думку, що суперечить офіц. ідеології. Напр., 1975–1976 укр. інтелігенція налагодила випуск машинопис. журн. «Український вісник». А. м. мають різноманітні форми: друковану, електронну тощо. А. м. є некомерц. проектами. Як «народні» ЗМІ, поширюються шляхом «самвидаву», каналами Інтернету. Сучас. А. м. — здебільшого *веб-сайти, блоги, сторінки соцмереж, відеохостинги* тощо, які передусім надають

Альтернативне паливо.
Ріпак (*Brassica napus*) — сировина для виробництва біодизеля

Альтернативне паливо.
Гранульоване паливо

Альтернативні медії. Лого «WikiLeaks»

користувачам можливість оперативно та вел. мірою вільно поширювати інформацію, висловлювати власну думку. Напр., впливове альтернативне джерело інформації в світі — інтернет-ресурс міжнар. орг-ції «ВікіЛікс» («WikiLeaks»); під час *Револуції гідності* самоорганіз. група «Євромайдан SOS» налагодила масові комунікації на платформі однойменного веб-сайту та сторінки у Фейсбукі («Facebook»). Функціонування А. м. є свідченням розвиненості демократії в сусп-ві, свободи слова. Серед дослідників А. м. — А. Н. Хомський (Чомські; США).

Лит.: Почепцов Г. Від Facebook'у і гламуру до WikiLeaks: медіакомунікації. Київ, 2012; Хомський Н. Создавая будущее: Оккупации, вторжения, имперское мышление и стабильность / Пер. с англ. Москва, 2015.

Т. С. Крайнікова

Альтернативні рухи — різн. форми масової активності, переважно протестного характеру, спрямовані на блокування тих чи ін. соц. процесів, політ. рішень чи дій, стандартів поведінки й способу життя тощо; лобювання радикальних сусп. реформ. Ініціаторами та активістами А. р. здебільшого стає освічене населення. Програмними гаслами А. р. є боротьба із загрозою ядерної, екол. катастроф, виснаженням ґрунтів і сировин. ресурсів, занепадом суспільної моралі тощо. А. р. протиставляють себе традиційним *акторам політичним* та орієнтуються на ідеали *пацифізму, гуманізму, гармонійного розвитку особистості*. На ідеологію А. р. вплинув *соціалізм утопічний*. Серед теоретиків — І. Ілліч, Й. Хубер і А. Горц. До А. р. належать екол., антивійсьн., антиглобалістські, феміністські рухи та ін. соц. ініціативи. В ідеологічному аспекті представники А. р. тяжіють до лівих рухів, проте серед них є й прибічники консервативного світогляду. Особливо наполегливими в реалізації своїх цілей є громад. ініціативи, спрямовані на вирішення конкретної локальної проблеми (закриття шкідливого вир-ва, упорядкування тер. тощо); рухи, що пропонують новаторські проекти щодо перебудови певної сфери сусп. життя (орг-ція молодіжної спільноти, позашкільної освіти тощо); політ. рухи, що переростають у партії. А. р. виникли в 1970–1980-ті. Їх поява стала реакцією на зниження авторитету представницьких органів влади, посилення її виконав. ланки й тенденцій до бюрократизму. А. р. успадкували і продовжили в нових умовах традиції молодіж. революції 1960-х, зокрема представників *нонконформізму*. Наприкінці 1970-х А. р. долучаються до парт. діяльності, зокрема в середовищі А. р. виникли партії екол. орієнтації, які в деяких європ. країнах потрапили до парламентів. У 2-й пол. 1980-х А. р. відіграли важливу роль у демократизації політ. систем у країнах соціалістичного табору, зокрема нар. фронти, які діяли в Прибалтиці, *Українська Гельсінська спілка, Народний Рух України*. Наприкінці 1990-х у світі активізувалися представники *альтерглобалізму (антиглобалізму)* як руху противників американо-євроцентричної моделі глобалізації.

Лит.: Рогулін В. Е. Русский космизм и современное альтернативное движение в поиске новой цивилизационной модели. Рязань, 1998; Альтерглобализм. Теория и практика антиглобалистского движения / Под. ред. А. В. Бузгалина. Москва, 2003; Gautney H. Protest and Organization in the Alternative Globalization Era: NGOs,

Social Movements, and Political Parties. New York, 2010; Ірнатов П. С. Діяльність альтернативних суспільно-політичних рухів: виклики та можливості для демократії // Актуальні пробл. політики. 2012. Вип. 47; Требін М. П., Герасіна Л. М., Поліщук І. О. та ін. Політологія. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків, 2018.

О. Д. Куценко, В. В. Чепак

Альтернація — див. *Чергування звуків*.

Альтиметр — див. *Висотомір*.

Альтінгієві (*Altingiaceae*) — див. *Алтингієві*.

Альтипланація (від ісп. altiplanicie — плоскогір'я, з лат. altus — високий та planarius — рівнинний) — вирівнювання рельєфу вершин, зони гір, масивів (переважно в межах поширення помірного й холодного клімату, а також у полярних областях), що відбувається внаслідок взаємодії морозового вивітрювання, соліфлюкції (в'язкопластичного плину зволоженої ґрунтів на схилах у процесі їхнього промерзання й танення), нивації (сніг, ерозії — руйнації сніг покривом порід гірських унаслідок їхнього замерзання-відтавання та виносу талою водою) і гравітації (див. *Гравітація*) рухів. Через тривалу дію А. в горах формується ступінчастий рельєф нагірних терас, а на рівнинах утворюється морозно-соліфлюкційна поверхня вирівнювання.

Лит.: Каплина Т. Н. Криогенные склоновые процессы. Москва, 1965; Жигарев Л. А. Причины и механизм развития солифлюкции. Москва, 1967; Рудько Г. І., Адаменко О. М., Чепіжко О. В. та ін. Геологія з основами геоморфології. Чернівці, 2010; Геологический словарь : в 3 т. 3-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург, 2017. Т. 1.

А. С. Івченко

Альтитуда (лат. altitudo — висота) — див. *Абсолютна висота*.

Альтман, Натан Ісайович (рос. Альтман, Натан Исаевич; 22.12.1889, м. Вінниця, тепер Україна — 12.12.1970, м. Ленінград, тепер м. Санкт-Петербург, РФ) — живописець, театр. художник, графік, скульптор, засл. худ. РФСР (з 1968). У 1903–1907 навчався в Одес. худ. уч-щі (живопис викладали К. Костанді та Г. Лодигенський, скульптуру — Л. Іоріні та І. Мармоне). У м. Парижі (Франція) відвідував приват. «Вільну російську академію» М. Васильєвої та майстерні Академії Рансон (1910–1911). Перебував під впливом авангардизму, зокрема кубізму. Восени 1911 повернувся до м. Вінниці, де працював художником місц. театру. Отримав 1912 у м. Бердичеві диплом майстра з оформлення вивісок. Наприкінці 1912 переїхав до м. Санкт-Петербурга, де працював у майстерні з оформлення втражів. Викладав у м. Петрограді в студії М. Бернштейна (1915–1916). Був одним із засновників «Єврейського товариства заохочення мистецтв» (1916). Підтримав революцію 1917. У 1918–1920 А. — професор Вільних худ. навч. майстерень у м. Петрограді. 1921 переїхав до м. Москви, відтоді — зав. відділу образотв. мист-ва при Нар. комісаріаті освіти. Гол. художник Моск. держ. єврейського театру (1924–1928). У 1928 разом із театром виїхав на гастролі до Зх. Європи та залишився в м. Парижі. 1935 повернувся до СРСР, мешкав у м. Ленінграді. Під час Другої світ. війни перебував у евакуації в

містах Пермі та Новосибірську. Після війни повернувся до м. Ленінграда. Похов. у с-щі Комарово (тепер у складі м. Санкт-Петербурга) на Комаров. некрополі. Належав до плеяди майстрів авангарду, але не входив до жодного з мист. об'єднань. 1910 демонстрував свої роботи на виставці об'єднання «Товариства південно-російських художників» у м. Одесі, 1911 — у м. Парижі в «Салоні національного товариства красних мистецтв». У 1910-х експериментував у різних стилях — від постекспресіонізму до фовізму. 1911 у м. Вінниці написав перші автопортрети, а також перший тем. твір «Єврейські похорони». Створив цикл ліногравюр «Вінниця в шаржах» (1912). У 1913 на околицях м. Вінниці замальовував єврейські надгробки, малюнки лягли в основу серії «Єврейська графіка» (опубл. 1923 у м. Берліні). Брав участь у кількох виставках авангард. мист-ва в м. Петрограді: «Союз молоді» (листопад 1913 — липень 1914), «Світ мистецтва» (грудень 1913 — січень 1914), «Виставка картин лівих течій» (квітень — травень 1915), «Остання футуристична виставка картин 0,10» (грудень 1915 — січень 1916); у м. Москві

Альтман Натан Ісайович. Портрет Анни Ахматової, 1914

додувався до «Виставки живопису за 1915 рік» (березень — квітень 1915), виставки об'єднання «Бубновий валет» (листопад — грудень 1916) та ін. Писав портрети, які поєднували елементи кубізму зі зовн. схожістю персонажа: «Дама біля рояля», «Портрет Н. Добичиної» (обидва — 1913). Найвідоміший серед них — портрет поетеси А. Ахматової (1914), який став символом рос. авангарду. 1916 створив новатор. скульпт. автопортрет, що складається з асиметр. форм. Після революц. подій 1917 займався пром. дизайном (ескізи марок, агітац. фарфору), розробив декор нових свят у містах Москві та Петрограді (зокрема оформив пл. Урицького, тепер Дворцова, до свята 07.11.1918). Створив у реаліст. манері низку портрет. замальовок із натура

та бронз. погруддя В. Леніна (1920), за яке 1925 отримав Золоту медаль на виставці в м. Парижі. Виконав художнє оформлення постановки Є. Вахтангова п'єси «Дибук» С. Ан-ського (театр «Габіма», м. Москва, 1921). 1925 долучився до роботи над декораціями та костюмами до фільму «Єврейське щастя» за творами Шолом-Алейхема. Запропонував проводити зйомки у м. Вінниці. Того ж року разом із О. Екстер, В. Меллером та ін. брав участь у Міжнар. виставці сучас. індустр. і декор. мист-в (ар-деко) у м. Парижі. у 1932 оформляв спектаклі у створеному А. Барбюсом «Театрі Інтернаціональної дії» в м. Парижі. Брав участь у виставках т-ва «Молода Європа» (1932) й «Асоціації революційних письменників та художників» (1934, 1935). Написав низку пейзажів та натюрмортів, відроджуючи традиції імпресіонізму. Створив також ілюстрації до дит. книжок та «Петербурзьких повістей» М. Гоголя (1932–1934, опубл. 1937), серію літографій за мотивами *Старого Завіту* («Адам і Єва», «Каїн і Авель» та ін.; 1933). Від 1936 у м. Ленінграді займався переважно книжк. графікою та оформленням вистав. Під час Другої світової війни в евакуації співпрацював із ленінград. Кіровським опер. театром та малював для газ. «Зірка» («Звезда») карикатури на Й. Геббельса та ін. представників Третього рейху. Після війни в м. Ленінграді займався переважно сценографією, книжк. графікою, малював ескізи до фільму «Дон Кіхот» (1957; реж. Г. Козінцев). В ост. роки життя створив низку станк. композицій за мотивами театр. ескізів.

Пр.: К чому я стремлюсь в своей живописи // Новый журн. для всех. 1915. № 4; Плата за труд // Искусство коммуны. 1918. № 1; «Футуризм» и пролетарское искусство // Искусство коммуны. 1918. № 2; В грядущее, товарищи! // Искусство коммуны. 1919. № 10; Как я лепил Ленина // Жизнь искусства. 1924. № 14.

Лит.: Альтман Натан Исаевич. Выставки произведений / Сост. Э. Д. Кузнецов; Ленинградское отделение Союза художников РСФСР. Ленинград, 1968; Эткинд М. Натан Альтман. Москва, 1971; Культур-Ліга: художній авангард 1910–1920-х років / Уклад.: Г. Казовський, Н. Щеколдіна. Київ, 2007; Фокин П., Князева С. Серебряный век. Портретная галерея культурных героев рубежа XIX–XX веков. Санкт-Петербург, 2007; Казовский Г. Книжкова графіка митців Культур-Ліги. Київ, 2011; История еврейского народа в России: в 3 т. / Под ред. И. Лурье. Москва, 2012. Т. 2: От разделов Польши до падения Российской империи; Сеславинский М. В. Французские библиофильские издания в оформлении русских художников-эмигрантов (1920–1940-е годы). Москва, 2012; Афанасьев В. А., Барковская О. М. Товарищество южнорусских художников: биобиблиографический справочник. 2-е изд., испр. и доп. Одесса, 2014.

К. Г. Борисенко

Альтман, Петро Ізраїльович [Пейся (Пейсі); їдиш 29.06.1904; פֿײַשׁ פֿײַס, с. Івангород, тепер Христин. р-ну Черкас. обл., Україна — серпень 1941, покл. с. Степанці Канів. р-ну Черкас. обл., тепер Україна] — письменник, літературознавець. Писав мовою їдиш. Нар. в родині робітника, навчався в сіл. школі. 1919 переїхав до м. Умані. «Навчався в Ін-ті черв. професури у м. Києві (1931–1937). Працював ученим секретарем Ін-ту літ-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (1937–1938) і Кабінету єврейської літ-ри, мови та фольклору АН УРСР (1940–1941), керував літературною секцією Кабінету єврейської літератури, мови та

фольклору (1940–1941). Учасник Другої світової війни, командував кулемет. ротою. Загинув у бою. Друкуватися почав у 1924. Автор зб. оповідань «Мішень сміється» (1931), повісті «Позиції» (1934), роману «Юність» (1941), біогр. нарису «Т. Г. Шевченко» (1939), який було відзначено літ. премією. Упорядник і ред. зб. статей і матеріалів «Шота Руставелі» (1938). Укр. мовою твори А. перекл. Е. Райцин та ін.

Тв.: Укр. перекл. — Позиції. Київ, 1934; Т. Г. Шевченко: биографический очерк. Сыктывкар, 1939; Т. Г. Шевченко. Київ, 1939; Вибрані твори. Київ, 1957.

Лит.: Поруч з нами // Прапор. 1968. № 10; Петр Альтман // Писатели Украины в Великой Отечественной / Сост. Б. А. Буркатов, А. Я. Шевченко. Київ, 1985; Мануйкін О. О., Поліщук В. Т. З літопису духовного єднання: Черкащина у долі й творчості російських, єврейських і польських письменників. Черкаси, 1993; Бейдер Х. Этюды о еврейских писателях. Київ, 2003.

Б. А. Буркатов

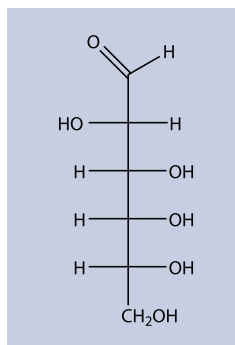
Альтманн, Ріхард (нім. Altmann, Richard; 12.03.1852, м. Дойч-Ейлау, тепер м. Ілава, Польща — 08.12.1900, замок Губертусбург, тепер земля Саксонія, Німеччина) — анатом, гістолог, член Саксон. академії наук (з 1893). Вивчав медицину в ун-тах міст Грайфсвальда, Кенігсберга, Марбурга, Гіссена. 1877 в ун-ті м. Гіссена отримав звання доктора медицини. Працював прозектором у м. Лейпцигу. Упродовж 1882–1887 — приват-доцент, 1887–1894 — екстраординар. професор анатомії та гістології Лейпциг. ун-ту. 1889 вперше виявив і продемонстрував, що нуклеїн, відкритий 1869 Й. Ф. Мішером, має кислотну природу. Увів термін «нуклеїнова кислота». Розробив перший заг. спосіб виділення нуклеїну, кислот, вільних від білкових домішок. Дослідження А. заклали підвалини створення моделі подвійної спіралі ДНК. Успереч панівн. поглядам, розглядав клітину як складне утворення. Завдяки застосуванню особлив. методів фіксації та забарвлення («методи А.») з'ясував, що майже в усіх типах живих клітин наявні скупчення мікрогранул (т. з. «зернистість А.»). Вважав останні елементар. носіями життєвих властивостей протоплазми, метаболічно й генетично автоном. живими одиницями та найменував біобластами (від грец. βίος — життя і βλαστός — зародок). Відкриття А., яке долало традиц. уявлення про неподільність клітини, викликало критику в наук. колах. Біобласти тлумачив як гомол. елементарні одиниці, спільні для всього органіч. світу, й такі, що мають кристаліч. структуру. Біобласти А. тепер відомі як мітохондрії; відкриті ним методи застосовують як специфіч. для їхнього виявлення. Гол. працю «Елементарні організми та їхні зв'язки з клітинами» (1890) присвятив будові протоплазми.

Пр.: Studien über die Zelle. Leipzig, 1886; Zur Geschichte der Zelltheorien. Ein Vortrag. Leipzig, 1889; Über Nucleinsäuren // Archiv für Anatomie und Physiologie. Physiologische Abteilung. Leipzig, 1889. Bd. 6; Die Elementar organismen und ihre Beziehungen zuden Zellen. Leipzig, 1894.

Лит.: Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte der letzten fünfzig Jahre: in 2 bd. Berlin; Wien, 1932; Дзержинський М. Е., Скрипник Н. В., Островська Г. В. та ін. Загальна цитологія і гістологія. Київ, 2010; Копильчук Г. П. Загальна цитологія. Чернівці, 2013; Feja C., Löf-fler S., Korge M. Vergessene Anatomen: Richard Altmann // Ärzteblatt Sachsen. 2016. № 1.

Альтман Петро Ізраїльович

Альтроза

Альтроза — моносахарид із групи альдогексоз — альдоз із 6 атомами Карбону (вуглецю). Брутто-формула $C_6H_{12}O_6$ (ф-лу Е. Г. Фішера D-альтрози наведено на малюнку). Має D- та L-енантіомери, кожен із яких може бути представлений 5 таутомер. формами (лінійна, 2 піранози, 2 фуранози). Віднос. молекуляр. маса 180,16; за н. у. безбарвні кристали; $t_{пл}$ залежить від ізомер. форми: 103–105 °C для β -D-A., 107–109,5 °C для β -L-A. Добре розчинні у воді, погано — у спирті етиловому (етанолі). Утворює низку похідних за рахунок альдегід. групи (озазони, гідразони тощо); її окиснення дає альтронову к-ту, а далі — таломуцинову к-ту. У природі майже не трапляється (крім деяких штамів бактерії *Butyrivibrio fibrisolvens*).

Лит.: Ластухін Ю. О., Воронов С. А. Органічна хімія. Львів, 2009; Smith M., March J. March's Advanced Organic Chemistry: Reactions, Mechanisms, and Structure. 8th ed. Hoboken, 2019.

Альтруїзм (франц. altruisme, від лат. alter — інший) — 1) У філософії та психології — моральний принцип, що полягає в безкорисл. прагненні до діяльності на благо ін. людини (соц. спільноти). Протилежний *егоїзмові*. Термін «А.» запровадив філософ О. Конт (Франція), розуміючи А. як жертвність, безкорисливість, самовідданість. А. — один із ключових етич. принципів у буддизмі та християнстві. Антич. філософи (Сократ, Платон, Арістотель, Епікур та ін.) розглядали його як розумне обмеження егоїстич. потреб. Середньовіч. європ. філософія проголошувала фундамент. принципами життя *любові і милосердя*. Філософи епохи Відродження дотримувалися позиції помірков. егоїзму (Еразм Роттердамський, М. Монтень). Мислителі Нового часу стверджували, що людина може бути егоїстом або альтруїстом залежно від її *морального вибору*: А. може бути раціон. рішенням про обмеження природ. егоїзму (Р. Декарт, І. Кант), основою співчуття (Ж.-Ж. Руссо) чи здатністю відчувати те, що відчуває ін. людина (Д. Юм). Ф. Ніцше вважав А. «мораллю рабів», способом їхньої втечі від своєї посередності, груповим егоїзмом, який протистоїть перспективі досягнення надлюд. досконалості. За Е. Дюркгеймом, А. — психол. стан сусп-ва, коли *індивід* цілком поглинається групою, поділяючи її цілі та норми як найвищі цінності. З. Фрейд бачив в А. невротич. потребу в послабленні відчуття провини або компенсацію витісненого первіс. егоїзму. Філософи по-різному оцінювали співвідношення А. та егоїзму: Т. Гоббс вважав панівним у житті людини та сусп-ва егоїзм, а О. Конт — А. Розрізняють моральний А., керований *совістю*, і норматив. А., продиктований сусп. системою цінностей. Інколи вирізняють також раціон. А., сутність якого вбачають в узгодженні власних інтересів та інтересів ближнього. Хоча *інстинкти* часто підштовхують людей бути егоїстами, індивід у процесі *соціалізації*, опановує, серед іншого, альтруїстич. моделі поведінки. Без А. були б неможливими *дружба, кохання, волонтерство, благодійництво* тощо. А. ґрунтується на принципах *гуманізму й емпатії* та може проявлятися ситуативно або стати сенсом життя особистості.

Лит.: Sorokin P. A. The Ways and Power of Love: Types, Factors, and Techniques of Moral Transformation. Philadelphia, 2002; Neusner J. Altruism in World Religions. Washing-

ton, 2005; Scot N., Seglow J. Altruism. Birmingham, 2007; Ильин Е. П. Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия. Санкт-Петербург, 2013; Примачок Л. Л. Еволюція ідей альтруїзму в західній філософській і психологічній думці // Наук. записки Ніжин. держ. ун-ту ім. М. Гоголя. Психол.-пед. науки. 2015. № 3; Nagel Th. Possibility of Altruism. Princeton, 2016.

В. Л. Ніколаєнко, Л. Г. Ніколаєнко, М. Ю. Чікарькова

2) У біології — поведінка, що сприяє збільшенню виживання та/або кількості нащадків ін. особин, які не є прямими нащадками альтруїста, та зменшення ймовірності виживання самого альтруїста та/або кількості його нащадків (тобто будь-яка дія одного орг-му, що збільшує шанси на виживання ін. орг-му за одночасного зменшення власних). Приклади А. у тваринному світі: гієнові собаки годують власних і чужих цуценят в одній зграї; суспільні комахи (робочі бджоли, терміти, мурахи тощо) жертвують собою заради сім'ї; самиці затуляють своїх нащадків від хижаків; кажани-вампіри діляться їжею з голодними представниками свого виду. Той факт, що деякі тварини можуть вдаватися до самопожертви або в ін. спосіб наражати себе на небезпеку, суперечить *дарвінівській теорії еволюції* шляхом *природного добору*. Відповідно до цієї теорії, в процесі природного добору перевага надається лише тим способам поведінки, які дають змогу тваринам мати більшу кількість нащадків і, отже, сприяють виживанню виду. Також є ін. пояснення альтруїстичної поведінки. Це, зокрема, родинний добір і взаємний А. У разі родинного добору тварини залишають більше копій своїх генів, допомагаючи близьким генетичним родичам. Згідно з таким поясненням самопожертва сприяє природному добору, потенційно зберігаючи велику кількість генів для наступного покоління. При взаємному А. тварина вдається до альтруїстичної поведінки, очікуючи на повернення цієї «послуги» згодом. Оскільки очікувана винагорода за А. — у довгостроковій перспективі, така поведінка є потенційно вигідною. Прикладом А. в рослинному світі є *подвійне запліднення* (статевий процес у покритонасінних рослин, під час якого запліднюються як яйцеклітина, так і центральна клітина зародкового мішка). Коли пилькове зерно потрапляє на приймочку маточки, вегетативна клітина проростає та утворюється пилькова трубка, але залишаються ще 2 спермії, тобто 2 гамети з гаплоїдним (одинарним) набором хромосом. Вони потрапляють до насінного зачатка крізь пильковхід, де один зі спермійів зливається з яйцеклітиною — запліднює її, утворюється *зигота*. Із зиготи розвивається нова рослина. Другий спермій зливається з диплоїдною центральною клітиною, в результаті чого утворюється клітина з триплоїдним (потрійним) набором хромосом. Із цієї клітини формується ендосперм, що містить запас поживних речовин для розвитку зародка. Із покривів (інтегументів) насінного зачатка сформується насіннева шкірка, а із зиготи — зародок нової рослини, тобто ендосперм віддає всі власні поживні речовини ембріону, і його існування завершується.

Лит.: Smith J. M. Group Selection and Kin Selection // Nature. 1964. № 201; Lehmann L., Keller L., West S. et al. Group Selection and Kin Selection: Two Concepts but One Process // Proceedings of the National Academy of Sciences USA. 2007. № 104 (16); Marshall J. A. R. Group Selection and Kin Selection: Formally Equivalent Approaches // Trends in Ecology and Evolution. 2011.

№ 26 (7); Kennedy P., Higginson A., Radford A. et al. Altruism in a Volatile World // Nature. 2018. № 555 (7696).

С. Л. Жигалова

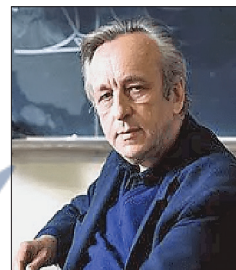
Альтюссер, Луї П'єр (франц. Althusser, Louis Pierre; 16.10.1918, комуна Бірмандр, тепер Бір-Мурад-Паїс, вілаєт Алжир, Алжир — 22.10.1990, комуна Ла Верр'єр, тепер регіон Іль де Франс, Франція) — філософ-неомарксист, засновник філос. течії структуралістського марксизму. Народився в сім'ї офіцера (пізніше — банків. службовця) та вчительки. 1930 родина переїхала до Франції. 1939 А. вступив до Вищої норм. школи (м. Париж), але 1940 під час Другої світової війни був мобілізований до армії, невдовзі потрапив у полон і провів наступні п'ять років у концтаборі для військовополонених у м. Шлезвіг (Німеччина). Це вплинуло на стан його псих. здоров'я в майбутньому. 1945 А. відновив своє навчання у Вищій норм. школі, де отримав диплом філософа і ступінь *агреже* (1948). Працював у цьому навч. закладі (1948–1980), зокрема секретарем секції л-ри (з 1950), старшим викладачем (з 1962). Серед учнів А. — філософи Ж. Дерріда і М. Фуко. 1975 А. здобув доктор. ступінь в Ун-ті Пікардії (м. Амьєн) за низку опубл. праць. З 1948 став членом Франц. компартії. Брав активну участь у лівому «Русі за мир». А. страждав на маниакально-депресивний психоз; депресії стали регулярними після перебування в нім. полоні. 17.11.1980 А. задушив свою дружину у власній квартирі. У лютому 1981 суд визнав його неосудним через душевний розлад. Був направлений на примусове лікування до психіатр. лікарні; звільнений з роботи у Вищій норм. школі. Перша книга А. «Монтеск'є. Політика та історія» вийшла 1959. У 1960 переклав, відредагував і опублікував вибрані праці Л. Фейєрбаха 1839–1845, склавши до них передмову. З публікації статті «Про молодого Маркса — питання теорії» в журналі «Пансе» («La Pensée»; 1961) почалася серія праць про К. Маркса, що принесли А. популярність. Осн. праці А.: «За Маркса», «Читати «Капітал»» (обидві — 1965), «Філософія і спонтанна філософія вчених» (1967), «Ленін і філософія» (1969), «Філософія і марксизм» (1988). На поч. 1960-х А. запропонував принципово нову інтерпретацію праць К. Маркса з позиції *сцієнтизму*, спираючись на франц. традицію *епістемології* науки, *структуралізм* і психоаналіз. У пізній період філософ зближився з течією *постструктуралізму*. Розвинув та інтерпретував класичні ідеї марксизму, створивши не просто коментарі, а власну оригін. концепцію. Філософ зосередився на трьох осн. для сусп-ва та індивідів видах «практик» (діяльності): економічній, політичній та ідеологічній (у широкому значенні). А. не вважав політику та ідеологію вторинними щодо економіки, доводив їх зворотний вплив на економічні відносини. Зв'язки, взаємовідносини між цими трьома видами «практик» А. розглядав як «структури практик». Ці структури становлять відповідні «рівні суспільства», що своєю чергою перебувають у певних зв'язках і взаєминах, сукупність яких утворює «структуру структуру», або «соціальну формуацію». Рушієм соц. розвитку А. вважав суперечності на кожному з рівнів. Зміна соц. системи відбувається внаслідок суперечностей різних рівнів сусп-ва в соц. формації. Ці суперечності здатні або підсилювати одна одну, або взаємно

ліквідуватися. На думку А., внаслідок підсилення суперечностей можуть статися зміни в сусп-ві або революція, тоді як взаємна ліквідація суперечностей призводить до стагнації та занепаду. Праці А. вплинули на ліворадикальні течії 1960-х. Запропоновані А. теор. положення, спрямовані на оновлення марксизму, стали предметом широкої філос. дискусії. Його ідеї продовжують справляти вплив на дослідження в галузі літ. критики, політ. філософії, історії, економіки та соціології.

Тв.: Montesquieu. La politique et l'histoire. Paris, 1959; Marxisme et humanisme // Cahiers de l'Institut des Sciences Économique Appliquée. 1964. № 20; Écrits philosophiques et politiques : in 2 t. Paris, 1994–1995; Être marxiste en philosophie. Paris, 2015. Рос. перекл. — Ленин и философия. Москва, 2005; За Маркса. Москва, 2006; Укр. перекл. — Ідеологія та державні ідеологічні апарати (уринок) // Спільне. 2010. № 3.

Лит.: Moulrier Boutang Y. Louis Althusser. Une biographie. Paris, 1992; Montag W. Louis Althusser. New York, 2003; Elliott G. Althusser: the Detour of Theory. Leiden; Boston, 2006; Thomas P. Marxism and Scientific Socialism: from Engels to Althusser. London, 2008; Шихардин Н. В. Луи Альтюссер: критика, реконструкція і захист марксизма // Вестник Самар. гос. ун-та. 2009. № 1; Lahtinen M. Politics and Philosophy: Niccolo Machiavelli and Louis Althusser's Aleatory Materialism. Leiden; Boston, 2009; Montag W. Althusser and His Contemporaries: Philosophy's Perpetual War. Durham, 2013; Соловйова А. С. Структуралістський марксизм Л. Альтюссера // Андрущенко Т. В., Бабкіна О. В., Горбатенко В. П. та ін. Політична думка ХХ — початку ХХІ століть: методологічний і доктринальний підходи : в 2 т. / За заг. ред. Н. М. Хоми. Львів, 2016. Т. 1.

А. С. Соловйова

Альтюссер Луї П'єр

Α α

Альфа

Альфа (грец. ἄλφα) — назва першої літери грец. алфавіту — Α, α. Від Α. утворено кириличну й латинську букви «а». Літера Α. походить від фінікійської букви *алеф*. Від назви літери «алеф» утворено й назву «Α.» У давньогрецькій мові літера Α. позначала як короткий звук [a], так і довгий звук [a:]. У новогрец. позначає звук [a]. У грец. системі числення літера Α. мала числове значення 1. Маленька буква α. широко використовується для умовних позначень в астрономії (у назвах найбільшої зірки сузір'я), геометрії (позначення кутів), фізиці (Α.-частки, Α.-випромінювання) та ін. наук. дисциплінах. У переносному значенні вживають вислови «альфа й омега» — головне, основне, «від альфи до омеги» — від початку до кінця.

Лит.: Healey J. The Early Alphabet. London; Berkeley, 1990; Daniels P., Bright W. The World's Writing Systems. Oxford, 1996; Coulmas F. Writing Systems of the World. Oxford, 2003; Ончук Р. Л., Макар І. С. Давньогрецька мова. Чернівці, 2015.

Альфа й Омега [від назв першої (Α, α) та останньої (Ω, ω) літер грец. абетки] — вислів на означення початку та кінця, вічності, всеохопності, безперервності та повноти буття, ходу історії, основи й сутності, єдності та боротьби протилежностей. У *християнстві* літери Α. й О. є найменуванням Бога-творця, Ісуса Христа як його *іпостасі*. На символіку вислову вплинула юдейська та еллініст. л-ра. Найвірогіднішим джерелом вважають Книгу пророка Ісаї (напр. Іс. 44:6), де Бог названий «Першим і Останнім»; у книзі *Одкровення апостола Іоанна Богослова* вживається як самовизначення Бога-Вседержителя, Ісуса Христа (напр. Одкр. 1:8-11). У давньогрец.

філософії передає вічність вищого начала. Збереглася незначна кількість зображень А. й О. поза християн. контекстом на пам'ятках елліністич. доби в Греції, Малій Азії, Пн. Африці. З 2-ї пол. 3-го ст. зображення грец. літер стало одним із найважливіших символів у християн. *іконографії*. У 4–5 ст. разом із християнством воно поширилося на теренах Німеччини, Англії, Іспанії, Бл. Сходу. Символи часто зображували на *гробницях*, порталах, стінах церков і будинків, використовували в оздобленні храмів (у *мозаїках*, *вітражах* та ін.), у *іконописі*, на *проскурах*, карбували на церк. начинні, медалях, монетах, Папських печатках тощо. Як символи вічності та Бога траплялися у працях ранньохристиян. авторів Пруденція, Тертуліана, Ісидора Севільського, у класич. патристич. л-рі. В юдаїзмі в рабиністич. л-рі відповідником є вислів «від алефа до тава» (назви першої та останньої літер єврейської абетки). У перенос. значенні вислови «А. й О.» («головне, основне») та «від альфи до омеги» («від початку до кінця», «від А до Я») вживаються також у худ. л-рі та публіцистиці. Зокрема, символічність вислову використовував Данте Аліґ'єрі, в укр. л-рі — Леся Українка та ін.

Лит.: Ашукин Н. С., Ашукина М. Г. Крылатые слова. Москва, 1955; Уваров А. С. Христианская символика. Санкт-Петербург, 2001; Gauding M. The Signs and Symbols Bible: the Definitive Guide to Mysterious Markings. New York, 2009; Семен Г. Парадокси в Біблії // Актуальні проблеми романо-германської філол. та приклад. лінгв. 2012. № 1; Забіяка В. А., Забіяка І. М. Світ фразеологізмів. Етимологія, тлумачення, застосування. Київ, 2014.

А. В. Арістова

Альфа Центавра. α Центавра [латинізов. α Centauri; інші назви — Ригель Кентаврус (Rigel Kentaurus), Толіман (Toliman)] — найближча до Сонця кратна зоряна система. Потрійна система α Ц. складається з двох зір α Ц. А й α Ц. В, які обертаються еліпт. орбітами навколо спільного центра мас із періодом ~ 80 р. за відстані між компонентами від ~ 34 а. о. (в апоастрі) до $\sim 11,2$ а. о. (у периастрі) та третьої зорі — α Ц. С чи Проксима, яка обертається навколо спільного центра мас із подв. α Ц. АВ із періодом понад 100 000 років, можливо навіть бл. до мільйона років, на відстані ~ 3960 а. о. Обертання зір у парі є найстійкішим, тому третій компонент завжди відкидається гравітац. силами від пари зір на віддаленішу орбіту. Подвійність зорі α Ц. АВ може бути виявлена тільки за допомогою *телескопа*, а третій компонент — Проксима — на небі перебуває від гол. компонентів системи на відстані $2,2^\circ$, тож тільки завдяки руху зір у косм. просторі зроблено висновки, що вони гравітаційно пов'язані. Тобто Проксима належить до системи α Ц. АВ, а її ім'я означає «найближча», тому що вона, рухаючись своєю орбітою, на тепер перебуває ближче до Сонця, ніж ін. зорі. Зокрема, промінь світла від α Ц. АВ досягає Сонця за 4,37 світл. року, а від Проксими — за 4,23 світл. року. Гол. компоненти цієї потрійної системи — зорі соняч. типу. Маса зорі α Ц. А дорівнює $1,08M_\odot$, діам., як і маса, дещо більше, ніж у Сонця, тому й світність більша за сонячну. Маса компонента В на 12 % менша за масу Сонця; має менший діам. і т-ру поверхні близьку до 4 500 К. Третя компонента — Проксима — це зоря 11^m , її відносять до червоних карлик. зір.

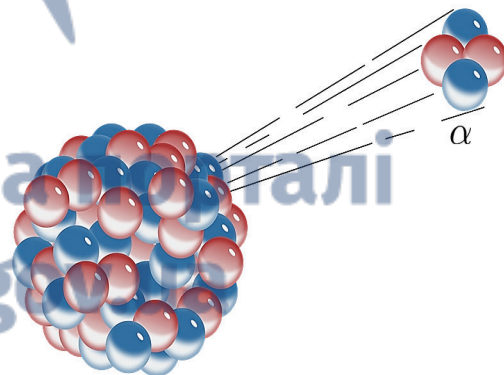
Альфа й Омега на вітражі у Єпископальній церкві Св. Павла, м. Мілуокі, США, близько 1883

Т-ра її поверхні ~ 3000 К, маса прибіл. у 8 разів менша, ніж у Сонця, а діам. у 7 разів менший за сонячний. Зорі такого типу час від часу спалахують. Природа цих спалахів (типу UV Cet) така сама, як у Сонця, але вони набагато потужніші. Крім того, Проксима є потужнішим джерелом рентген. випромінювання (див. *Рентгенівські промені*), ніж Сонце. Потр. система α Ц. найближча до нашої сонячної, а її гол. компоненти дуже схожі на Сонце, тому вчені активно шукали прояви, які б свідчили про наявність навколо цих зір планетоподіб. супутників. Установлено радіуси *екосфер* — це $\sim 2,68$ а. о. навколо α Ц. А та $\sim 2,34$ а. о. навколо α Ц. В. Отримано інформацію про *планету* з масою, близькою до земної, на відстані $\sim 0,04$ а. о. від компоненти α Ц. В, та під час подальших досліджень не знайдено підтвердження цього факту. Згідно з повідомленням від Європ. пн. астрономічної обсерваторії, після тривалих спостережень навколо червоного карлика відкрито планету з масою, що в 1,3 раза перевищує земну, й періодом обертання 11,2 доби. Незначна відстань до свого світила й те, що Проксима — це червоний карлик, який спалахує, роблять існування життя зрозумілою людям форми малоймовірним.

Лит.: Зигель Ф. Ю. Астрономическая мозаика. Москва, 1987; Суркова Л. П. Звезды и звездные группировки в нашей Галактике. 2-е изд. испр. и доп. Чита, 2005; Beech M. Alpha Centauri: Unveiling the Secrets of Our Nearest Stellar Neighbor. Cham, 2015; Планета Проксими Центавра // Вселенная. Пространство. Время. 2016. № 9 (146).

Л. Л. Чинарова, І. Л. Андронов

Альфа-розпад — вид спонтан. радіоактив. перетворення важких ядер атомних, який супроводжується викидом *альфа-частинок* із ядра. Кожна з них є стійкою системою з двох *протонів* і двох *нейтронів* — ядром атома Гелію ^4_2He , утворенню якої сприяла здатність ядерних сил до насичення. А.-р. властивий бл. 25 природ. ядрам атомів хім. елементів, протон. число яких більше за 82 ($Z > 82$) та бл. 100 штуч. ядрам із дефіцитом нейтронів. А.-р. пояснюють тунелюванням ядра атома Гелію крізь *бар'єр потенціалу*, зумовл. сильною взаємодією, що утримує нуклони важкого ядра. При цьому масове число ядра зменшується на 4, а протонне — на 2. Пері-

Альфа-розпад. Випромінювання альфа-частинки (α). Протони червоні, а нейтрони — сині

од А.-р. визначено законом *Гейгера* — Неттола. Час життя різних альфа-актив. ядер триває від $3 \cdot 10^{-7}$ с (^{212}Po) до 10^{15} років (^{142}Ce). Енергія α -частинок А.-р. різних ядер становить від 2 MeV до 9 MeV. Радіоактив. ядра з меншим періодом пів-

розпаду викидають α -частинки з більшою енергією. Вивчення енергет. спектра α -частинок дає змогу визначити енергет. стани ядер, виявити залежність імовірності А.-р. від парності ядра, його форми тощо.

Лит.: Малиаров В. В. Основы теории атомного ядра. Москва, 1959; Біленко І. І. Фізичний словник. Київ, 1993; Мухин К. Н. Экспериментальная ядерная физика : в 2 кн. Москва, 1993. Кн. 1: Физика атомного ядра. Ч. 1: Свойства нуклонов, ядер и радиоактивных излучений; Яворский Б. М., Детлаф А. А., Лебедев А. К. Справочник по физике. Москва, 2006; Вакалюк В. М., Солоничний Я. В., Вакалюк А. В. Курс загальної фізики : в 3 ч. Івано-Франківськ, 2016. Ч. 3: Оптика. Атомна та ядерна фізика.

Альфа-сірка, α -сірка — алотропна кристал. модифікація сірки, молекула якої містить 8 атомів (S_8), пов'язаних між собою ковалентно у формі восьмикут. кільця. Валент. кут у молекулі S_8 дорівнює 108° , що вказує на гібридизацію валентних орбіталей атомних. Елементарна комірка кристалу альфа-сірки містить 16 молекул S_8 і має ромбіч. структуру, тому її ще називають ромбіч. сіркою. Єдиний неметал, який трапляється в природі у вільному стані. Це тверда речовина лимонно-жовтого кольору, що при швидк. нагріванні плавиться за т-ри $+112,8^\circ\text{C}$, а при повільн. нагріванні — за т-ри $+95,6^\circ\text{C}$ переходить у моноклінну форму (β -сірка). Дуже крихка й легко розтирається в дрібний порошок. Щільність $2,07\text{ г/см}^3$, нерозчинна у воді й нею не змочується, натомість добре розчиняється в бензолі C_6H_6 й сірковуглєці в CS_2 (29,5 % за $t = 20^\circ\text{C}$). А.-с. є діамант., електр. струму й тепла майже не проводить.

Лит.: Степаненко О. М., Рейтер Л. Г., Ледовських В. М. та ін. Загальна та неорганічна хімія : в 2 ч. Київ, 2000. Ч. 2; Панасенко О. І., Голуб А. М., Андрійко О. О. та ін. Неорганічна хімія. Запоріжжя, 2016.

Т. А. Каменська

Альфа-спектрометр (від *альфа* та *спектрометр*) — детектор елементарних частинок, признач. для дослідження променів космічних, пошуку антиматерії та темної матерії, прилад для вимірювання енерг. розподілу α -частинок, випущених радіоактив. (див. Радіоактивність) ядрами атомними. А.-с. широко застосовували

Альфа-сірка

Альфа-спектрометр.
Магнітний альфа-спектрометр
AMS-02

на ранніх етапах розвитку фізики ядерної та дослідження радіоактивності. У магніт. А.-с. енергію визначають за відхиленням α -частинок у магнітному полі. У йонізац. камерах енергію α -частинки порівнюють із відомою енергією ін.

α -частинок, напр. α -частинки, випромінюв. ^{210}Po з енергією $\sim 5,3\text{ MeV}$.

Лит.: Малиаров В. В. Основы теории атомного ядра. Москва, 1959; Мухин К. Н. Экспериментальная ядерная физика : в 2 кн. Москва, 1993. Кн. 1: Физика атомного ядра. Ч. 1: Свойства нуклонов, ядер и радиоактивных излучений; Яворский Б. М., Детлаф А. А., Лебедев А. К. Справочник по физике. Москва, 2006; Вакалюк В. М., Солоничний Я. В., Вакалюк А. В. Курс загальної фізики : в 3 ч. Івано-Франківськ, 2016. Ч. 3: Оптика. Атомна та ядерна фізика.

Альфа-терапія (від *альфа* і *терапія*) — вид променевої терапії із застосуванням альфа-випромінювання. Для А.-т. характерні незначна проникна здатність осн. джерела випромінювання *альфа-частинок*, своєрідність первин. механізму їхньої біол. дії (значна лінійна щільність йонізації, утворення в тканинах вільного кисню й деяких сильних окиснювачів), більша відносна біол. ефективність, ніж у бета-, гамма- і рентгенівського випромінювання. Виділяють аплікаційну (місцеву) та загальну А.-т. Аплікаційна — це дозоване місцеве опромінення, здійснюване накладенням *аплікаторів радіоактивних* на певні ділянки шкіри. Призначають при захворюваннях шкіри (*псоріаз*, хронічна *екзема* тощо) та її ураженнях, які довго не загоюються. Загальна А.-т. — дозоване заг. опромінення *радоном* і його дочірніми продуктами, здійснюване під час фізіотерапевт. процедур. Застосовують під час лікування захворювань перифер. нервової, серцево-судин., статев. систем, обміну речовин, опорно-рухового апарату та ін. Лікування здійснюють на курортах із природ. лікувальними факторами (вода, повітря) у містах Білій Церкві, Знам'янці, Миронівці, Хмельнику.

Лит.: Лазар А. П. Радіаційна медицина. Київ, 1993; Гродзинський Д. М. Радіобіологія. Київ, 2000; Линденбротен Л. Д., Корольок И. П. Медицинская радиология (основы лучевой диагностики и лучевой терапии). 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 2000; Кутлахмедов Ю. О., Войцїцький В. М., Хижняк С. В. Радіобіологія. Київ, 2011; Радіологія (променева діагностика та променева терапія) / За ред. проф. М. М. Ткаченка. Київ, 2011; Червяк П. І. Медицина енциклопедія. 3-те вид., допов. Київ, 2012; Базика Д. А., Кулініч Г. В., Пилипенко М. І. Радіаційна медицина. Київ, 2013; Ковальський О. В., Мечев Д. С., Данилевич В. П. Радіологія. Променева терапія. Променева діагностика. Вінниця, 2013; Гудков І. М. Радіобіологія. Київ, 2016.

П. І. Червяк

Альфа-целюлоза, α -целюлоза (від *альфа* та *целюлоза*) — умовна назва найстійкішої до впливу лугів фракції технічної *целюлози*, яка не розчиняється в 17,5 %-ному розчині їдкого натру (NaOH) за т-ри $+20^\circ\text{C}$. Не є індивідуальною хім. сполукою. Це тех. поняття, що дозволяє робити висновок про можливість пром. використання целюлози і характеризує ступінь деструкції тех. целюлози. А.-ц. — високомолекуляр. фракція, яка залежно від виду тех. целюлози може містити деяку кількість домішок геміцелюлози та лігнінів. Міститься в промивних водах *віскози* і фільтрув. полотна. Залежно від технології кількість целюлози у водах *стічних* зазвичай становить 5–15 кг/т.

Лит.: Калыгин В. Г. Промышленная экология. 4-е изд., перераб. Москва, 2010; Курта С. А., Лучкевич Е. Р., Матківський М. П. Хімія органічних сполук. Івано-Франківськ, 2013.

Альфа-частинка, α -частинка — ядро атома Гелію ${}^4_2\text{He}$, що містить два протони й два нейтрони. Маса α -ч. $m_\alpha = 4,00273$ а. о. м. $= 6,644 \cdot 10^{-24}$ г, спіновий та магнітний момент дорівнює нулю. Енергія зв'язку 28,11 MeV (7,03 MeV на нуклон). Під час проходження крізь речовину відбувається гальмування α -ч. за рахунок іонізації та збудження атомів і молекул, а також дисоціації молекул. Довж. пробігу α -ч. у повітрі $l = av^3$, де v — початк. швидкість, а $a = 9,7 \cdot 10^{-28}$ с³см⁻² (для $l \sim 3\text{--}7$ см), для густих речовин $l \sim 10^{-3}$ см (у склі для $l = 0,004$ см), тобто для захисту від α -ч. достатньо кількасантиметр. шару повітря чи тонкого аркуша паперу. Багато фундамент. відкриттів у фізиці *ядерній* зроблено під час вивчення α -ч. Напр., завдяки дослідженням α -ч. здійснено відкриття ядра атомного, опромінення α -ч. атомів легких хім. елементів, а також відкриття ядерних реакцій та штуч. радіоактивності.

Лит.: Малиаров В. В. Основы теории атомного ядра. Москва, 1959; Мухин К. Н. Экспериментальная ядерная физика : в 2 кн. Москва, 1993. Кн. 1: Физика атомного ядра. Ч. 1: Свойства нуклонов, ядер и радиоактивных излучений; Яворский Б. М., Детлаф А. А., Лебедев А. К. Справочник по физике. Москва, 2006; Вакалюк В. М., Солоничный Я. В., Вакалюк А. В. Курс загальної фізики : в 3 ч. Івано-Франківськ, 2016. Ч. 3: Оптика. Атомна та ядерна фізика.

Альфвєн, Ганнес Ёлоф Ёста (Альвен; швед. Alfvén, Hannes Olof Gösta; 30.05.1908, м. Норрчепінг, Швеція — 02.04.1995, м. Юрскольм, Швеція) — фізик та астрофізик, член Швед. королів. АН (з 1947), АН СРСР (з 1958), Нац. академії наук США (з 1966), Індійської нац. АН (з 1976). Народився в сім'ї лікаря. З 1926 навчався в Упсальському ун-ті. 1936 здобув там ступінь доктора філософії та був призначений лектором із фізики. З 1937 — фізик-дослідник у Нобелів. ін-ті фізики в м. Стокгольмі. Працював у Королів. технол. ін-ті в м. Стокгольмі: професор теорії електрики (з 1940), професор електроніки (з 1945), професор фізики плазми (з 1963). У 1967 виїхав до США, де обіймав посаду професора фізики в Каліфорн. ун-ті м. Сан-Дієго. Здійснював наук. дослідження з *електродинаміки, фізики плазми, косм. фізики та астрофізики*. У 1940-х розвинув теорію *гідродинаміки магнітної*. Висунув низку гіпотез для пояснення півн. сьйв, геомагніт. (див. *Геомагнетизм*) бур, походження косм. променів, соняч. плям тощо. Відкрив магнітодинаміч. *альфвєнівські хвилі*, зробив нову галузь фізики — косміч. електродинаміку. Керував роботами з моделювання взаємодії *магнітосфери* Землі й соняч. вітру. Передбачив хвильовий рух провід. середовища в *магнітному полі*, 1937 — існування галакт. магніт. полів. Запропонував ідею про синхротронну природу випромінювання радіоджерел і 1950 — теорію їхнього випромінювання. Серед праць: «Космічна електродинаміка» (1950), «Походження Сонячної системи» (1954), «Світи — антисвіти: антиматерія та космологія» (1966), «Космічна плазма» (1981). Під псевдонімом Улоф Йоганссон опублікував науково-фантастич. роман «Великий комп'ютер: передбачення» («Sagan om den stora datamaskinen: en vision»; 1966). Лауреат Нобелів. премії (1970) за фундамент. праці та відкриття в магніт. гідродинаміці та застосування їх у фізиці плазми. Нагороджений золотою медаллю Королів. астроном. т-ва Великої Брита-

нії (1967), золотою медаллю імені М. В. Ломоносова, медаллю Франкліна (обидві — 1971) тощо. На честь А. названо *астероїд* головного поясу, відкритий 26.09.1960 — 1778 Альфвен.

Пр.: Cosmical Electrodynamics. Oxford, 1950; Cosmic Plasma. Amsterdam, 1981; Cosmology — Myth or Science? // Journal of Astrophysics and Astronomy. 1984. Vol. 5 (1); Cosmology in the Plasma Universe: An Introductory Exposition // IEEE Transactions on Plasma Science. 1990. Vol. 18; Evolution of the Solar System. Hawaii, 2005. (у співавт.); Р о с . п е р е к л . — Космическая электродинамика / Пер. с англ. С. М. Полоскова. Москва, 1952; Эволюция солнечной системы / Пер. с англ. К. В. Краснобаева. Москва, 1979. (у співавт.); Космическая плазма / Пер. с англ. Т. К. Бреус. Москва, 1983.

Лит.: Альфвен, Ханнес // Лауреаты Нобелевской премии. Лауреаты Нобелевской премии : в 2 т. Москва, 1992. Т. 1; Храмов Ю. А. История физики. Киев, 2006; Садовий М. І., Трифонова О. М. Історія фізики з перших етапів становлення до початку XXI століття. 2-ге вид., перероб., допов. Кіровоград, 2013; Physicists. New York, 2014.

Альфвен Ганнес Олоф Ёста

Альфвєна число — безрозмір. величина A , яка характеризує рух у *магнітному полі* провід. середовища, що поводить себе як суц. *рідина* або *газ*. A ч. є відношенням енергії магніт. поля $H^2/8\pi$ до енергії кінетичної провід. середовища $\rho v^2/2$ (H — *напруженість поля*, ρ — *густина*, v — *швидкість* провід. середовища):

$$A = \frac{H^2}{4\pi\rho v^2}$$

Через *альфвєнову швидкість* $v_A = H/\sqrt{4\pi\rho v^2}$ A ч. можна подати як

$$A = (v_A/v)^2.$$

Це число відіграє важливу роль у сучас. теорії косм. *плазми* та *гідродинаміки магнітної*.

Лит.: Альфвен Г., Фельтхаммер К.-Г. Космическая электродинамика. Москва, 1967; Электродинамика плазмы / Под ред. А. Ахизера. Москва, 1974; Платцман Ф., Вольф П. Волны и взаимодействия в плазме твердого тела. Москва, 1975; Ландау Л., Лифшиц Е. Электродинамика сплошных сред. Москва, 1982; Лісняк П., Лісняк М. Загальна фізика. Тернопіль, 2015.

М. М. Білецький

Альфвєнівські хвилі — електромагніт. *хвилі поперечні*, які поширюються в нейтр. *плазмі* в *магнітному полі*. Назв. на честь Г. Альфвєна, який 1942 вперше розглянув *хвильові коливання* провід. магнет. *рідини*. A ч. є низькочастот., тому що їхня *частота* не перевищує *циклотронної частоти* позитивно зарядж. частинок плазми — *йонів* (косм. та газорозряд. плазма) і дірок (плазма металів і напівпровідників). Для магнето-плазм. коливань із частотами та *хвиль довжинами*, значно більшими за *радіуси* круг. руху зарядж. частинок в однорід. магніт. полі, рух позитив. та негатив. зарядж. частинок відбувається однаково, і плазма поводить себе як суц. *рідина* або *газ*. За таких умов *хвильові процеси* можна досліджувати за допомогою рівнянь *гідродинаміки*. Фіз. механізм утворення A ч. такий: у середовищі, яке добре проводить електр. струм, магніт. *силові лінії* нібито «уморожені» в нього й рухаються разом із матер. частинками. Унаслідок того, що *індукція електромагнітна* породжує струми, які перешкоджають будь-якій зміні магніт. потоку крізь будь-який замкн. матер. контур, під час пересування якогось елементу середовища він не перетинатиме магніт. сил.

ліній. Сил. лінії подібні до пруж. ниток (струн), на які нанизано частинки середовища. Механізм коливань тут полягає в «згинанні» магніт. сил. ліній разом із «приклеєною» до них плазмою. Під час цього сил. лінії магніт. поля викривляються й викликають квазіпруж. сили, які прагнуть випростати їх — виникає специф. хвильовий процес. А. х. має точ. нелін. розв'язок рівнянь *магнітної гідродинаміки* у вигляді плоскої хвилі дов. *амплітуди*, яка поширюється з *альфвенівською швидкістю* без спотворення профілю хвилі. Це зумовлює їхню знач. роль у *фізиці йоносфери* та *астрофізиці*. Вивчення умов поширення А. х. в плазмі відіграє істот. роль із погляду як вивчення фундамент. властивостей речовин, так і практ. застосування хвильових процесів, напр., для високочастот. нагрівання газорозряд. плазми та створення різноманіт. твердот. приладів надвисокочастот. випромінювання. У твердому тілі А. х. спостерігають у *бісмуті*, *стибії*, *індію стибіди* (InSb) та в *графіті*.

Лит.: Альфвен Г., Фельтхаммер К.-Г. Космическая электродинамика. Москва, 1967; Электродинамика плазмы / Под ред. А. Ахизера. Москва, 1974; Платцман Ф., Вольф П. Волны и взаимодействия в плазме твердого тела. Москва, 1975; Ландау Л., Лифшиц Е. Электродинамика сплошных сред. Москва, 1982; Нелінійні альфвенівські хвилі та солітони у холодній плазмі // Укр. фіз. журнал. 2004; Кришталь О., Герасименко С. Кінетичні альфвенівські хвилі у передспаховій плазмі // *Astronomische Nachrichten*. 2005. № 326 (1); Бережко Е. Введение в физику космоса. Москва, 2014.

М. М. Білецький

Альфоль [від *ал(юміній)* і *фоль(га)*] — загальна назва низки гідро-, тепло- і звукоізоляційних матеріалів на основі тонкого (0,005–0,2 мм) листового або рулонного алюмінію. А. поєднує високу здатність поверхні до відбиття тепла, світла, електромагніт. хвиль із паро-, повітро- та водонепроникністю, хім. стійкістю. Підвищення теплоізоляційних властивостей А. сприяє низькій *теплопровідності* повітря між гофр. або зім'ятими аркушами алюмінієвої фольги, що розділені дерев'яними або картонними рамками. А. також використовують для виготовлення *конденсаторів* і як пакув. матеріал.

Дж.: ДСТУ 3790-98. Металургія кольорових металів. Терміни та визначення основних понять. Київ, 1999.

Лит.: Циборовский Я. Основы процессов химической технологии / Пер. с пол. под ред. П. Г. Романова. Ленинград, 1967; Бредихин В. М., Маняк М. О., Смирнов В. О. та ін. Металургія кольорових металів : в 7 ч. / За ред. І. Ф. Червоного. Запоріжжя, 2009. Ч. 7; Попович В. В., Кондир А. І., Плешаков Е. І. та ін. Технологія конструкційних матеріалів і матеріалознавство. Львів, 2009; Матеріалознавство / Уклад.: А. В. Галико, О. В. Кузик. Кіровоград, 2015.

В. С. Ігнат'єв

Альфонс (франц. Alphonse, від давньогерман. *adal*, *adel* — шляхетний і *funs* — швидкий, спритний) — чоловік, який отримує матеріальну вигоду від любовних стосунків із жінкою, живе на її утриманні, або сутенер, що має прибутки від проституції. Слово походить від імені персонажа драми «Пан Альфонс» («Monsieur Alphonse»; 1873) А. Дюма-сина (1824–1895), яке стало прозивним завдяки цьому твору. Письменник використав ім'я, що вживалося в цьому значенні в написаній раніше сатир. пісні-монолозі «Alphon-

se de Gros Caillou» («Альфонс із Про-Кайю») актора-коміка І. Лакомба (1821–1892). Пісня переслідувалася франц. прокуратурою за неповагу до органів влади, опубл. лише 1888. І. Лакомба було покарано стягненням штрафу.

Лит.: Ашукин Н. С., Ашукина М. Г. Крылатые слова. Москва, 1955; Ярещенко А. П., Бездітко В. І., Козир О. В. Сучасний фразеологічний словник української мови. Харків, 2018.

С. В. Глухова

Альфонсо XII Миротворець [ісп. Alfonso XII el Pacificador; справжнє ім'я — Альфонсо Франсиско Фернандо Піо Хуан де Марія де ла Консепсьйон Грегоріо Пелайо де Бурбон і Бурбон (Alfonso Francisco Fernando Pío Juan de María de la Concepción Gregorio Pelayo de Borbón y Borbón); 28.11.1857, м. Мадрид, Іспанія — 25.11.1885, м. Мадрид, Іспанія] — король Іспанії (1874–1885), представник династії *Бурбонів*. Син королеви *Ізабелли II*. Після перевороту 1868 Альфонсо разом із матір'ю виїхав до Франції. В еміграції 25.06.1870 Ізабелла II зреклася претензії на трон на користь сина. Навчався в Колежі Станіслава (м. Париж), Цісарсько-королівській Терезіанській академії (м. Відень), Королівській військової академії (м. Лондон). Після військ. перевороту 1875, одним із організаторів якого був лідер Консервативної партії А. Кановас дель Кастільйо, А. XII М. повернувся до Іспанії та посів трон. *Кортеси* ухвалили новий текст конституції, проголосивши Іспанію конституц. монархією. Відповідно до осн. закону, законодав. влада належала королю та двопалат. парламентові. У роки правління А. XII М. в Іспанії утвердився політ. устрій, відомий як «реставраційна» або «кановасистська» (за іменем політика А. Кановаса дель Кастільйо) система. У лютому 1876 війська А. XII М. здобули перемогу над армією карлістів у громадян. війні. Отримав ім'я «Король-миротворець»: завершив громадян. війну; запобігав військ. переворотам; припинив тривалу руйнівну колоніал. війну на Кубі (1878, Санхонський мир). У зовн. політиці надавав перевагу співпраці з Німеччиною, що викликало незадоволення у прихильних до Франції республікан. кіл.

Лит.: Пожарская С. Бурбоны в Испании // Новая и новейшая история. 1993. № 1; Испанские короли / Под ред. В. Бернекера, К. Сейделя, П. Хозера; Пер. с нем. С. Прилипского. Ростов-на-Дону, 1998; Betriu V. Los ultimos Borbones. Barcelona, 1999; Іваницька О. П. Альфонсо XIII — король парадоксів. Новітня історія Іспанії в життєписах королів. Чернівці, 2006; Gómez M. Alfonso XII y la corona maldita. Madrid, 2018.

О. П. Іваницька

Альфонсо XIII [ісп. Alfonso XIII; справжнє ім'я — Альфонсо Леон Фернандо Марія Хайме Ісідоро Паскуаль Антоніо де Бурбон і Габсбург-Лорена (Alfonso León Fernando María Jaime Isidro Pascual Antonio de Borbón y Habsburgo-Lorena); 17.05.1886, м. Мадрид Іспанія — 28.02.1941, м. Рим, Італія] — король Іспанії (1886–1931), представник династії *Бурбонів*. Син короля *Альфонсо XII Миротворця*, прадід короля *Філіпа VI*. Народився через 6 місяців після смерті батька. Проголошений королем Іспанії в день свого народження. Регенткою, відповідно до Конституції, було призначено його матір. З 7 р. отримував домаш. освіту. Коронований 17.05.1902. У 1906 одружився з Вікторією Євгенією Баттенберг,

Альфоль

Альфонсо XII
Миротворець

Альфонсо XIII

донькою принцеси Беатрис та принца Генріха Баттенберга, онукою брит. королеви *Вікторії*. Погляди А. XIII формувалися під враженням від поразки Іспанії в *Американо-іспанській війні* 1898 та втрати нею всіх заокеан. колоній. Ця подія спричинила появу т. з. «Покоління 98 року» — руху за нац. відродження та *модернізацію* країни. Попри родин. зв'язки з багатьма монаршими домами Європи, А. XIII зміг утримати Іспанію від участі в *Першій світовій війні*. 1915 заснував Офіс Європ. війни — гуманітар. установу, що співпрацювала з *Міжнародним комітетом Червоного Хреста*. Офіс займався розшуком зниклих безвісти солдатів, допомогою військово-полоненим, репатріацією цив. осіб і поранених. Завдяки його діяльності надано допомогу понад 200 тис. військовополонених, евакуйовано з небезпеч. зон бл. 70 тис. цив. осіб, врятовано від страсти бл. 100 осіб, серед яких франц. та нім. солдати. У період військ. диктатури ген. М. *Прімо де Рівери* (1923–1930) владу А. XIII було суттєво обмежено. Король співпрацював із військовими, що перебували при владі. 30.01.1930 уряд Прімо де Рівери був змушений піти у відставку. В країні відбулися численні антимонарх. демонстрації. 14.04.1931 в Іспанії проголошено республіку. Нова респ. влада не вимагала зречення короля, а сама позбавила А. XIII та його спадкоємців усіх прав, титулів, громадянства та майна. А. XIII виїхав до Франції. У роки вигнання постійно подорожував Європою, багато часу провів у м. Римі. Після повернення режимом Ф. *Франко* громадян. прав королів. родині А. XIII відмовився повертатися до Іспанії. Він дистанціювався від подій *Громадянської війни в Іспанії* 1936–1939. Зрікся престолу на користь сина Хуана 15.01.1941. На честь А. XIII названо астероїд (925) Альфонсіна, відкритий 13.01.1920 астрономом Ж. Комасом Солю в обсерваторії м. Барселони. За гуманітар. діяльність А. XIII було висунуто (1917 і 1933) на Нобелів. премію миру, але нагороди не здобув.

Лит.: Fernandez Almagro M. Historia del Reinado de Alfonso XIII. Barcelona, 1977; Пожарская С. П. Бурбоны в Испании // Новая и новейшая история. 1993. № 1; Betriu Borrás R. Los ultimos Borbones. Barcelona, 1999; Іваницька О. П. Альфонсо XIII — король парадоксів // Новітня історія Іспанії в життєписах королів. Чернівці, 2006; Vega G. de la. El reinado de Alfonso XIII: del final de la Regencia a la II República: 1902–1931. Madrid, 2018.

О. П. Іваницька

Альфортс, Ларс Валеріан (фін. Ahlfors, Lars Valerian; 18.04.1907, м. Гельсінгфорс, тепер Гельсінкі, Фінляндія — 11.10.1996, м. Пітсфілд, шт. Масачусетс, США) — математик, доктор Гельсін. ун-ту (з 1930), член Нац. академії наук США (з 1946), член АН СРСР (з 1988), Рос. АН (з 1991). А. закінчив 1928 Гельсін. ун-т, де вивчав математику під керівництвом Е. Л. Лінделефа та Р. Г. Неванлінни. 1929 разом із Р. Г. Неванлінною працював над доведенням гіпотези франц. математика А. *Данжуа* про число асимптотич. значень цілих функцій, опублікував перше її доведення (відома як теорема Данжуа — Карлемана — Альфорса: число асимптотич. значень цілої функції порядку ρ вздовж кривих у комплекс. площині, які прямують до нескінченності, менше або рівне 2ρ). 1933–1936 обіймав посаду ад'юнкт-професора в Гельсін. ун-ті, з 1938 — професора. 1944 отримав пропозицію від Швейцар. вищої

Альфортс Ларс Валеріан

тех. школи Цюриха, де працював у 1945. У 1946–1977 працював у Гарвард. ун-ті, зокрема 1964–1977 професором математики фонду В. К. Граустейна цього ун-ту. 1962 і 1964 викладав також як запрошений професор в Ін-ті перспектив. досліджень (м. Принстон, шт. Нью-Джерсі, США). Працював у галузі *геометр. теорії функцій*. А. розробив конформну геометрію, теорії мероморфних функцій, розподілу значень, ріманових поверхонь, а також досліджував квазиконформні відображення. Автор понад 140 наук. праць, з-поміж яких 17 монографій. Серед учнів: П. Гарабедян, Дж. Дженкінс, Р. Оссерман, Г. Поллак, Г. Ройден, Дж. Спрингер, Е. Вітні. Нагороди: *Філдса медаль* (1936) за внесок у розвиток теорії ріманових поверхонь і розробку теорії квазиконформних відображень; Міжнародна премія фонду Вігури (1968); Премія Вольфа в математиці (1981); Премія Стіла (1982).

Пр.: Contributions to the Theory of Riemann Surfaces: Centennial Celebration of Riemann's Dissertation. Princeton, 1953; Complex Analysis. New York, 1979; Р о с . п е р е к л . — Пространства римановых поверхностей и квазиконформные отображения. Москва, 1961. (у співавт.); Лекции по квазиконформным отображениям. Москва, 1969; Преобразование Мёбиуса в многомерном пространстве. Москва, 1986.

Лит.: Bott R., Earle C., Hejhal D. et al. Lars Valerian Ahlfors (1907–1996) // Notices of the American Mathematical Society. 1998. Vol. 45. № 2; Gehring F., Kra I., Krantz S. et al. The Mathematics of Lars Valerian Ahlfors // Notices of the American Mathematical Society. 1998. Vol. 45. № 2; Gehring F. Lars Valerian Ahlfors 1907–1996. Washington, 2005; Nadis S., Yau Sh.-T. A History in Sum: 150 years of Mathematics at Harvard (1825–1975). Cambridge, 2013; Lehto O. Lars Ahlfors: at the Summit of Mathematics. Providence, 2015.

Ю. Б. Зелінський

Альфортіоз (лат. *Alfortiosis*) — інвазійна хвороба ссавців ряду конеподібні (коні, мули, віслюки), належить до групи нематодозів, а саме стронгілідозів. Збудником А. є нематода *Alfortia edentatus* род. *Strongylidae*, що паразитує в товстій кишці (доросла нематода) та під парієтальним листком *очеревини* (личинки) тварин. Альфортія належить до геогельмінтів. Не має зубів, замість них — сильна ротова капсула з довгим дорзальним жолобом. Самець завдовжки 23,0–26,5 мм, самиця — 2–40 мм. Яйця овальної форми, 0,085 × 0,50 мм. Личинки розвиваються в зовн. середовищі з яєць и через 5–6 діб стають інвазійними. Здатні перезимовувати на пасовищі. Після потраплення в організм тварини личинки з кишківника мігрують під парієтальний листок очеревини, утворюють там невеликі гематоми, в яких виростають до 30–40 мм завдовжки. Потім знову мігрують у стінки кишківника, звідки через місяць, після досягнення статеві зрілості, виходять у просвіт кишок. Повний цикл розвитку цього паразита в організмі господаря становить 8–9 міс. Поширений повсюдно. Спалахи хвороби зазвичай припадають на пізню осінь, зиму і ранню весну. Шлях зараження аліментарний. Частіше на А. хворіє молодняк (у віці від 5 міс. до 3 р.) і старі тварини. Перебіг: гострий і хронічний. Симптоми: відставання лошат у розвитку, зниження апетиту, збільшення об'єму черевної порожнини, болючість черевних стінок, порушення роботи шлунково-кишкового тракту, періодичні напади лег-

ких кольок, температура тіла підвищена (39–39,5 °C). При гострому перебігу хвороби — септичний перитоніт, анемія, кахексія, смерть. Діагностика: А. очеревини встановлюють лише при розтині (перитоніт; поверхня очеревини темно-червоного кольору, багато гематом розміром 6–8 мм, через серозну оболонку видно личинки альфортгій); А. кишківника — шляхом культивування личинок третьої стадії у фекаліях. Профілактика: зміна пасовищ кожні 6–10 днів, незараження гною, дегельмінтизація коней на початку і в середині випасного сезону. Див. також: *Гельмінтози*.

Лит.: Єрохіна О. М. Паразитологія та інвазійні хвороби сільськогосподарських тварин. Київ, 2014; Шендрик Л. І., Довгий Ю. Ю., Шендрик Х. М. та ін. Термінологічний словник з паразитології. Житомир, 2017; Косминков Н. Е., Лайпанов Б. К., Домацкий В. Н. и др. Паразитология и паразитарные болезни сельскохозяйственных животных. Москва, 2018.

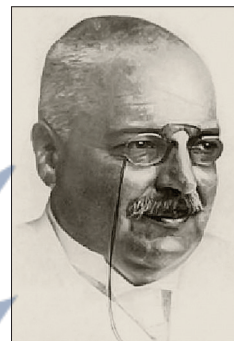
Альхазен — див. *Альгазен*.

Альцгеймер, Алоїс (Альцгаймер; нім. Alzheimer, Alois 14.06.1864, м. Марктбайт, Німеччина — 19.12.1915, м. Бреслау, тепер м. Вроцлав, Польща) — психіатр, невролог, патоморфолог, один із засновників *невропатології* як науки, першовідкривач форми старечого слабоумства (названо *Альцгеймера хворобою*). А. вивчав медицину в ун-тах міст Берліна, Тюбінгена та Вюрцбурга. Мед. диплом одержав 1888 після захисту дис. «Про сіркоутворювальні залози вуха» [керівником був гістолог А. фон Келлікер (1817–1905)]. У 1888 розпочав кар'єру на посаді клініч. асистента в муніцип. притулку для психічно хворих і епілептиків м. Франкфурта-на-Майні. Його перша публікація (1891) стосувалася клініч. випадку прогресуючої спінальної аміотрофії. 1894–1896 зосередився на вивченні церебрального атеросклерозу та *паралічу прогресивного* (однієї з форм нейросифілісу). 1902 обіймав посаду наук. асистента на каф. психіатрії *Гейдельберзького університету*. 1903 переїхав до м. Мюнхена, де заснував клініко-анатом. лабораторію Королів. психіатр. клініки при Мюнхен. ун-ті й очолював її до 1912. Там опублікував габілітаційну дисертацію, присвячену *гістопатології* прогресивного паралічу. 1912 отримав звання професора та обійняв посаду директора психіатр. та неврол. ін-ту Сілезького ун-ту ім. Фрідріха-Вільгельма в м. Бреслау, де працював до кінця життя. На 37-му засіданні Т-ва пд.-зх. нім. психіатрів у м. Тюбінгені (1906) А. доповів про анатом. та невропатол. картину захворювання кори гол. мозку 51-річної пацієнтки Августи Д., що супроводжувалося втратою пам'яті, дезорієнтацією, розвитком депресії та галюцинаціями. Статтю з детальним описом патології (яку назвали *хворобою Альцгеймера*) учений опублікував 1911. Це активізувало детальне дослідження хвороби. Помітним є внесок А. у вивчення пухлин мозку, хореї Гентінгтона, сифілісу, судинної *деменції*, *епілепсії*, питань судової психіатрії. 1904–1913 вийшов друком шеститомний збірник наук. праць А. «Гістологічне та гістопатологічне вивчення кори головного мозку», підготовлений разом із Ф. Нісслем (Німеччина). 1910 спільно з неврологом М. Левандовським (Німеччина) заснував європ. «Журнал неврології та психіатрії» та був його видавцем.

Пр.: Neuere Arbeiten über die Dementia senilis und die auf atheromatöser Gefäßerkrankung basierenden Gehirnkrankheiten // Monatsschrift für Psychiatrie und Neurologie. 1898. № 3; Histologische und histo-pathologische Arbeiten über die Großhirnrinde mit besonderer Berücksichtigung der pathologischen Anatomie der Geisteskrankheiten : in 6 vol. Jena, 1904–1918; Über eigenartige Krankheitsfälle des späteren Alters // Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie. 1911. Vol. 4. № 1.

Лит.: Maurer K., Maurer U. Alzheimer. New York, 2003; Pearce J. Fragments of Neurological History. London, 2003; Tagarelli A., Tagarelli G., Quattrone A. et al. Alois Alzheimer: a Hundred Years after the Discovery of the Eponymous Disorder // International Journal of Biomedical Science. 2006. Vol. 2. № 2; Zilka N., Novak M. The Tangled Story of Alois Alzheimer // Bratislavske lekárske listy. 2006. bd. 107. № 9/10; Finger S., Boller F., Tyler K. Handbook of Clinical Neurology : in 161 vol. New York, 2009. bd. 95; History of Neurology; Эйзлер А. К. Болезнь Альцгеймера: диагностика, лечение, уход. Москва, 2013; Maurer K., Maurer U. Alois Alzheimer: Leben und Werk in Wort und Bild. Frankfurt am Main, 2015.

О. В. Ігнашук, Ю. О. Матвієнко

Альцгеймер Алоїс

Альцгеймера хвороба, *сенільна деменція* типу Альцгеймера — нейродегенеративне захворювання, що є найпоширенішою формою *старечої деменції*. Захворювання, яке вражає клітини мозку, вперше виявив і описав 1906 німецький невролог і психіатр А. *Альцгеймер*. Йдеться про форму дегенеративних процесів, ознаками яких є порушення пам'яті, поступовий розлад психічної діяльності. Найчастіше А. х. виявляють у людей похилого віку, старших за 60–65 р. Є *рання А. х.* — рідкісна форма захворювання, що позначається на пам'яті та когнітивних навичках і згодом призводить до затьмарення свідомості, змін настрою та дезорієнтації в просторі та часі. Причинами виникнення А. х. є аномальне накопичення амілоїдних бляшок і нейрофібрилярних клубків у тканинах головного мозку, що спричиняє блокування зв'язку між нервовими клітинами. Причини виникнення та розвитку захворювання остаточно не з'ясовані. Здебільшого порушення при А. х. охоплюють вісім domenів: пам'ять, мовленнєві навички, здатність сприймати навколишній світ, конструктивні здібності, орієнтування в просторі та часі, ідентифікація власної особистості, навички розв'язання проблем, функціонування, самозабезпечення. А. х. починається переважно з малопомітних симптомів, із плином часу прогресує. Зазвичай на ранніх стадіях спостерігають порушення уваги та короткочас. пам'яті (напр., нездатність засвоїти нову інформацію). З розвитком хвороби з'являються порушення мови, довготривалої пам'яті та когнітивних функцій. З часом хворі на А. х. остаточно втрачають здатність контролювати фізіологічні функції організму та як належне сприймати навколишній світ. Поступова втрата функцій орг-му призводить до смерті. Діагноз А. х. зазвичай базується на історії пацієнта (*анамнезі життя*), історії його родичів і клініч. спостереженнях, водночас враховують характерні невролог. та нейропсихолог. ознаки. Для підтвердження А. х. використовують способи медичної візуалізації (комп'ютерну томографію, магнітно-резонансну томографію, однофотонну емісійну комп'ютерну томографію або позитронно-емісійну томографію) та нейропсихологічне тестування. А. х. є невиліковним захворюванням; доступні методи терапії

переважно є паліативними заходами. Серед них: фармакотерапія, психосоціальне втручання із застосуванням сенсорної інтегративної терапії.

Лит.: Абрамов В. А., Ивнев Б. Б., Казаков В. Н. и др. Болезнь Альцгеймера (мультидисциплинарное исследование). Донецк, 2000; Cummings J., Frank J., Cherry D. et al. Guidelines for Managing Alzheimer's Disease: Part I. Assessment // American Family Physician. 2002. № 65 (11); Cummings J., Frank J., Cherry D. et al. Guidelines for Managing Alzheimer's Disease: Part II. Treatment // American Family Physician. 2002. № 65 (12); Бачинская Н. Ю. Болезнь Альцгеймера // Журнал неврол. им. Б. М. Маньковского. 2013. № 1; Крашений І., Попов А., Рамірез Х. та ін. Метод діагностики хвороби Альцгеймера за томографічними зображеннями мозку // Electronics and Communications. 2016. Т. 21; Бредсен Д. Альцгеймер — не вирок! ReCODE: перша програма лікування й профілактики спаду когнітивних функцій / Пер. з англ. О. Бершадської. Київ, 2018.

Г. М. Кожина

Альшванг, Арнольд Олександрович (01.10.1898, м. Київ, тепер Україна — 28.07.1960, м. Москва, тепер РФ) — музикознавець, піаніст, композитор, доктор мистецтвознавства (з 1944). У 1914 був висланий до Олонецької губ. як «неблагонадійний», після повернення викладав на курсах для робітників. Закінчив Київ. консерваторію (тепер *Національна музична академія України ім. П. І. Чайковського*; 1920 — клас ф-но Г. К. Ходоровського-Мороза та Г. Г. Нейгауза, 1922 — клас композиції Р. М. Глієра, Б. Л. Яворського). 1919 — викладач іст. дисциплін на муз. курсах, начальник першої рад. військ.-муз. школи при Наркомвійськвідділі УСРР, з 1920 — лектор Вищої військ.-політ. школи Правобереж. України. Від 1923 — професор і декан муз.-наук. ф-ту Київ. консерваторії. Виступав із наук. доповідями на засіданнях комісії Т-ва ім. М. Леонтовича. Брав участь у роботі редколегії журналу «Музика». З 1924 працював у м. Москві. Викладав курс західноєвроп. музики в Моск. консерваторії. Згодом неодноразово гастролював в Україні як піаніст і виступав із лекціями про муз. культуру. Дійсний член Державної академії художніх наук (з 1931 — Державної академії мистецтв) (1926–1932). Наук. інтереси: творчість композиторів-класиків Зх. Європи та Росії, проблеми муз. стилів (*імпресіонізм, експресіонізм* тощо), питання муз. виконавства, історії та теорії музики, муз. естетики. Автор монографій про П. Чайковського (1959), К. Дебюссі (1935), Л. ван Бетховена (1952), статей про композиторів П. Козіцького (1934), В. Пухальського (1948), низки публікацій в укр. пресі. Писав симф., фортеп. твори, пісні, романси, хори, музику до театр. вистав. Серед муз. творів — симф. поема на укр. нар. теми (1926). Підтримував дружні стосунки з П. Козіцьким (він присвятив А. фортеп. прелюдію, 1920), Лесем *Курбасом*, В. Модзалевським, Г. *Нарбуттом*, П. *Тичиною*.

Тв.: Клод Дебюссі. Жизнь и деятельность, мировоззрение и творчество. Москва; Ленинград, 1935; А. Н. Скрябин. Москва; Ленинград, 1945; Венские классики. Гайдн, Моцарт, Бетховен. Москва, 1945; Советский симфонизм. Москва; Ленинград, 1946; Опыт анализа творчества П. И. Чайковского (1864–1878). Москва, 1951; Избранные статьи. Москва, 1959; Произведения К. Дебюсси и М. Равеля. Москва, 1963; Избранные сочинения : в 2 т. Москва, 1964–1965; П. И. Чайковский. Москва, 1970; Бетховен. Москва, 1977.

Альшванг Арнольд Олександрович

Альшиць Яків Ісакович

Лит.: Кулаковский Л. Арнольд Александрович Альшванг // Альшванг А. Избранные сочинения : в 2 т. Москва, 1964. Т. 1; Кунин И. Мыслитель, учёный, художник // Альшванг А. Избранные сочинения : в 2 т. Москва, 1964. Т. 1; Пуккерман В. Теория музыки и педагогика в деятельности А. Альшванга // Альшванг А. Избранные сочинения : в 2 т. Москва, 1964. Т. 1; Альшванг А. // Музыкальная энциклопедия : в 6 т. Москва, 1973. Т. 1; Немкович О. Альшванг А. // Українська музична енциклопедія / Гол. редкол. Г. Скрипник. Київ, 2006. Т. 1.

Н. М. Кушкіна

Альшиць, Леон Якович (30.01.1910, м. Житомир, тепер Україна — 21.10.1983, м. Одеса, тепер Україна) — художник театру, засл. художник України (з 1978). Закінчив 1931 Київ. худ. ін-т (у В. *Татліна*). Працював 1933–1953 у театрах Червоної Армії (міста Київ, Одеса, Львів), 1954–1974 — в Одес. рос. драм. театрі ім. А. В. Іванова (1957–1975 — гол. художник). Оформив вистави, серед яких: «Діти Сонця» М. Горького (1937), «Рідний дім» Б. Ромашова (1937), «Розгром» за О. Фадеевим (1970), «Добряки» Л. Зоріна (1973), «Інтер'ю в Буенос-Айресі» Г. Боровика (1975), «І відлетимо з вітрами» М. Зарудного (1977), «Гравець» за Ф. Достоевським (1982), усі — у Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки (тепер *Національний академічний театр російської драми імені Лесі Українки*); «У день весілля» В. Розова (1969), «Дош» С. Моема (1975), обидві — в Одес. рос. драм. театрі ім. В. Іванова (тепер *Одеський академічний російський драматичний театр*); «Учень диявола» Б. Шоу (1970) у Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (тепер *Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка*). Викладав в Одес. театр. уч-щі.

Тв.: Решение всегда рядом // Сов. худ. театра и кино. Москва, 1978.

Лит.: Глазов М. Простота мудрости // Укр. театр. 1977. № 2.

Альшиць, Яків Ісакович (25.11.1906, м. Житомир, тепер Україна — 28.03.1982, м. Донецьк, тепер Україна) — вчений, фахівець у галузі конструювання й вир-ва гірн. машин, доктор тех. наук (з 1961). У 1934 закінчив Донецький гірн. ін-т (тепер — *Донецький національний технічний університет*). Трудову діяльність розпочав на Горлівському маш.-буд. заводі (тепер — ЗАТ «Горлівський машинобудівник»), працював інженером конструктор. бюро, заст. нач. цеху врубів машин. 1938 перейшов на роботу до Донецького індустр. ін-ту, 1940 захистив канд. дисертацію. Під час *Другої світової війни* служив у 8-й саперній армії на буд-ві оборон. споруд (1941–1942). З 1942 — заст. гол. інженера, потім — гол. інженер Копейського маш.-буд. з-ду в Челябін. обл. (тепер РФ). 1948–1950 — гол. інженер Свердловської та Донецької філій Держ. проектно-конструктор. та експерим. ін-ту вуг. машинобудування («Діпровуглемаш»). Від 1951 до кінця життя працював у Донецькому нац. тех. ун-ті на кафедрі «Гірничі машини» на посадах доцента, професора, зав. кафедри, професора-консультанта. Сприяв навчанню фахівців вищої кваліфікації, підготував 20 кандидатів наук, заснував наук. школу в галузі експерим. досліджень. Розробив теорію роботи й розрахунку гірн. машин із метою підвищення їхньої надійності та продуктивності. Упровадив нові методи й спец.

апаратуру для дослідження роботи машин у лаб. і виробн. умовах, комплекс заходів із підвищення продуктивності та надійності очисних і прохідн. комбайнів. Під його керівництвом розроблено й упроваджено у вуг. пром-сть потужні врубові машини. Автор 12 винаходів і понад 60 наук. праць, серед яких навч. посібник «Гірничі машини» (1961); монографія «Апаратура й методи дослідження гірничих машин» (1969). Удостоєний Держ. премії СРСР за працю «Врубівна машина КМП-44» (1949). Нагороджений орденами Труд. Червоного Прапора (1943), «Знак Пошани» (1942), 5 медалями, знаком «Шахтарська слава» II ст. та ін. відзнаками. На вшанування пам'яті А. у Донецьку на будівлі Донецького нац. тех. ун-ту встановлено мемор. дошку.

Пр.: У співавторстві. — Апаратура и методы исследования машин для выемки угля. Москва, 1957; Горные машины. Москва, 1961; Апаратура и методы исследования горных машин. Москва, 1969.

Лит.: Минаев А. А., Семенченко А. К., Гуляев В. Г. Памяти основателя научной школы кафедры горных машин профессора Я. И. Альшица (К 100-летию со дня рождения) // Наук. праці Донец. нац. тех. ун-ту. Сер.: Гірничо-електромеханічна. Донецьк, 2006. Вип. 12 (113); Косолапова В. А. Альшиц Яков Исаакович // Конейск / Сост. Е. Л. Богущ, В. А. Косолапова, О. Ю. Морозов и др. Челябинск, 2007.

Альшпіс (нім. Ahlspeiß, букв. — шило-спис, від Ahle — шило та Spieß — піка, спис, рожен) — держак холодна зброя у вигляді короткого списа з дископодіб. обмежувачем. Тонка й довга гранована сталева частина А. нагадувала гігант. шило (50–100 см), насажене на держак (160–180 см). А. призначався для силового пробивання лицар. обладунків. Був поширений у Зх. Європі (Німеччина, Австрія, Швейцарія) у 15–16 ст. Як і *алебарда*, часто використовувався на лицар. турнірах.

Лит.: Фріс Р. Лицарі та зброя / Пер. з англ. М. Сиволап. Київ, 2010; Лицарі. Ілюстрований атлас. Харків, 2019.

О. Л. Скрябін, В. І. Горелов

Альянс (франц. alliance — союз, об'єднання) — 1) Союз між д-вами для досягнення спільних цілей у певний час; об'єднання окр. осіб, політ., партій, громад. орг-цій на основі договірних зобов'язань. Розрізняють А. особистісні, сімейні, групові, партійні, військові, політ., екон., міжнародно-кооперативні та ін. Найчастіше поняття А. вживається щодо міждерж. союзів. А. у відносинах між д-вами, як правило, спрямовані на взаємну підтримку сторін у разі *агресії* ін. держав чи утвердження взаємних інтересів. Міждержавні А. бувають двосторонніми й багатосторонніми, таємними й відкритими, простими й високоорганізованими, коротко- і довготривалими, а також безпосередньо спрямованими на перемогу у війні чи на її відвернення. За сучас. умов міждержавні А. створюють переважно з метою досягнення необхідного балансу сил і забезпечення національної безпеки держав. Приклади міждержавних А.: Троїстий А. (1668), *Священний союз* (1815), *Організація Північноатлантичного договору* (Північноатлантичний альянс, НАТО; 1949), *Варшавський пакт* (1955) та ін. З 1939 термін «А.» використовують для характеристики діяльності зх. д-в, які об'єдналися в *антигітлерівську коаліцію* (Зх. Альянс).

Лит.: Цимбалістий В. Ф. Теорія міжнародних відносин. Львів, 2010; Толстов С. Міжнародна система початку XXI століття // Зовн. справи. 2013. № 10; Вонсович О. С. Роль Північноатлантичного альянсу у боротьбі із сучасними «жорсткими» та «м'якими» загрозами // Грані. 2015. № 9.

В. П. Горбатенко

2) В економіці — неформальне об'єднання, партнер. угода між *фірмами* чи *компаніями*, що здійснюють інвестиц., вироб. та збутову діяльність, або співпраця на контрактній основі чи на засадах партнерства, вертикальний чи горизонтальний характер угод, виділення сфер формування тощо. Перші різновиди кооперац. утворень, подібні до сучас. А., виникли наприкінці 19 — на поч. 20 ст, але були спрямовані на спотворювання ринку, конкуренції та орієнтовані на розподіл ринку (особливо впродовж 1990–1995). За цей період кількість А. у світі збільшилася втричі. Угоди щодо А. здебільшого укладають *корпорації транснаціональні*. Найбільше їх створюють в Азії, США, ЄС. На території України першим підприємством, схожим на сучас. стратег. А., зокрема за критерієм участі ТНК, було рад.-англ. спільне підприємство (м. Бориспіль, Київська обл.), утвор. 1988 за угодою між Голов. аптечним управлінням Мін-ва охорони здоров'я УРСР та компанією «Tambrands Ltd.» (світовий виробник засобів особистої гігієни для жінок). Перші А. в Україні з'явилися на поч. 21 ст., що було пов'язано з пошуком політ. заступництва в органах влади. Осн. метою утворення А. є розширення збуту продукції на основі об'єднаних ресурсів, зниження витрат і підвищення ефективності підприємницької діяльності. Можуть бути як неформ. партнерські відносини, так і формальні *коаліції*. Серед форм А. — спільні підприємства, злиття чи *консолідація* компаній або пайова участь у статутному капіталі компанії-партнера; спільна діяльність — договірні співпраця для реалізації окремих проектів, угод. Виділяють такі осн. види А.: стратег. — багатопрофільні об'єднання двох або більше компаній із метою

Альшпіс

Альянс. Російський плакат присвячений «Антанті» — альянсу Великої Британії, Французької республіки, Російської імперії

захоплення ринків збуту; колаборац. — співпраця вчених, лабораторій або створення окремої дослідницької групи для об'єднання наук., дослідницького потенціалу з метою спільного виконання проекту; фін.-вироб. — об'єднання банків, підприємств фін. сфери, галузевих компаній; інвестиц. — угоди для реалізації певного проекту. Класифікація А.: за терміном дії — короткострокові, середньострокові та довгострокові; за кількістю учасників — двосторонні та багатосторонні; за характером конкурентної поведінки партнерів — між конкурентами та між не конкурентами; за об'єднаними ресурсами — на основі спільної власності, акц. участь, з частковим об'єднанням ресурсів; за механізмом управління — акціонерні, неакціонерні; за територіальним охопленням — національні, міжнародні, змішані тощо. Завдяки А. в економіці створюються конкурентні переваги перед ін. іноземними виробниками, зменшуються вхідні бар'єри на іноземні ринки, нац. компанії отримують *інвестицій* на модернізацію виробництва, проводяться спільні наук. дослідження. На місц. ринку А. може підсилювати конкурентні переваги за допомогою нових управлінських методів і технологій, сприяє вдосконаленню вироб. бази й системи дистрибуції.

Лит.: Industrial Clusters, Upgrading and Innovation in East Asia / Ed. by A. Kuchiki, M. Tsuji. Cheltenham, 2011; Прохорова М. Е. Особливості та тенденції розвитку процесів транснаціоналізації в XXI столітті // Стратегія розвитку України (екоп., соціол., право). 2015. № 2; Загарій В. К., Синільник В. В. Транснаціональні компанії і стратегічні альянси та їх вплив на світову економіку // Наук. вісник Ужгор. нац. ун-ту. 2017. Вип. 15; Касич А. О., Чумаченко Ю. В. Міжнародні стратегічні альянси як чинник розвитку конкурентних переваг підприємства // Екоп. і сусп.-во. 2017. № 13; Педченко Н. С. Поняття та відмінності колабораційних альянсів від інших форм кооперації в Україні // Наук. вісник Полтав. ун-ту екоп. і торгівлі. 2018. № 2 (87).

М. Е. Прохорова

Алювіальні ґрунти (від лат. *alluvio* — нанос) — гідроморфні інтразональні ґрунти, які формуються в річк. заплавах і дельтах річкових під впливом період. затоплення їх річк. водами та накопичення шару *алювію*. Цей шар (намулок) утворюється внаслідок осідання на поверхні заплав. ґрунтів твердих частинок, принес. з повенями (див. *Повінь*) та паводк. водами. Чинники ґрунтоутворення в заплаві: періодичне надходження алювію, який збагачує ґрунт пожив. речовинами та мулистим матеріалом; пост. вплив вод *ґрунтових*; період. вплив річк. вод, іноді відмін. за хім. складом від ґрунтових; високий уміст у ґрунті *мікроорганізмів* (біогенність). Інтенсивність цих процесів залежить від інтенсивності повеней та паводків, періодичності затоплення різн. частин заплави. Назагал А. г. вирізняються високою біогенністю та швидкістю ґрунтоутворення. А. г. поділяють на три групи: дернові, лучні та лучно-болотні. Алюв. дернові ґрунти розвиваються в умовах короткочас. зволоження паводк. водами. Рівень ґрунт. вод мінливий, однак капіляр. торочка (шар ґрунту, капіляри всередині якого заповнені водою) розташована нижче від ґрунт. профілю — ґрунту у вертикал. розрізі від поверхні в глибину до материк. основи. Саме завдяки речовинам, які містяться в ньому, відбувається біоген. накопичен-

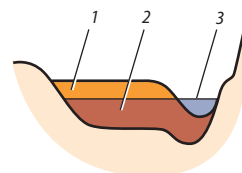
ня у верх. ґрунт. горизонтах. У відкладених наносів легкий мех. склад, вони бідні на основи й орган. речовини. Алюв. лучні ґрунти формуються в центр. частинах заплав, в умовах зволоження паводк. та підґрунт. водами. Капіляр. торочка розташована в межах ґрунт. профілю. Біоген. накопичення у верх. горизонтах ґрунту відбувається за рахунок як речовин, що містяться в підґрунт. водах, так і нагромадження мех. та хім. осадів, принес. річк. водами. Важливу роль має нагромадження намулків, збагач. основами й орган. речовинами. Алюв. лучні ґрунти формуються під трав'яною лучною рослинністю (див. *Луки*), вирізняються особливою родючістю та придатні для вирощування *культур кормових*, а також картоплі, овочів та баштанних. Алюв. болотні ґрунти розвинуті у старичних (див. *Старичія*) пониженнях та біля краю *терас надзаплавних*. В умовах довготривалого надлишк. зволоження, розвиваються процеси оглеєння, накопичення нерозклад. решток рослин і речовин, що надходять з підґрунт. вод і приносяться паводк. водами. За реакцією, особливостями складу й властивостями А. г. поділяють на три групи: кислі, для яких характерна ненасиченість основами; насич. основами (зазвичай нейтр. й слабо кислі); карбонатні (зі слаболуж. реакцією, насич. основами). Згідно зі ст. 80 Водного кодексу України заборонено розорювати заплав. землі та застосовувати на них засоби хімізації. В Україні А. г. займають тер. понад 1,3 млн га, знач. частину цих земель використовують як луки та пасовища.

Лит.: Гнатенко О. Ф., Капштик М. В., Петренко Л. Р. та ін. Ґрунтознавство з основами геології. Київ, 2005; Дегтярьов В. В., Крохін С. В., Тихоненко Д. Г. та ін. Практикум з ґрунтознавства. Вінниця, 2008; Позняк С. П. Ґрунтознавство і географія ґрунтів : у 2 ч. Львів, 2010; Горін М. О., Приходченко Д. М. Оцінка стану алювіальних та схилоземних ґрунтів за термодинамічними показниками // Вісник Харків. нац. аграр. ун-ту. Сер.: Ґрунтознав., агрохім., земл.-во, лісове госп.-во. 2015. № 1.

Алювій (від лат. *alluvio* — нанос) — відклади, що формуються постійними водотоками в *річкових долинах*. Утворюються внаслідок перевідкладання гірських порід і продуктів їх вивітрювання. А. на рівнинах, в областях помірного клімату складається з двох горизонтів — нижнього, що відкладається в річищі (галечники, піски), і верхнього, який утворюється в заплаві річки під час повені (суглинки, глини та ін.). У районах розвитку металоносних порід з А. пов'язані розсипища золота, платини, алмазів, титану та ін.

Лит.: Гелевера О. Ф., Мостіпан М. І., Топольний Ф. П. та ін. Ґрунтознавство з основами геології та географія ґрунтів. 3-ге вид., випр., і допов. Кіровоград, 2014.

Алюзія літературна (лат. *allusio*, від *alludere* — жартувати, натякати) — худ.-стильовий прийом; натяк і відсилання до певного літ. твору або іст. події, що має витлумачити обізнаний і кмітливий читач. Напр., образ «Лисиці брешуть на щити, і кличе див поверху древа» (вірш М. Рильського «Слово про рідну матір») уповні розкривається за умови ознайомлення читача з першоджерелом — «Слово о полку Ігоревім». А. можна витлумачувати як засіб *інтертекстуальності*, один зі способів розгляду літ. твору в межах літ. традиції. Поняття А. в л-рі трактують і шир-

Алювій.
1 – Русловий алювій.
2 – Заплавний алювій.
3 – Русло

Алювій. Русловий алювій гірської річки Сабігава, Японія

ше — як особливий вид *алегорії*, що, на відміну від ін. її видів, розгадується у зв'язку з конкретними фактами й подіями історії та мист-ва: Ганнібалова клятва, Архімедів важіль, вічний революціонер. Див. також *Ремінісценція*, *Стилізація*.

Лит.: Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва, 1984; Ильин И. П. Стилистика интертекстуальности. Теоретические аспекты // Проблемы современной стилистики. Москва, 1989; Волков А. Р. Алюзия // Лексикон загального та порівняльного літературознавства. Чернівці, 2001; Ткаченко А. О. Мистецтво слова. Вступ до літературознавства. Київ, 2003; Літературознавчий словник-довідник. Київ, 2007; Кузьмина Н. А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка. 5-е изд. Москва, 2009; Кам'янець А. Б., Некряч Т. Є. Интертекстуальна іронія і переклад. Київ, 2010; Святовец В. Ф. Словник тропів і стилістичних фігур. Київ, 2011; Ярема О. Б. Типологія і функції алюзій // Наук. вісник Міжн. гуманіт. ун-ту. 2014. № 12.

М. А. Ігнатенко

Алюмінієва промисловість. Алюмінієвий прокат

Алюмінати — солі або подвійні оксиди, які є похідними від алюміній оксиду Al_2O_3 або алюміній гідроксиду $Al(OH)_3$. Це солі алюмінієвих кислот, напр., $K[Al(OH)_4]$, стійкі в луж. середовищі, легко гідролізуються (див. *Гідроліз*) до алюміній гідроксиду. Загалом це сполуки складу $mM_xO_y \cdot nAl_2O_3$, де M — метал зі ступенем окиснення +1, +2 або +3, а також аніон. комплекси — гідроксо- та оксоалюмінати, у яких гідроксо- та оксогрупи зв'язані з атомом Алюмінію. У природі найпоширеніші А. заг. формули RA_2O_4 , де R —Mg, Ca, Be, Zn та ін. Поміж них розрізняють: октаedr. різновиди А. — шпінелі ($MgAl_2O_4$ — благород. шпінель, $ZnAl_2O_4$ — ганіт або цинк. шпінель) та ромб. — *хризоберил*. А. лужних металів добре розчинні у воді, їх водні розчини внаслідок сильного гідролізу стійкі тільки при надлишку лугу. А. менш активних металів важко розчинні. Розчини, напр., $NaAlO_2$ можна отримати дією розчину $NaOH$ на $Al(OH)_3$. Нерозчинні А. отримують через сплавлення Al_2O_3 з оксидами відповідних металів. А. мають різноманітне використання. $NaAlO_2$ застосовують у текстильному виробництві, паперовій промисловості для йонообмінної очистки води; $CaAl_2O_4$ — головна складова швидкоотверднющего глиноземного цементу; $BaAl_2O_4$ використовують для видалення з води SO_4^{2-} , CO_3^{2-} , Ca^{2+} .

Лит.: Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013; Белов В. В., Курятников Ю. Ю., Новиченкова Т. Б. Технология и свойства современных цементов и бетонов. Москва, 2014.

Л. В. Кобріна

Алюмінієва промисловість — галузь металургії кольорової, що виробляє напівфабрикати (глинозем), алюміній та сплави на його основі. Уперше алюміній хім. способом добув Г. К. Ерстед у 1825. Наприкінці 1880-х хім. методи були витіснені (Ч. Холл, США та П. Еру, Франція) способом добування алюмінію через *електроліз* глинозему, розчиненого в розплавл. *криоліті*. Це уможливило різке зниження вартості алюмінію та стало передумовою швидкого розвитку А. п. 1890–1898 хімік К. Байєр (1847–1904, Австрія) розробив гідрохім. спосіб добування глинозему з бокситів. Способи Холла — Еру та спосіб Байєра є основою для А. п. Алюміній за вир-вом та споживанням посідає 2-е місце (після заліза) поміж усіх металів і 1-е — серед кольорових. Первістком А. п. в Україні був Дніпровський алюмінієвий комбінат (тепер Запорізь. виробн. алюмінієвий комбінат), що запрацював 1933 на електроенергії *Дніпрогесу*. Пром. вир-во алюмінію у світі базується на бокситах з умістом глинозему Al_2O_3 не менше за 48%. В Україні такої високоякіс. сировини немає. Потенц. ресурсами можуть бути заліз. боксити Високопільського родовища в Дніпропетровській обл. (38% Al_2O_3 ; 30% FeO), запаси якого оцінюють більш ніж у 20 млн т. А. п. України орієнтована на імпорт сировини. На 2019 до складу А. п. України належить Миколаїв. глинозем. з-д, увед. у дію 1980 (один із провід. світ. виробників глинозему на базі високоякіс. афр. бокситів). В умовах заводу організовано вилучення рідкіс. металу — галію з червоних шламів вир-ва глинозему. Вир-во алюмінію та його сплавів в Україні переважно базується на використанні втор. сировини — брухту та відходів. Науково-тех. потенціал А. п. України (2019) забезпечують Держ. н.-д. та проект. ін-т титану (м. Запоріжжя), спеціалісти *Національної металургійної академії України* (м. Дніпро), Запорізь. держ. інженер. академія, а також близько 10 н.-д. і навч. установ.

Лит.: Пожув В. І., Івашенко В. І., Червоний І. Ф. та ін. Металургія кольорових металів. Запоріжжя, 2008; Червоний І. Ф., Бредихин В. Н., Грицай В. П. і др. Цветная металлургия Украины : в 3 т. Запорожье, 2014. Т. 1. Ч. 1: Металлы и их классификация, обогащение руд цветных металлов, легкие цветные металлы.

В. С. Ігнат'єв

Алюмінієва хвороба кісток — *остеодистрофія*, спричинена інтоксикацією Алюмінієм. Джерелами надходження Алюмінію до орг-му людини є атмосферне повітря, лікар. препарати, косметика, засоби побутової хімії, вода, продукти харчування та окремі харчові добавки, алюм. посуд, пакувальні матеріали і вироб. обладнання. Алюміній може потрапляти в продукти харчування з ґрунту, що містить алюмосилікати, які внаслідок антропогенного впливу переходять у рухомі міграційні форми. Масова частка Алюмінію в орг-мі людини становить 1·10⁻¹⁵%. Алюміній бере участь у формуванні епітеліальної та сполучної тканин, процесах регенерації кісткової тканини, обміні Фосфору. Алюміній концентрується в сироватці крові, легенях, печінці, кістках, нирках, входить до структури оболонки нервових клітин гол. мозку людини. Добова потреба орг-му в Алюмінії — 49 мг. Важливу роль у патогенезі інтоксикації Алюмінієм відіграють його конкурентні зв'язки з Фосфором і Кальцієм. Надлишок Алюмінію в орг-мі знижує затри-

мання Кальцію, зменшує адсорбцію Фосфору, що призводить до зниження рівня АТФ у крові та порушення процесів фосфорилування; водночас у 10–20 разів збільшується вміст Алюмінію в кістках, печінці, сім'яниках, мозку й особливо парашитоподібній залозі, розвивається *остеомаляція* чи вторинний *остеопороз*. Стандартною процедурою для діагностики А. х. к. є остеоденситометрія (або рентгенівська денситометрія двоенергетична): оцінювання кісткової маси з урахуванням мінеральної щільності кісткової тканини.

Лит.: Зазуляк Т. С., Кузьмінов Б. П., Харчук Р. В. та ін. Алюміній як контамінант харчових продуктів // Пробл. харчування. 2013. № 1; Арьєв А. Л., Баранов В. Л., Беляєва І. Б. і др. Внутренние болезни : в 2 т. 5-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург, 2015. Т. 2; Семчишин М. Г. Вміст токсичних металів свинцю та алюмінію у хворих у гострому і проміжному періодах при черепно-мозковій травмі легкого і середнього ступенів тяжкості // Клініч. та експерим. патологія. 2016. Т. 15. № 3 (57).

Н. П. Масік

Алюмінієві руди — природні мінер. агрегати, з яких вилучають сполуки Алюмінію. Хімічний склад і фізичні властивості А. р. наведено в таблиці. Основними А. р. є *боксити*, *сієніти* нефелінові та *алунітові* породи. Руд. мінерали (носії Алюмінію) бокситів — *гібсит* (гідратгіліт), *беміт*, *діаспор*; нефелінових сієнітів — нефелін; алунітових порід — *алуніт*. Практично вся алюмінієва промисловість світу базується на переробці боксит. руд 3 генет. типів: латеритного, полігенного й осадового. Світ. запаси бокситів (88%) переважно містяться в родовищах латеритного типу, які знаходяться в екватор. зонах Землі, насамперед Африки, Латинської Америки, Австралії й Індії. Осад. боксит. родовища розташовані здебільшого на Східноєвроп., Кит. та Пн.-Амер. платформах та у фанерозойських складчастих областях (родовища Росії, Казах-

тенц.) сировиною вважають високо алюмінієві дістеніти, андалузитові, силіманітові сланці, каоліни, аноктозити, давсоніти, алюмофториди, вторин. високоглиноземисту сировину (відходи різних вир-в) тощо. У надрах України є власні ресурси А. р. Це родовища низькосорт. бокситів (Високопільське, Південнонікольське, Смілянське), нефелін. сієнітів у Приазов'ї й алуніт. руд у Закарпатті. Алюміній та глинозем в Україні отримують на досить потуж. Миколаїв. глинозем. з-ді та Запоріж. алюмін. комбінаті. Сировиною для цих підприємств є високоякіс. боксити, імпортовані з Гвінеї, Австралії, Ямайки. А. р. — сировина для вир-ва алюмінію та алюмінію сплавів.

Лит.: Гурський Д. С. Концептуальні засади державної мінерально-сировинної політики щодо використання стратегічно важливих для економіки країни корисних копалин. Львів, 2008; Геологія і корисні копалини України. Київ, 2018.

В. І. Павлішин, І. В. Квасниця

Алюміній (Aluminium, від лат. alumen — галун), Al — хім. елемент із протон. числом $Z = 13$. Згадки про галун (див. *Галуни алюмінієво-калієві*), сполуку А., яку використовували як протраву для фарбування, є в працях Геродота та Плінія Старшого. А. — хім. елемент 3 періоду 13 групи періодичної системи елементів (за підгрупи короткої форми), порядк. номер 13, віднос. атом. маса 26,9815385(7). Природ. А. складається з одного стаб. нукліда ^{27}Al (100%). Електрон. конфігурація $[\text{Ne}] 3s^2 3p^1$. Ступені окиснення в сполуках $-2, -1, +1, +2, +3$ (стійкий). Енергії іонізації 577,5 (+1), 1816,7 (+2), 2744,8 (+3) кДж/моль; електронегативність за Л. Полінгом 1,61; атом. радіус 143 пм, ковалент. радіус 121 ± 4 пм, вандер-ваальсовий радіус 184 пм; йон. радіус (Al^{3+}) 39 (4-координований) та 53,5 (6-координований) пм. У всіх своїх стійких сполуках А. має ступінь окиснення +3. У катіон., аніон. та електронейтр. координац. сполуках координац. число А. дорівнює 4 або 6 через sp^3 - та sp^3d^2 -гібридизації його валент. орбіталей атомних. Проста речовина А. — м'який, білий, легкий та дуже блискучий (нагадує срібло) метал, який має високу електро- (38Hg) та теплопровідність і світловідбив. здатність. Кристали А. мають гранецентр. куб. ґратки; $t_{\text{топл}} = 933,47 \text{ K}$ ($660,32 \text{ }^\circ\text{C}$), $t_{\text{кип}} = 2743 \text{ K}$ ($2470 \text{ }^\circ\text{C}$); туст. 2699 кг/м³ (2375 кг/м³ у рідкому стані), питомий електр. опір 28,2 нОм · м, теплопровідність 237 Вт/(м · К). Домішки зменшують електропровідність, але поліпшують механ. властивості алюмінію. Твердість, визнач. за методом Ю. А. Брінелля (1849–1925, Швеція) — 160–550 МПа, за Мооса шкалою твердості мінералів — 2,75, Юнга модуль — 70 ГПа. А. легко обробляти, відливати у форми, протягувати та штампувати. У відполір. вигляді А. має найвищу після срібла відбивальну здатність для білого та інфрачервон. світла. А. — актив. метал. В електрохім. ряду напруг він стоїть між магнієм та цинком. Деяка пасивність А. в хім. реакціях за звичайних умов (20–25 °С, $P = 1 \text{ атм}$) зумовл. утворенням на його поверхні тонкої та дуже міц. оксид. плівки, товщина якої дорівнює 10^{-5} мм. А. активно розчиняється в к-тах-неокисниках: $2\text{Al} + 6\text{HCl} = 2\text{AlCl}_3 + 3\text{H}_2 \uparrow$. Концентр. сульфат. й нітрат. к-ти пасивують А., їхні розчини серед. концентрації поступово його розчиняють. А. дуже легко розчиняється в лугах

Алюмінієві руди

Мінерал	Хімічна формула	Масова частка (%) глинозему Al_2O_3	Колір	Блиск	Твердість за Мооса шкалою твердості мінералів	Густина, г/см ³
Беміт	$\text{Al}_2\text{O}_3 \cdot \text{H}_2\text{O}$	84,97	Білий з відтінками жовтого, зеленого, коричневого або червоного через домішки	Скляний, перламутровий	Від 3 до 3,5	3,0
Діаспор	$\text{AlO}(\text{OH})$	85,0	Білий, коричневий, безбарвний, блідо-жовтий, сірчаво-зеленовато-сірий, бузковий, рожевий		Від 6,8 до 7,3	Від 3,20 до 3,50

Алюмінієві руди.
Боксит — алюмінієва руда

стану, Центр. Європи, Ямайки). До полігенного типу належать карсто-лінзоподіб. родовища Росії, Арканзаської групи США, Івіани, Австралії. Нефеліновміс. породи, насамперед нефелін. сієніти, використовують як алюмінієву сировину лише в Росії (родовища Кольського півострова та Кемеровської області). Родовища алуніт. руд пов'язані з областями вияву молодого вулканізму, де зазвичай локалізуються серед туфоген. порід. Найбільші запаси алуніт. руд зосередж. в Китаї та Азербайджані. Нетрадиційною (по-

з утворенням розчин. у воді гідроксидаалюмінатів: $2\text{Al} + 6\text{NaOH} + 6\text{H}_2\text{O} = 2\text{Na}_3[\text{Al}(\text{OH})_6] + 3\text{H}_2\uparrow$. За нагрівання А. на повітрі він згоряє яскравим білим полум'ям, утворюючи оксид Al_2O_3 . Завдяки великій теплоті утворення Al_2O_3 А. відновлює оксиди метал. елементів, нітрати, хлорати та ін. сполуки. А. активно реагує з галогенами з утворенням галогенідів AlHal_3 , з А. хлориду та літій гідриду в діетил. етері (див. *Ефір діетиловий*) добувають літій тетрагідрідоалюмінат $\text{Li}[\text{AlH}_4]$, з якого можна добути А. гідрід AlH_3 . Унаслідок сильного нагрівання порошку А. з азотом, сіркою та вуглецем утворюються, відповідно, нітрид, сульфід і карбід А. — AlN , Al_2S_3 , Al_4C_3 . А. — 3-й серед елементів (після О, Si) за поширенням у зем. корі й 1-й серед металічних елементів; його масова частка становить 8,05 %. Природ. А. має один стаб. нуклід $^{27}_{13}\text{Al}$. Найважливіші мінерали: *корунд, боксит* та *кріоліт*. Проте осн. маса А. міститься в алюмосилікатах (*ортотлаз, слюда, нефелін, каолін* $\text{H}_2\text{Al}_2\text{Si}_2\text{O}_5$ тощо), які становлять осн. масу зем. кори. Добувають А. через *електроліз* розтопл. суміші кріоліту й алюміній оксиду (6–8 %). А. — один із найважливіших тех. металів, що поєднує такі якості: легкість, міцність, короз. стійкість, здатність утворювати ступи з цін. властивостями. А. високопластичний, його легко кувати, прокатувати в тонкі листи, товщина яких менша за 0,01 мм. Алюмінієву *фольгу* використовують у харч. промисловості, а також для виготовлення *конденсаторів*. Оскільки А. має високу електропровідність, яка дорівнює 0,6 електропровідності міді, з нього виготовляють електр. дроти, що вдвічі легші за мідні. В організмі А. відіграє важливу фізіол. роль — бере участь в утворенні фосфат. та білк. комплексів; процесах регенерації кісток, сполуч. та епітел. тканини; справляє, відповідно до концентрації, гальмів. або активізуюч. дію на травні *ферменти*; здат. впливати на функцію *паращитоподібних залоз*. А. у надлишк. кількостях може становити серйоз. небезпеку для здоров'я. Загалом А. відносять до токс. (імунотокс.) елементів. Токс. доза для людини становить бл. 5 г.

Лит.: Голуб А. М. Загальна та неорганічна хімія : в 2 ч. Київ, 1971. Ч. 2; Некрасов Б. В. Основы общей химии : в 2 т. Москва, 1973. Т. 2; Greenwood N. N. Chemistry of the Elements. 2nd ed. Oxford; Boston, 1997; Степаненко О. М., Рейтер Л. Г., Ледовських В. М. та ін. Загальна та неорганічна хімія : в 2 ч. Київ, 2002. Ч. 1; Григор'єва В. В., Самійленко В. М., Сич А. М. та ін. Загальна хімія. Київ, 2009; Грешта В. Л., Климов О. В., Лисиця О. В. та ін. Кольорові метали і сплави. Запоріжжя, 2015.

О. А. Голуб

Алюмінійорганічні сполуки — орган. речовини, у яких атоми Алюмінію сполуч. з атомами Карбону ($\text{Al}-\text{C}$). Заг. ф-ла $\text{R}_n\text{AlX}_{3-n}$, де R — орган. замісник, X — Hal, H, OR, SR, NR, RCOO, CN та ін., n = 1–3. Розрізняють симетр. або повні А. с. (n = 3) і несиметр. або змішані. Відомі А. с.: алюміній триалкілі — безбарв. рідини, чутливі до вологості та кисню, триметил- та триетилалюміній самозаймаються на повітрі, алюмінійарили — тверді речовини. Усі роботи з А. с. проводять в атмосфері інерт. газів. Усі А. с. утворюють міцні комплекси з ефіром діетиловим (діетил. етером), амінами, напр., $(\text{CH}_3)_3\text{Al} \cdot \text{O}(\text{CH}_3)_2$ і $(\text{CH}_3)_3\text{Al} \cdot \text{K}(\text{CH}_3)_2$; з NaR і LiR утворюють комплекси складу $\text{Me}[\text{AlR}_4]$. Усі ці комплекси менш реакційноздатні, але теж са-

мозаймаються на повітрі. А. с. застосовують в орган. синтезі як *катализатори полімеризації алкенів* (катализатори К. В. Циглера — Дж. Натта) та стереоспециф. полімеризації дієнів для добування надчистого алюмінію та низки елементорган. сполук тощо.

Лит.: Алюминийорганические соединения / Пер. с нем.; под ред. А. Ф. Жигач. Москва, 1962; Корнеев Н. Н. Химия и технология алюминийорганических соединений. Москва, 1979; Дорохов В. И., Заблотько О. С., Вовк М. В. Неорганічна і органічна хімія. Житомир, 2016.

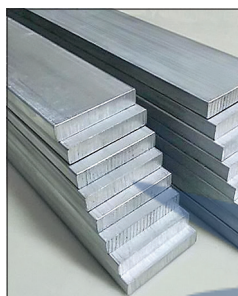
Л. В. Кобріна

Алюмінію сплави — матеріали, утворені стопленням алюмінію з іншими речовинами. Для легування алюмінію використовують мідь, магній, манган, силіцій, цинк, берилій, титан тощо. За способом виготовлення заготовок і виробів А. с. поділяють на деформовані, ливарні та спечені. Для позначення сплавів використовують літерно-цифр. маркування. Літера А на початку марки означає основу сплаву — алюміній, Д — *дюралюміній*, АК — А. с. ковкий, АВ — *авіаль*, В — високоміцний А. с., АЛ — ливарний А. с., АМг — алюмінієво-магнієвий сплав, АМц — алюмінієво-марганцевий сплав, САП — спеч. алюмінієві порошки, САС — спеч. алюмінієві сплави. Цифри на марці вказують порядк. номер сплаву. Деформовані сплави виготовляють на основі системи $\text{Al}-\text{Cu}-\text{Mg}$ з додаванням мангану. Найпоширенішим деформ. сплавом є дюралюміній (3–4 % Cu, 0,5 % Mg, 0,5 % Mn), створення якого сприяло швидк. розвитку авіабудування. До осн. групи ливарних сплавів належать *силуміни*, з яких виготовляють понад 90 % усіх відливок. Гол. легувальні елементи силумінів (після силіцію) — магній, мідь, цинк. Ливарні А. с. маркують літерою А, наст. літера відповідає типу легув. елемента: К — Si, М — Cu, Мг — Mg, Ц — Zn, Н — Ni. Число після позначення елемента відповідає його серед. вмісту. Ливар. сплави призначені для виготовлення фасон. виливків. САС — *брикети*, спечені з порошків; використовують замість зливка для подальшого деформування. Застосовують для виготовлення деталей і вузлів конструкцій, що працюють в інтервалі t-р 250–500 °C; у вигляді листів, профілів, поковок — у виробках, де потрібна висока жароміцність і короз. стійкість.

Лит.: Нестеренко Т. М., Нестеренко О. М., Колобов Г. О. та ін. Виробництво алюмінієвих сплавів з рудної та вторинної сировини. Київ, 2007; Червоний І. Ф., Бредихин В. Н., Грицай В. П. и др. Цветная металлургия Украины : в 3 т. Запорожье, 2014. Т. 1. Ч. 1: Металлы и их классификация, обогащение руд цветных металлов, легкие цветные металлы.

В. С. Ігнат'єв

Алюмініоз [від лат. alumen (aluminis) — галун і грец. νόσος — хвороба, захворювання], алюмінієвий *пневмоконіоз*, «алюмінієва легеня» — пневмоконіоз (*металоконіоз*), професійне захворювання, зумовлене впливом пилу Алюмінію (Al) та його сполук. Механізм патогенет. дії А. пояснюється утворенням стійких комплекс. сполук між алюмінієм та білками й імунпатол. механізмами розвитку патології. У легеневій тканині відкладаються «алюмінієві тільця», розвивається пневмофіброз, який супроводжується *емфіземою*, деформацією бронхіального дерева з розвитком *бронхоектазів*. Перші ознаки А. виникають через 6–12 міс. й навіть через багато років

Алюміній. Бруски алюмінію

Алюміній. Алюмогель

Алюмінію сплави. Дюралюміній

після контакту з алюмінієм. Характерно швидке прогресування, виражена розбіжність між об'єктив. клініч. ознаками захворювання і мінім. рентгенол. змінами в легенях. Накопичений у легенях алюміній продовжує діяти й після припинення контакту з ним, через що А. прогресує. На ранніх стадіях А. рентгенол. зміни в легенях незначні. Із прогресуванням захворювання в легеневої тканині спостерігають плямисті затемнення з утворенням смугастих або гомоген. ущільнень. Корені легень розширені й ущільнені, виявляються певні зміщення *середостіння*. На пізніх стадіях А. хвороба часто ускладнюється спонтанним *пневмотораксом*. Про лікування та профілактику А. див. *Пневмококоз*.

Лит.: Hunter's Diseases of Occupations / Ed. by P. Baxter, T.-Ch. Aw, A. Cockcroft et al. London, 2010; Капустник В. А., Костюк І. Ф., Бондаренко Г. О. та ін. Професійні хвороби. 3-тє вид. Київ, 2011; Профессиональная патология: Национальное руководство / Под ред. Н. Ф. Измерова. Москва, 2011; Профессиональные заболевания органов дыхания: Национальное руководство / Под ред. А. Г. Чучалина. Москва, 2015.

Д. В. Варивончик

Алюмінотермія (від *алюміній* і грец. θερμη — тепло, жар) — металург. процеси, під час яких добувають розплавл. метали без підведення зовн. енергії, з використанням алюмінію як відновника. Алюмінотерміч. процес добування металів і сплавів розробив 1859 у Харк. ун-ті (тепер Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна) вчений М. Бекетов (1827–1911). Спосіб був технічно легкоздійснений і уможливив добування тугоплав. металів та сплавів без домішок вуглецю. Процес ґрунтується на виділенні знач. кількості тепла внаслідок відновлення оксидів метал. елементів алюмінієм. Завдяки цьому досягають високих т-р (+2050–+2500 °C), що дає змогу добути рід. метали й шлаки, забезпечує добре їхнє розділення й перебіг процесу з високою швидкістю. Відповідно до кількості тепла, що виділяється внаслідок перебігу екзотерм. окисно-віднов. реакцій, алюмінотерм. процеси поділяють на 3 групи: 1) ті, що відбуваються самочинно; 2) ті, що потребують компенсації тепл. витрат; 3) ті, що вимагають надходження знач. кількості тепла ззовні. Процеси 1-ї групи здійснюють у спец. горнах. У процесах 2-ї групи попередньо нагрівають шихту або використовують терм. добавку до неї, 3-ї групи — завчасно розплавляють оксиди шихти в дуг. електропечах. Електроліч. методом добувають бл. 75% усіх алюмотерм. феросплавів. Алюмінотерм. способом виробляють хром, феросплави: ферохром, феротитан, феробор, фероніобій, феромолібден, феровольфрам. До переваг алюмінотерм. процесів відносять можливість добування сплавів і технічно чистих металів із низьким умістом вуглецю та домішок кольор. металів; простоту апаратур. оформлення процесу, невеликі капіт. витрати; легкість добування, зберігання та використання алюмінієвого порошку; можливість стилізування в шихті знач. кількості відходів металів і сплавів. В Україні (2019) відсутні спеціаліз. алюмінотерміч. виробництва, однак А. використовують на металург. підприємствах: Запоріж. з-ді «Дніпрспецсталь» (алюмінотерміч. способом виплавляють феромолібден для влас. потреб), Донецькому хіміко-металург. з-ді у м. Волноваха (виготовля-

ють комплекс. лігатури для легування спец. сталей).

Дж.: ДСТУ 3753-98. Алюміній для розкислення, виробництва феросплавів та алюмінотермії. Технічні умови. Київ, 1999.

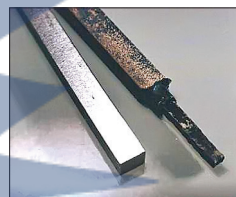
Лит.: Гасик М. І., Лякишев Н. П. Фізикохімія і технологія електроферосплавів. 3-тє вид., перероб. і допов. Дніпро, 2009; Червоный И. Ф., Бредихин В. Н., Грицай В. П. и др. Цветная металлургия Украины: в 3 т. Запорожье, 2014. Т. 1. Ч. 1: Металлы и их классификация, обогащение руд цветных металлов, легкие цветные металлы.

В. С. Ігнат'єв

Алюмінівання — нанесення на поверхню метал. виробів покриття з алюмінію або алюмінію сплавів для надання короз. стійкості й жаростійкості, а також декорування. Осн. спосіб А. — занурювання метал. штаби (смуги) в розплавл. алюмінію (гаряче А.). За способом поперед. обробки метал. виробів гаряче А. поділяють на такі види: з нанесенням і сушінням розчинів флюсу; з використанням розплавл. флюсів; з обробкою в реакц. газі; з нанесенням метал. підшару з міді, кобальту, олова, цинку. Товщина гарячого покриття з алюмінію становить 20–250 мкм. Крім гарячого, використовують ін. способи А.: плакування, пульверизацію алюмінієвої фарби, дифуз. насичення поверхні виробів алюмінієм (див. *Алітування*). А. захищає від корозії зварні труби, деталі літаків і автомобілів, вироби побут. призначення тощо.

Лит.: Лахтин Ю. М., Леонтьева В. П. Материаловедение. 3-е изд., перераб. и доп. Москва, 1990; Бредихин В. М., Маняк М. О., Смирнов В. О. та ін. Металлургия цветных металлов: в 7 ч. / За ред. И. Ф. Червоного. Запоріжжя, 2009. Ч. 7; Антонюк В. С., Тимчик Г. С., Бондаренко Ю. Ю. та ін. Покриття у приладобудуванні. Київ, 2016.

В. С. Ігнат'єв

Алюмінівання сталі

Аляб'єв, Олександр Олександрович (рос. Алябьев, Александр Александрович; 15.08.1787, м. Тобольськ, тепер Тюмен. обл., РФ — 06.03.1851, м. Москва, тепер РФ) — композитор, піаніст і диригент. Дитячі роки провів у м. Тобольську, де батько обіймав посаду губернатора. Одержав ґрунтов. домашню освіту. 1795 родина переїхала до м. Астрахані, 1796 — до м. Санкт-Петербурга, де А. брав уроки ф-но й композиції в композитора, скрипалі, піаніста Й. Г. Міллера. 1801 А. зарахований на службу в гірниче відомство унтер-шахмейстером. 1804 вступив до Москов. університет. шляхет. пансіону. Перші муз. твори А. опубл. 1810. З поч. Вітчизняної війни 1812 А. вступив до армії добровольцем. Служив у 3-му Укр. козацькому полку, Іркут. та Охтир. гусар. полках. Брав участь у зарубіж. походах рос. армії 1813–1814: у захопленні міст Дрездена й Парижа, боях під м. Лейпцигом, на Рейні. Нагороджений орденами. Після війни продовжив військ. службу у м. Санкт-Петербурзі. Подав у відставку 1823 у чині підполковника. Відтоді мешкав у містах Москві та Петербурзі. Брав участь у театр. житті. Зокрема, разом з О. Верстовським і Ф. Шольцем написав музику до прологу «Торжество муз» до відкриття Великого театру у м. Москві (18.01.1825; див. *Державний академічний Великий театр Росії*), а також до низки водевілів. Виступав у аматор. концертах як співак і піаніст. 1825 А. був звинувачений у вбивстві через сварку під час гри в карти. Три роки провів у тюрмі. Саме тоді написав романс «Соловей»

Аляб'єв Олександр Олександрович

(1826). Провина А. не була доведена, але його засудили до заслання в Сибір із позбавленням усіх чинів, нагород і дворянства. Основною причиною суворого покарання була близькість А. до декабрист. кіл (див. *Декабристів повстання*). У лютому 1828 А. відправили до м. Тобольська, де він перебував під наглядом поліції. Тут організував симф. оркестр, керував симф. і хоровими концертами, виступав як диригент і піаніст, створив низку романсів, опубл. у зб. «Північний співець» («Северный певец»; 1828, 1831), а також оркестр. твори. 1832 переведений на Кавказ, 1833 — до м. Оренбурга. А. збирав башкир., киргиз., туркмен., татар. муз. фольклор. Разом з істориком і фольклористом М. Максимовичем уклали і видав збірник «Голоси українських пісень» («Голоса украинских песен»; 1834; перевид. 1961). З 1835 А. дозволено жити в Москов. губернії, з 1843 — поселитися в м. Москві під наглядом поліції та із заборобою відвідувати публ. заходи. Похов. у Симоновому монастирі, могила не збереглася (1930 більшість монастирських будівель було знищено разом із цвинтарем). 2009 споруджено кам'яний хрест на символіч. могилі А. поряд із храмом Різдва Пресвятої Богородиці в Старому Симонові (у межах м. Москви). У творах А. поєднав нац. муз. традиції з європ. романт. тенденціями. Вокальна творчість А. пов'язана з традиціями рос. міськ. фольклору поч. 19 ст. А. — один із перших інтерпретаторів лірики О. Пушкіна [романси «Если жизнь тебя обманет...» («Якщо життя тебе обмане...»), «Я вас любил» («Я вас кохав»), «Пробуждение» («Пробудження»), «Зимняя дорога» («Зимова дорога») та ін.], В. Жуковського, А. Дельвіга, М. Язикова, І. Козлова. Особливе місце у творчості А. посідають романси-монологи, пов'язані з темою вигнання, тяжких поневірянь [«Иртыш» («Іртиш»), «Вечерний звон» («Вечірній дзвін») та ін.]. А. звертався й до сюжетів гостросоц. звучання в романах на вірші М. Огарьова [«Кабак» («Шинок»), «Изба» («Хата»), «Деревенский сторож» («Сільський сторож»)] та П. Беранже «Нищая» («Жебрачка»)]. Серед камерно-інструмент. творів А.: струнні квартети № 1 (1815) і № 3 (1825), фортеп. тріо ля-мінор (1834), соната для скрипки з ф-но (1834), одночастин. симфонія мі-мінор (1850) тощо. Багато писав і для духового оркестру (марші, увертюри). У муз. театрі звертався до творчості О. Пушкіна, В. Шекспіра, письменників-декабристів. Автор 6 опер: «Місячна ніч, або Домовики» («Лунная ночь, или Домовые»; 1822, поставл. 1823, Великий театр, м. Санкт-Петербург), «Буря» («Буря»; 1839, поставл. 1841, м. Москва), «Едвін і Оскар» («Эдвин и Оскар»; 1833–1835, не закінчена), «Чарівна ніч» («Волшебная ночь»; 1838–1839, не закінч.), «Рибалка й русалка, або Зле зілля» («Рыбак и русалка, или Злое зелье»; 1841–1843), «Аммалат-Бек» («Аммалат-Бек»; 1842–1847); водевіль (зокрема у співавторстві з О. Верстовським, М. Вільгорським, Ф. Шольцем); балет «Чарівний барабан, або Наслідок чарівної флейти» («Волшебный барабан, или Следствие волшебной флейты»; 1827), музики до драм. вистав тощо. Тривалий час А. був знайомий переважно як автор романсів. Були поставлені лише твори 1820-х: водевіль, балет «Чарівний барабан, або Наслідок чарівної флейти», опера «Місячна ніч». Значна частина доробку А. залишалася в архівах; опубл. у 1930–1960-х.

Лит.: Тимофеев Г. Н. А. А. Алябьев: Очерк жизни и творчества. Москва, 1912; Асафьев Б. В. Композиторы первой половины XIX века. Москва, 1945; Доброхотов Б. В. Александр Алябьев. Творческий путь. Москва, 1966; Трайнин В. Я. Александр Александрович Алябьев. 1787–1851. Краткий очерк жизни и творчества. Ленинград, 1969; Хавторин Б. П. Александр Алябьев в оренбургской ссылке: к 150-летию со дня смерти композитора. Оренбург, 2001; Ткаченко Н. Г. Русская классическая музыка XIX века. 2-е изд. Москва, 2010; Баринев Е. Х. «Игречное дело» Александра Алябьева (грустная история). Москва, 2017.

О. М. Ізваріна

Алядін, Шаміль Сеїтович (Алядінов; кримськотатар. Alâdin, Şamil Seyit oğlu; 12.07.1912, с. Махульдур, тепер с. Нагірне Бахчисарайського р-ну АР Крим, Україна — 21.05.1996, м. Сімферополь, тепер АР Крим, Україна) — письменник, громад. діяч, засл. діяч культури Узбецької РСР (з 1973), засл. діяч мист-в Узбецької РСР (з 1982). Писав кримськотатар. та рос. мовами. Народився в селян. родині. Закінчив 1928 семиріч. школу в м. Бахчисарай, де його вчителем був Я. Н. С. Байбуртлі (1876–1943). У 1931 закінчив Сімферопол. пед. технікум. У 1931–1933 навчався в Ташкент. меліоратив. ін-ті, водночас працював зав. відділу культури кримськотатар. газ. «Янъы дюнья» («Новий світ»; м. Сімферополь). 1933–1934 служив у Червоній армії: курсант кавалерійського уч-ща 7-го полку Червоного козацтва, командир кавалер. взводу. 1935 працював електрозварником на буд-ві енергокомбінату в Бостаник. р-ні Ташкент. обл. Зав. відділу пром-сті кримськотатар. газ. «Янъы дюнья» (1935–1938), голова Спільки письменників Криму (1937–1941). Під час Другої світової війни був командиром кавалер. взводу, роти. 1943 важко поранений. Після лікування зі штабу Північно-Кавказ. фронту поступив у розпорядження штабу партизан. руху в Криму. Поширював на окупов. тер. листівки із закликком чинити опір окупантам. У квітні 1944 повернувся до м. Сімферополя, працював у складі комісії з оцінки збитків, спричинених подіями Другої світової війни в Криму. Після депортації крим. татар виїхав до Узбекистану (с. Чинабад, тепер смт Андижан. області) на пошуки депортов. родини. Через 4 місяці переїхав до м. Андижана, де працював у місц. газеті. За сприяння голови Спільки письменників СРСР О. Фадєєва у травні 1945 отримав дозвіл на переїзд до м. Ташкента. Працював консультантом Спільки письменників Узбекистану (1945–1949), заст. директора і згодом директором Театру юного глядача (1946–1948); заст. директора Палацу культури залізничників у м. Ташкенті (1948–1949), директором Узбецького відділення літфонду (1949–1963), директором Узбецького відділення з охорони автор. прав (1963–1979). У 1953–1957 навчався на вечір. відділенні Ташкент. пед. ін-ту (тепер Ташкент. держ. пед. ун-т імені Нізамі). 1957–1963 — консультант із кримськотатар. л-ри Спільки письменників Узбекистану; 1965–1967 — заст. директора газ. «Ленин байрагы» («Ленінське знамено»); 1979–1985 — гол. редактор кримськотатар. журн. «Йылдыз» («Зірка»). Був активним учасником кримськотатар. нац. руху за повернення на іст. Батьківщину. Сприяв реабілітації в Спільці письменників кримськотатар. письменників. Клопотав про дозвіл на створення друк. видань та радіопере-

Алядін Шаміль Сеїтович

дач кримськотатар. мовою. Брав участь у відновленні кримськотатар. ансамблю пісні й танцю «Хайтарма» («Повернення»). 1994 повернувся в Крим. Автор понад 70 творів (віршів, романів, повістей, оповідань, нарисів, статей). 1927 написав перший вірш «Соловейко світанку» («Тань бульбули»), присвячений І. Гаспринському, опубл. в газ. «Яш кьувет» («Молода сила»; м. Сімферополь). 1932 вийшла перша зб. віршів «Усміхнулася земля, усміхнулося небо» («Топракъ кульди, кок кульди»), 1935 — друга зб. «Пісні червоного козака» («Къызыл къазакънынъ йырлары») про роки військ. служби. Протягом 1936–1939 побачили світ повісті «Ночівля» («Геджелев»), «Сходи» («Мердивен»), «Шаланда», у 1939 — повість «Чи це ти, сину» («Сенсинъми огълум»). Повісті А. «Розрада» («Теселли»), «Син Чауша» («Чауш огълу»), обидві — 1957, «Ельмаз» («Эльмаз»), 1972 присвячені подіям Другої світової війни. Життя шахтарів зображено в романі «Ліхтарі горять до світанку» («Рузгярдан саллангъан фенерлер»; 1969). У 1971 написав рос. мовою оповідання «Дівчина в зеленому» («Девушка в зеленом»). 1979 побачила світ повість, написана на вшанування пам'яті І. Гаспринського та кримськотатар. поета, вчителя У. Ш. Токтаргази «Запрошення на бенкет диявола» («Иблисинъ зияфетине давет»), де описано життя, побут, традиції крим. татар початку 20 ст., змальовано кримськотатар. інтелігенцію, стосунки між представниками різних соц. верств. В автобіогр. повісті «Я — ваш цар і бог» (1994) зобразив трагізм долі крим. татар за часів депортації. Писав у реаліст. манері. Твори А. пронизані любов'ю до своєї землі та народу, у них подано історію людей, крим. пейзажі, колоритні нар. звичаї та побут, родинні стосунки. У 1940 за сприяння А. видано вибр. поезії Т. Шевченка в перекладі кримськотатар. мовою. У незакінч. романі «Тугай бей» («Тогъайбей»; опубл. 1998) розповідається про допомогу кримськотатар. війська Б. Хмельницькому в боротьбі за незалежність України. Повість «Запрошення на бенкет диявола» переклав укр. мовою В. Даниленко. Нагороджений ювілейною Шевченків. медаллю за найкращий переклад «Заповіту» Т. Шевченка (1939), першою респ. премією Ради міністрів Узбекистану (1970) за роман «Ліхтарі горять до світанку».

Тв.: Рузгярдан саллангъан фенерлер. Ташкент, 1969; Теселли. Москва, 1985; Чорачыкълар: Сайлама эсерлер. Ташкент, 1987; Сайлама эсерлер. Симферополь, 1999; Сайлама эсерлер. Симферополь, 2004; Я — ваш царь и бог. Симферополь, 2004; Укр. перекл. — Запрошення на бенкет диявола // Самотній пилигрим: Сучасна кримськотатарська проза / Упоряд., пер. В. Даниленко. Київ, 2003.

Лит.: Фазылов Р., Нагаев С. Къырымтатар эдебиятынъ тарихы. Кыясъа бир назар. Симферополь, 2001; Панова З. С. Вечное и преходящее в творчестве Шамиль Алядина // Уч. зап. Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Сер.: Филол. Соц. коммуникации. 2013. Т. 26 (65). № 2; Османова Д. К вопросу о проблематике и художественно-стилевых особенностях творчества Шамиля Алядина // Науч. вестник Крыма. 2017. № 3 (8).

А. Р. Дочу

Аляска — відкрита затока на Пн. Тихого океану. Обмежена пд. узбережжям штату Аляска, простяглася від о. Кодьяк (пл. 8975 км²) біля п-ва Аляска (на Зх.) до архіпелагу Олександра (заг. пл. бл. 35,0 тис. км²; на Сх.). Шир. затоки біля вхо-

ду — понад 2200 км, глиб. — до 5659 м; берег. лінія нерівна (з великою кількістю бухт і естуарів), переважно гориста (вкрита лісами й льодовиками, зокрема, найбільшим долин. льодовиком Північної Америки — Хаббард, завдовжки 122 км). Припливи півдобові (заввишки до 12 м) і змішані (до 6,7 м). Затока є осередком виникнення знач. штормів, що рухаються в Пд.-Сх. напрямку вздовж берегів Британської Колумбії, штатів Вашингтон і Орегон, і спричиняють великі сезон. зливи на тихоокеан. узбережжі. Гол. порти: Сьюард (США), Принс-Руперт (Канада). Прибереж. острови на Пн. Зх. і Пн. затоки віднесено до Мор. нац. заповідника Аляски (1980, заг. пл. — 19,6 тис. км²).

Лит.: Черный Э. И. Сезонная изменчивость течений в заливе Аляска: Особенности распределения кислорода и фосфатов в заливе Аляска. Владивосток, 1968; Зонн И. С., Костяной А. Г., Куманцов М. И. Берингово море. Москва, 2015; The World's Oceans: Geography, History and Environment / Ed. by R. Buschmann, L. Nolde. Santa Barbara, 2018.

Аляска — вузький півострів на Пн. Зх. Північної Америки, пд.-зх. частина штату Аляска. Омивається Бристольською затокою Берингового моря (Пн. Зх.) і Тихим океаном (Пд. Сх.). П-ів витягнувся на майже 700 км, його шир. змінюється від 170 км (біля основи) до 10 км (у місці переходу в архіпелаг Алеутських островів). Більшу частину п-ова займає гір. пасмо Алеутського хребта вулкан. походження, найвища точка — вулкан Редаут (3108 м). Пн.-зх. узбережжя — широке низовинне, вкрите субаркт. луками з безліччю льодовик. озер. Пд.-сх. узбережжя вкрите гір. тундрою та невеликими льодовиками, порізане безліччю невеличких заток і бухт. Вершини вулканів п-ова вкривають вічні сніги й льодовики. Клімат морський субарктичний, вологий, із сильними вітрами, снігопадами й туманами. Серед. т-ри взимку коливаються від -11 °С до +1 °С, а влітку — від +6 °С до +15 °С (морози можливі в будь-який день року), середньоріч. кількість опадів — 610–1650 мм. На п-ові поширені великі популяції ведмеда бурого,

Півострів Аляска, вид на вулкан Форпік

оленив карибу, лосів та вовків. В озера приходять на нерест *нерки*, вздовж узбережжя гніздуються великі колонії морських птахів. Частину А. віднесено (1980) до Мор. нац. заповідника Аляски (заг. пл. 19,6 тис. км²).

Лит.: Голубев В. М. Геология дна, геодинамика и нефтегазоносность Берингоморского региона. Санкт-Петербург, 1994; Coombs C., Wood M. Alaska: A Climbing Guide. Seattle, 2001; Partnow P. Making History: Alutiiq/Sugpiaq Life on the Alaska Peninsula. Fairbanks, 2001; Martin M. Extreme Earth. New York, 2015; Whitaker J., Elman R. National Audubon Society Field Guide to North American Mammals. New York, 2015; Хомчук О. О., Хомчук Т. О. Аляска після Росії. Київ; Чикаго, 2016.

А. С. Івченко

Аляска (англ. Alaska) — штат *Сполучених Штатів Америки*. Найпівнічніший, найбільший за площею та найменш населений штат США.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Займає пн.-зх. край материка *Північна Америка*, включає його тер. західніше 141° зх. д., зокрема п-ів *Аляску* з прилеглими островами — тер. континенту на Пн. від п-ова, *Алеутські острови* (найвіддаленіші від суходолу з о-ів *архіпелагу*, розташовані в сх. півкулі), а також вузьку смугу тихоокеан. узбережжя разом з о-ми арх. Олександра вздовж зх. кордону *Канади*. Протяжність А. з Пд. на Пн. — 2285 км, зі Сх. на Зх. — 3639 км. На суходолі межує лише з Канадою (на Сх. і Пд. Сх.), на ділянці *Берингової протоки* — з РФ (на Зх). А. омивають води *Північного Льодовитого океану* (на Пн. — *Бофорта море* й *Чукотське море*) і *Тихого океану* (на Пд. — затока *Аляска* та на Зх. — *Берингове море*). Через відокремлення провінцією Канади (*Британська Колумбія*) від решти тер. США штат є найбільшим у світі *ексклавом*.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ. На відміну від ін. штатів США, які поділяються на графства, на А. одиниці адм.-тер. поділу 2-го рангу називаються метрополіями або боро. Тер. А. поділяється на 19 боро, які мають статус організованих самоврядних тер. одиниць. Водночас 49 % тер. А. не поділені на боро і вважаються окр. тер.

одиницею. Адм. ц. А. — м. Джуно (32,1 тис. осіб, 2016).

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. До відкриття А. рос. мандрівниками (17 ст.), корін. нас. краю (*індіанці, ескімоси та алеути*) переважно мешкало в прибереж. районах, займаючись звіробійним мор. промислом, рибальством та мисливством. У 1780-ті росіяни заснували низку поселень, створили (1799) Російсько-амер. компанію з правом монопольного користування промислами й копалинами. Згодом Північноамер. колонії Рос. імперії продано (1867) цар. урядом Росії США. А. перебувала в підпорядкуванні військ. міністерства США (1867–1877, 1879–1884), міністерства фінансів США (1877–1879), мала статус округу (1884–1912), потім території (1912–1959) та стала 49-м штатом США (1959).

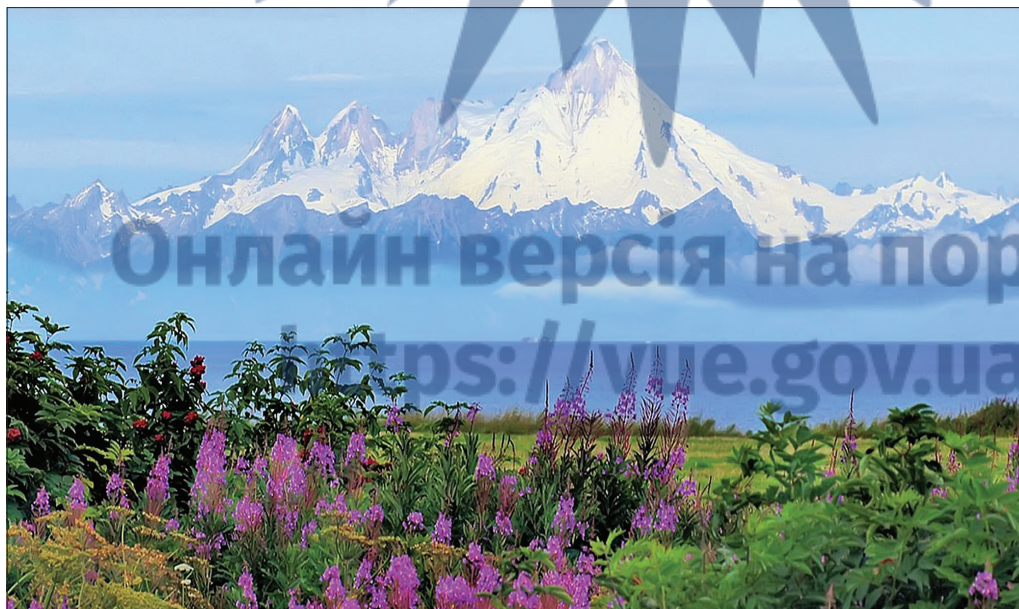
ПРИРОДА. А. переважно належить до гірської системи *Кордильєр*, але її пн. узбережжя є платформ. підняттям на палеозойському складчастому фундаменті. На Пн. від Аляскинського хребта, у внутр. частині А. розкинулося *плато* вис. від 600 м на Зх. до 1200 м на Сх., а з Пд. до нього прилягають гірські масиви Врангеля та Св. Іллі. Ще північніше, за *Полярним колом*, пролягає хребет Брукса (див. *Брукса гори*), завдовжки понад 950 км, а серед. вис. — 2000–2500 м над рів. м. На Пн. А. розташована Арктич. низовина. Гір. хребти А. входять у Тихоокеан. вогненне кільце, сейсмічно актив. вулканічний гір. ланцюг. Серед найвищих на Алеутських о-вах — вулкан Шишалдіна на о. Унімак. До 5 % поверхні суходолу А. вкрито *льодовиками*; найвища вершина Пн. Америки — гора *Деналі* (6190 м, раніше — Мак-Кінлі); бл. 70 актив. вулканів. Щороку на А. реєструється бл. 10 000 сейсмічних поштовхів. Руйнівні *землетруси* відбулися 1906, 1946, 1964, 2002. Корис. копалини — великі поклади *золота, металів кольорових, срібла, платини, паладію, танталу*, поліметаліч. руд, а також *вугілля*, коштовне каміння. На пн. узбережжі А. та прилеглому шельфі м. Бофорта — нафтогазонос. басейн Пн. схилу А. (родовище-гігант Прадхо-Бей, великі род. Купарук-Рівер, Альпін). Переважна частина А. перебуває в зоні

Аляска. Прапор

Аляска. Герб

Аляска. Типовий пейзаж

Онлайн версія на порталі

<https://vme.gov.ua>

субарктич. клімату, має виражену *поясніст вистоту*. Серед. т-ра січня від -9°C до -13°C , липня — від $+9^{\circ}\text{C}$ до $+12^{\circ}\text{C}$. Пн. частина А. розташована в арктич. клімат. поясі. Це зона багаторіч. мерзлоти з суворими зимами (до -40°C) та холодним літом. Лише крайня пд.-сх. частина А., південніше м. Джуно, має океанічний клімат. Річ. кількість опадів у мор. зоні Пд. Сх. сягає 5080 мм, уздовж пн. узбережжя затоки А. — 3810 мм, зменшується на пд. схилах Аляскинського хр. (до 1750 мм) та Алеутських о-вах. В аркт. зоні річн. сума опадів зменшується до 200–300 мм. У штаті понад 3 млн озер і 12 тис. річок (серед найбільших — Юкон і Кукоковім). На тер. А. понад 70 льодовиків (найбільший Хаббард). Пн. частина А. — тундра. Тут ростуть карликові берези, дріади, *мохи* та *лишайники*, на мор. узбережжях — осокові. У лісотундрі — розріджений деревостан ялини чорної, у долинах річок — ялини канадської, берези. На Пд. — тайгові ліси з переважаннями ялини чорної та ялиці пухнастої. На крайньому Пд. Сх. — хвойні та мішані ліси. Бл. 20 видів хутр. звірів, перев. хижих — амер. норка, *росомаха* та ін. куницеви, кілька видів *лисиць*, *вовки*, *ведмедей*. Мешкають зайці, *ондатра*, бобер тощо. У низці гір. і ліс. районів, а також у лісотундрі — різні види диких копит. тварин: карибу (амер. пн. олень), амер. *лось*, *снігова коза* й баран Далля. З-поміж птахів *дятел трипальці*, *рябчик*, *тундрова куріпка*, гуска білошия тощо. Трапляються специф. амер. види, напр., *вогненос. колібри* (у лісах Пд. штату). Біля берегів А. поширені *котики морські*, *моржі*, *леви морські*, *тюлені*, кілька видів *китів*. У водах А. водяться *чавича*, *нерка*, *кижуч*, *форель райдужна*, *горбуша*, *палія арктична*, *голец арктичний*, *тріска*, *оселедець*, *палтус*. Уздовж тихоокеан. узбережжя трапляється багато різ. видів *ракоподібних*, *головonoгих* й ін. *моллюсків*. Заповід. фауна та флора: білоголові *орлани*, *барібали*, горбаті *кити*, *касатки* й морські *леви*, екосистеми заповідних дощ. лісів. На Пн. А. розташовані великі *заповідники*, зокрема, Аркт. нац. заповідник і «Дельта Юкону» (обидва пл. понад 70 000 км²). На Пн. Зх. — тер. Нац. нафт. резерву пл. бл. 95 000 км².

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. — 739,8 тис. осіб (2017, перепис), густота — 0,5 особи/км² (найменша в США). Склад нас. (2017) за етніч. групами: європейці (65,3%), афроамериканці (3,2%), корінні американці — індіанці та ескімоси А. (14,2%), азійці (6,2%), корінні жителі Гавайських або ін. тихоокеан. островів (1,2%), інші (1,4%); за реліг. групами: християни (62%), нерелігійні (31%), ін. релігій (6%). Офіц. мовами, крім англійської, є 20 мов народів А. Серед. вік нас. штату — 33,9 р., чоловіків — 33,4 р., жінок — 34,4 р. Частка жінок — 47,69%, чоловіків — 52,31%. У 2017–2019 природн. рух нас. від'ємний — щороку $-0,23\%$. Населення переважно зосереджено у вел. містах — Анкориджі (298,2 тис. осіб, 2016; найбільша міська *агломерація* А.), Фербенксі, Джуно.

ГОСПОДАРСТВО. Розвинена гірнично-видобув. пром-сть. Розробляються багаті родовища цинково-свинцево-золотих поліметаліч. руд (Ред Дог, Грін Крік та ін.), золота (Форт-Нокс, Пого), платини, срібла, напівкоштовн. та виробного каміння. Видобувають нафту (родовище Прадхо-Бей) і транспортують Трансальяскін. трубопроводом (1300 км) до порту Валдіз на

Пд. А. Частка А. у заг. видобутку нафти в США — 7% (2018). Раніше на А. видобували до 20% амер. нафти. Завдяки високим світовим цінам на енергоносії це уможливило накопичення понад 55 млрд доларів у спеціально створеному фонді. Обробка пром-сть слабо розвинена і представлена підприємствами металооброб., нафтоперобр., деревооброб. та харч. галузей, с.-г. (овочівництво, закрит. ґрунту, тваринництво) також слабо розвинене, переважно у приміській зоні м. Анкориджа. Вел. значення має рибальство (62% вилову риби в США). Осн. об'єкти промислу: лососеві, палтус, тріска, навага, минтай, камбалоподібні, краби. Найбільші риболов. порти: Ситка, Кеїкан, Петербург, Джуно. 77% економічно активного населення зайнято у сфері послуг, охороні здоров'я, освіті, торгівлі, пасажирському транспорті, телекомунікаціях. На А. розвинений туризм (пізнавальний, екологічний, спортивний, риболовля). Популярні мор. круїзи уздовж тихоокеан. узбережжя А. На А. 12 автомагістралей (заг. протяжністю понад 2300 км), 1550-кілометр. з-ця, 17 аеропортів (4 — міжнар.), найбільші мор. порти — Валдіз і Анкоридж.

ОСВІТА, НАУКА. У штаті діють ун-ти Аляска в містах Анкоридж і Фербенкс, Південно-Східний та Тихоокеанський. Обсерваторія вулканів А. є спільною програмою Геол. служби США, геофіз. ін-ту Ун-ту Аляски у м. Фербенксі та від. геол. та геофіз. досліджень на Алясці.

КУЛЬТУРА, МИСТЕЦТВО. В А. функціонує низка музеїв: музей Півночі (м. Фербенкс), Держ. музей Аляски (м. Джуно), музей алеутів (м. Уналашка), Музей нац. тубільної спадщини А., Музей історії й мист-ва, Аляскін. музей природ. історії (усі — м. Анкоридж), Центр і Музей культур. спадщини ескімосів (м. Барроу), Нац. істор. парк Сітка. Діє театр «Персевренс» (засн. 1979; м. Джуно), театр. компанія «Сірано» (засн. 1995, м. Анкоридж), Аляскінський театр «Юніор» (засн. 1983, м. Анкоридж) та ін. Унікальна нац. культура штату представлена, зокрема, тотемним різьбленням, бісеро- та кошикоплетінням, ткацтвом, фольклор. танцями, традиц. музикою, ремеслами.

СПОРТ. Популярні види спорту в А. — *альпінізм*, *баскетбол*, катання на гірських велосипедах, лижні перегони, *серфінг*, *сноубординг*, *підводне плавання*, *хокей*. У 1989–2017 функціонував професійний хокейний клуб «Аляска Ейсез». Діють багатофункціон. спорт. комплекси — Арена ім. Дж. М. Саллівана (м. Анкоридж) та Льодова арена «Велика Ведмедиця» (м. Фербенкс). 26.12.1988–04.01.1989 у штаті проходив 13-й чемпіонат світу з хокею із шайбою серед молодіж. команд (м. Ігл-Ривер та м. Анкоридж). 20–21.09.2003 в м. Анкориджі відбувся 19-й Кубок світу з гірського бігу. Щорічно (з 1973) проводяться перегони на собаках та літні ескімосько-індіанські ігри. Від 1984 щороку в липні проходять найдовші у світі перегони на інвалід. візках.

Лит.: Naske C., Slotnick H. Alaska: A History of the 49th State. Norman; London, 1994; Coombs C., Wood M. Alaska: A Climbing Guide. Seattle, 2001; Hollingsworth T., Schuur E., Chapin F. et al. Plant Community Composition as a Predictor of Regional Soil Carbon Storage in Alaskan Boreal Black Spruce Ecosystems // Ecosystems. 2008. Vol. 11; Sainsbury B., Benchwick G., Bodry C. Alaska. Footscray, 2015; The Economic Value of Alaska's Seafood Industry. Juneau, 2017.

АМ Геркулеса, АМ Нег (від імені міфол. героя *Геркулеса*) — прототип класу магнітних катаклізмичних подвійних зірок типу АМ Нег (полярів). Фотометричну змінність системи АМ Г. відкрито 1923 М. Ф. Й. К. Вольфом (1863–1932; Німеччина). Подвійна система складається з *червоного карлика*, що заповнює порожнину Роша (Е. А. Рош; 1820–1883, Франція) та магнітосферу *білого карлика*. Плазма з атмосфери супутника (червоного карлика) тече через околиці внутр. точки *Лагранжа* та невдовзі захоплюється магніт. полем білого карлика й рухається вздовж «каналу», утвор. магніт. *силовими лініями*. Над білим карликом утворюється акрец. колона (див. *Акреція*), яка є осн. джерелом випромінювання не лише в рентген. та ультрафіолет. діапазонах спектра, а й оптич. (див. *Випромінювання оптичне*) та інфрачервоному. Унікальною рисою АМ Г. та ін. полярів є синхронність орбіт. та оберт. рухів білого карлика, що спричиняє «фазову фіксацію», тобто не лише червоний, а й білий карлики спрямовані один до одного однією стороною. Для червоного карлика синхронізація зумовлена приплив. взаємодією. Система показує змінність характеристик унаслідок понад двох десятків механізмів із характер. часом від частинки секунди (нестабільність акрец. колони) та десятка секунд (магнітогідродинам. нестабільність) до десятків років (магніт. активність червоного карлика) та теоретично мільярдів років унаслідок акреції, зумовл. втратою моменту імпульсу системою через випромінювання гравітац. хвиль та магніт. зор. вітер. 1992 в системі зареєстровано безпрецедент. для катаклізм. змінних спалах червоного карлика типу UV Cet, що входить до п'ятірки найпотужніших за реєстр. спалахів. В Україні дослідження АМ Г. та спорідн. об'єктів ініційовано в м. Одесі В. *Цесевичем* та згодом у Кримській астрофізичній обсерваторії (КрАО) — М. Шаховським (1931–2011) та Ю. Єфімовим (1935–2011). Дослідження здійснюють наук. групи під керівництвом І. Андронова (м. Одеса) та О. Павленко (КрАО).

Лит.: Андронов І. Л. Гравімагнітні ротатори в катаклізмичних подвійних системах // Журнал фізичних досліджень. 2008. Т. 12. № 2; Липунов В. М. В мире двойных звезд. Москва, 2008; Campbell C. G. Magnetohydrodynamics in Binary Stars. Cham, 2018.

І. Л. Андронов, Л. Л. Чинарова

Амаду, Жоржі [португал. Amado, Jorge; повне прізвище та ім'я — Амаду ді Фарія, Жоржі Леал (Amado de Faria, Jorge Leal); 10.08.1912, фазенда Юрісідія, муніципалітет Ітабуна, шт. Баїя, Бразилія — 06.08.2001, м. Салвадор, шт. Баїя, Бразилія] — письменник, громад. діяч, член Бразил. академії л-ри (з 1961), почес. доктор ун-тів міст Баїя (Бразилія), Барі (Італія), обидва — з 1980, Ліона (з 1986), Парижа (обидва — Франція; з 1998). Писав португал. мовою. Походив із родини дрібного плантатора. З 1918 навчався у школі в м. Ільеусі, згодом у єзуїт. колегії А. Віейри (1923–1924) й гімназії Піранга (1927). З 1927 працював репортером у газ. «Діаріу да Баїя» («Diário da Bahia»), «Імпарсіал» («O Imparcial»). 1928 заснував «Академію бунтарів» — літ. орг-цію, що об'єднувала молодих письменників, прихильників сучас. мист-ва та соц. реаліст. роману. 1935 закінчив ф-т права в ун-ті м. Ріо-де-Жанейро (здобув ступінь бакалавра юрид. і соц. наук, але юрид. практикою не займався).

З 1932 — член Бразил. компартії. 1937, після встановлення диктаторського режиму Ж. Варгаса «Естаду Нову», А. кілька разів заарештовували за участь в діяльності Нац.-визвольного альянсу. 1941–1942 перебував у еміграції в Уругваї, Аргентині, мандрував країнами Лат. Америки. Після повернення до Бразилії обраний депутатом Нац. установ. асамблеї (1945) від федерал. округу Сан-Паулу. Автор закону про право на свободу віросповідання. Вніс 14 поправок до проекту Конституції 1946 (припинення цензури, звільнення від податків книговидання, преси та ввозу книжок тощо). Після заборони комуністичної партії (1948) змушений знову емігрувати; жив у містах Парижі (1948–1950) та Празі (1951–1952). Член Всесвіт. Ради Миру (з 1948). Після повернення на батьківщину відійшов від політики, займався лише літ. діяльністю. А. — представник соціально орієнтованої літ-ри: романи «Країна карнавалу» («O País do carnaval»; 1931), «Какао» («Cacau»; 1933), «Піт» («Suor»; 1934), «Жубіаба» («Jubiaba»; 1935), «Мертве море» («Mar mono»; 1936), «Капітани піску» («Capitães da areia»; 1937). Жанр худ. біографії представлений кн. «Життя Луїса Карлоса Престеса, лицаря надії» («O Cavaleiro da Esperança»; 1942) і «Кастру Алвіс» («ABC de Castro Alves»; 1941). Створив «трилогію про землю»: «Безкраї землі» («Terras do sem fim»; 1943), «Сан-Жоржі дос Ільеус» («São Jorge dos Ilhéus»; 1944), «Червона прорість» («Seara vermelha»; 1946). Гол. тема роману «Підпілля свободи» («Os subterrâneos da liberdade»; 1954) — соц. боротьба, критика режиму президента Ж. Варгаса. Ці твори засвідчили утвердження реалізму в творчості А. З пер. 1950-х А. широко використовував засоби нар. творчості, звернувся до фольклор. традицій, нар. фантастики. Романи «Габрієла, гвоздика і кориця» («Gabriela, cravo e canela»; 1958), «Ми пасли ніч» («Os pastores da noite»; 1964), «Дона Флор та двоє її чоловіків» («Dona Flor e seus dois maridos»; 1966), «Крамниця дивовиж» («Tenda dos milagres»; 1969), «Тереза Батіста прагне жити спокійно» («Teresa Batista cansada de guerra»; 1972), «Тьета з Агresti, пастушка кіз, або Повернення блудної доньки, мелодраматична оповідь у п'яти частинах із захоплюючим епілогом, емоційним і несподіваним» («Tieta do Agreste, pastora de cabras, ou A volta da filha pródiga, melodramático folhetim em cinco sensacionais episódios e comovente epílogo: emoção e suspense»; 1977), «Китель, сюртук, нічна сорочка» («Farda, fardão, camisola de dormir»; 1979), «Велика пастка» («Tocaia grande»; 1984) просякнуті фольклор., карнавальною атмосферою Бразилії. Наприкінці 1990-х А. працював над мемуарами «Каботажна навігація» («Navegação de Cabotagem»; 1992), романами «Червоний Борис» («Bóris, o vermelho»; незаверш.) та «Відкриття Америки турками» («A descoberta América pelos turcos»; 1994). А. написав бл. 30 романів, що перекладені 49 мовами та видані у 80 країнах світу. За книгами А. знято понад 30 фільмів. Зокрема, за сюжетом роману «Капітани піску» (про безпритульних підлітків, що об'єдналися в комуну) реж. Г. Бартлетт (США) зняв фільм «Генерали піщаних кар'єрів» (1971). Укр. мовою окр. твори А. перекладали Ю. Покальчук, А. Перепадя, Ю. Петренко, Л. Олевський, К. Тищенко, П. Соколовський, К. Скальська та ін. Лауреат Міжнар. Ленінської премії «За зміцнення миру між народами»

Амаду Жоржі

(1951), Премії Граса Аранья Бразил. літ. Академії (1959), Премії Італо-латиноамерикан. Ін-ту (1976), літ. премії «Жабуті» (Бразилія, 1959, 1995); Премії Латин. союзу (1971), премії Димитрова (Болгарія; 1986), міжнар. літ. премії Чинодель Дука (1990), премії Камоенса (Португалія — Бразилія, 1995). Нагороджений орденом А. Бельйо (Венесуела, 1977), орденом Нац. конгресу Бразилії (1986), ін. відзнаками, командор орденів Мист-ва і л-ри (1979) та Почес. легіону (1984, обидва — Франція).

Тв.: Capitães da Areia. São Paulo, 2009; Casau. São Paulo, 2010; O amor do soldado. São Paulo, 2011; O País do carnaval. São Paulo, 2011; Navegação de cabotagem. São Paulo, 2012; Р о с . п е р е к л . — Собрание сочинений : в 3 т. Москва, 2002; Генералы песчаных карьеров. Санкт-Петербург, 2003; Дона Флор и два ее мужа. Москва, 2019; У к р . п е р е к л . — Червона прорість. Київ, 1960; Тереза Батіста прагне жити спокійно // Всесвіт. 1974. № 5–7; Капітани піску. Київ, 1977; Дві смерті Кінкаса Воджаха // Латинамериканська повість. Київ, 1978; Китель, сюртук, нічна сорочка // Всесвіт. 1981. № 8; Малий байянець // Всесвіт. 1985. № 7; Габрієла. Київ, 1987; Велика пастка // Всесвіт. 1995. № 1–2; № 3–4; № 5–6; Дона Флор та двоє її чоловіків. Львів, 2018.

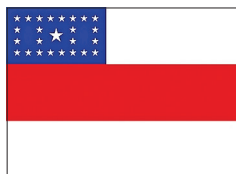
Літ.: Кутейщикова В. Н. Жоржі Амаду. Москва, 1954; Тертерян И. А. Бразильский роман XX века. Москва, 1965; Покальчук Ю. В. Сучасна латиноамериканська проза. Київ, 1978; Покальчук Ю. В. Світ Жоржі Амаду // Контрасти. Київ, 1983; Ковалев К. В. Ранние романы Ж. Амаду // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. Язык и лит-ра. 2005. Сер. 9. Вып. 2; Назарець В. Амаду, Жоржі // Зарубіжні письменники : у 2 т. Т 1: А–К / За ред. Н. Михальської, Б. Щавурського. Тернопіль, 2005; Салтанова І. М. Поетична образ у романі Ж. Амаду «Габрієла» // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Філол. науки. 2013. Вип. 32 (1); Aguiar J. Jorge Amado: uma biografia. São Paulo, 2018.

Амазо́нас (порт. Amazonas) — штат *Бразилії*, розташований на Пн. країни. А. межує на Пд. зі шт. *Мату-Гросу, Рондонія й Акрі*, на Пн. Сх. — зі шт. *Рорайма й Пара*, на Пн. Зх. — з *Венесуелою*, на Пд. Зх. — з *Перу та Колумбією*. Тер. А. перетинає *екватор*, більша частина штату розміщена в пд. півкулі та в межах *Амазонської низовини*. Тер. — 1559 тис. км², найбільший за площею штат Бразилії. Адм. центр — м. *Манаус*. Штат поділяється на 4 мезорегіони, які включають 13 мікрорегіонів, що складаються із 62 муніципалітетів. Назва — від р. *Амазонки*, що протікає його тер. Значна частина штату — малозасел. джунглі, у яких до прибуття європейців (17 ст.) мешкало бл. 2000 індіан. племен. У 1850 утворено пров. А., яка 1889 набула статусу штату.

ПРИРОДА. Тер. центральної частини А. — майже плоска *рівнина*, горбиста на схилах плато, значно заболочена в бас. Амазонки. На Пн. штату розташована гориста місцевість *Серра-Імері*, що є відрогом *Гвіанського плоскогір'я*. На кордоні з Венесуелою — г. *Піку-да-Небліна* (2994 м), найвища вершина Бразилії. Ландшафт А. поділяють на 3 категорії: низинні *плато*, які ніколи не затоплюються водами Амазонки; ігapos — пост. болота; варзеа — тер., які затоплюються водами Амазонки лише в сезон її розливу. Здебільшого поширені торф'яні ґрунти, червоні й жовті фералітні, глееві фералітні, псевдопідзолисті ґрунти, із невисокою природ. родючістю. У штаті виявлені родовища *сильваніту* (бл. 450 млн т), *каситериту* (понад 400 тис. т), *бокситів* (за різн.

оцінк., від 1 до 10 млн т); *ніобієвих руд* (понад 700 тис. т), природ. газу (понад 62 млрд м³), самородне *золото, аметисти, алмази й топази*, олов'яні, танталові, залізні, мідні, хромові, марганцеві руди. Клімат — екваторіальний, із дощ. зимою й менш дощ. літом. Т-ри протягом року +27 – +31°C, макс. — +34°C (січень). За рік випадає 2000–3000 мм опадів. Відносна вологість повітря — 80–90% на рік (одна з найвищих у Бразилії). Найбільші річки — *Амазонка* та її притоки: *Мадейра, Ріу-Негру, Іса, Жапура, Жаварі, Жутаї, Пурус* та ін. Територія штату розташована в природ. зоні *Амазон. дощових лісів — селви*, для яких характерне надзвичайне різноманіття. Значне видове багатство лікар. та господарсько-цінних рослин, зокрема дерев (карапа гвіан. (краб. дерево), черв. дерево, дальбергія, масарандуба тощо). Тут ростуть також *гуарана*, евтерпа овочева, купуасу, каму-каму, персик, пальма, тукума, іта, момбін жовтий та ін. Тваринний світ А. так само багатий, як і рослинний. Серед ссавців — примати, олені, лінивці, капібари, гігантська видра, мураходи, броненосці, кущовий пес, леопард оцелот, найбільший ссавець — ягуар. Водні ссавці: дельфіни, ламантини, черепахи, крокодили, понад 2 тис. видів риб. Понад 2,5 млн видів комах, близько 950 видів птахів, зокрема чорна катарта американська або урубуб, тукани, папути роду *Ара*, колібрі гігантський — найбільший представник родини Колібрієві. Функціонують нац. парки *Жау, Піку-да-Небліна, Серра-ду-Арака* та ін.

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість — 4063,614 тис. осіб (2017, оцінка), густота — 2,61 осіб/км². У 2010–2017 приріст становив 582,677 тис. осіб. Склад (2010, перепис) за етніч. групами: метиси (74,3%), бразильці європ. походження (21%), бразильці афр. походження (4,3%), *автохтони* Бразилії (індіанці) й азійці (0,4%); за реліг. групами: католики (61,2%), протестанти (32,1%),

Амазо́нас. Прапор

Амазо́нас. Герб

Амазо́нас. Палац Піо Негро

нерелігійні (6,2%), спірити (0,4%), віряни, що сповідують ін. релігії (0,1%). Кількість чоловіків і жінок приблизно однакова. Нас. сконцентровано побл. річок. Частка міськ. нас. — бл. 80%. Найбільші міста — *Манаус* (понад 2 млн жителів), Парінтінас, Ітакуатіара, Куарі, Тefe. Навколо м. Манауса сформувалася велика міська *агломерація* (бл. 2,5 млн осіб, 61 % нас. А.), до складу якої входить 8 муніципалітетів. Офіц. мови — португальська, ньенгату (офіц. мова муніципалітету Сан-Габріель-да-Кашуейра).

ГОСПОДАРСТВО. На тер. штату видобувають олов., заліз., тантал., ніобієві руди, золото, коштовне каміння, нафту, природ. газ, *каолін*, буд. матеріали, калійні солі. Понад 90 % пром. вир-ва сконцентровано в м. Манаусі (електротех. та

Амазонас. Ігapos

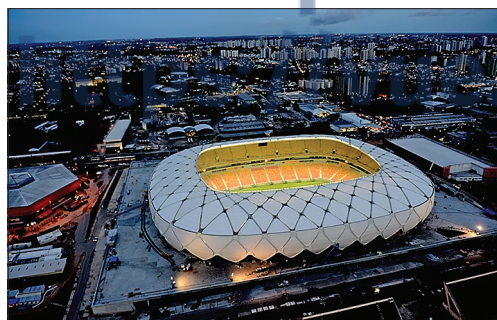

Амазонас. Оперний театр
Амазонас

електронна, нафтоперероб. пром-сть, вир-во мотоциклів, побутових товарів). У м. Ітакуатіарі — керамічн. і харч. з-ди, в ін. муніципалітетах — здебільш. лісозаготів. й деревообр. пром-сть. В А. є *вільна економічна зона* «Манаус» і ГЕС «Балбіна», яка використовує ресурси р. Уатума. Функціонують *газопроводи* Уруку — Куарі й Уруку — Манаус. Мешканці штату вирощують рис, кукурудзу, боби, сою, цукр, тростину, кавові дерева, *гевею*, банани, *гуарану*, *маніок*, цитрусові, кокосову пальму. Збирають натур. *каучук*, бразил. горіхи, горіхи тукуман, розводять велику рогату худобу, свиней, овець, коней, птицю, кролів і перепілок. Поширені мисливство й рибальство. Переважають дрібні та серед. фермер. господарства. На поч. 21 ст. набули популярності багатопрофільні інтегровані ферми, макс. зорієнтовані на самодостатність: зменшен-

ня використання зовн. ресурсів і макс. використання відходів. Найпоширеніший у штаті транспорт — водний. Є п'ять терміналів: Бока-ду-Акра, Ітакуатіара, Хумаїта, порти Манаус і Парінтінас. За винятком порту Манаус, усі вони підпорядковані Міністерству транспорту. В усіх муніципалітетах є злітно-посадкові смуги. Регіон. аеропорти — Парінтінас, Коарі, міжнар. — у містах Манаусі й Табатінга. Шосейних доріг мало, вони розташовані переважно на околицях столиці. В А. популярний екол. туризм. Найприближші для туристів об'єкти — музеї та природні пам'ятки. Туристам пропонують екскурсії в ліси бас. Амазонки, річкові круїзи, спорт, рибальство тощо.

Амазонас. Стадіон
«Амазон арена»

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. А. має низку, закладів освіти, розташов. переважно в районі м. Манауса тощо. На виконання закону, який гарантує здобуття серед. освіти кожним гр-ном Бразилії (2009), запроваджено дистанц. проведення уроків учителями з медіацентру в м. Манаусі. Функціонує Амазон. академія англ. мови в передмісті м. Манауса — школа, де викладання здійснюють за Кембридж. міжнар. навч. планом. В А. розташовані держ. заклади вищої освіти: у м. Манаусі — Федер. ун-т А., Ун-т шт. А., Нац. ін-т амазон. досліджень. У м. Манаусі працюють також філії приват. ун-тів, зокрема, Лютеранського. На тер. А. розташовані іст. споруди — Палац Ріо Негро, Палац суддів, культ. орг-ції — амазон. Академія мист-в та Академія наук і мист-в Амазонас. Функціонують музеї індіанців, природничих наук, поліції тощо. У штаті є кілька театрів, концерт. залів, зокрема в м. Манаусі — Театр Амазонас, Будинок музики, Оперний театр Амазонас. В А. проводять Амазон. фестивалі опери, кіно- та джазовий фестивалі, а також низку фольклор. та пісенних, зокрема муніципальні (найвідоміші — у муніципалітеті Парінтінас). Індіанські народи А. мають обмежений доступ до освіти, медицини, соц. забезпечення. Столиця А. стала одним із 12 міст Бразилії, що 2014 прийняли Чемпіонат світу з футболу. Функціонують футбол. клуб штату «Національ», стадіон «Амазон арена», олімп. спорт. комплекс (усі — у м. Манаусі). Загалом в А. на поч. 2000 було бл. 20 футбол. клубів. 2009 започатковано спорт. змагання «Кубок корінних народів». Окрім футболу, популярними видами спорту є волейбол, бойові мист-ва, зокрема *капоейра*, авто- та мотогонки.

Лит.: Армандо С. Даже сельва не знает покоя // Вокруг света. 1973. № 9; Куприн А. Бог велик — а лес больше // Вокруг света. 1995. № 7; 8; Куприн А. В петлях желтой реки // Вокруг света. 1999. № 4; История Бразилии / Сост. С. А. Шумов, А. Р. Андреев. Москва; Киев, 2003; GEEA: Grupo de Estudos Estratégicos Amazônicos : in 7 vol. / Organizadores: A. L. Val, G. M. dos Santos. Manaus, 2012. Vol. 5; Estimativas da população residente nos municípios brasileiros com data de referência 1º de julho de 2017. (30 de agosto de 2017). Rio de Janeiro, 2017; The Physical Geography of Brazil: Environment, Vegetation and Landscape / Ed. by A. A. Salgado, L. J. Santos, J. C. Paisani. Cham, 2019.

В. Й. Лажнік

Амазонка — річка в Південній Америці, найдовша й найповноводніша у світі. Утворюється внаслідок злиття (на вис. 110 м над рів. м.) р. *Мараньйон* (лівий виток Амазонки) та р. *Укаялі* (правий виток). Перед впадінням в Атлантичний океан А. утворює одну з найбільших у світі *дельт* (пл. бл. 100 тис. км²), з багатьма рукавами (найбільший — Пара) та найбільшим річч. островом у світі — Маражо (пл. 40,1 тис. км²). Довжина — 6 992 км. *Басейн річковий* А. займає всю *Амазонську низовину*, сх. схили Анд, пд. схили *Гвіанського нагір'я*, пн. і центр. частини *Бразильського плоскогір'я*; розташований у межах *Бразилії* (62,4% пл. бас.), *Перу* (16,3%), *Болівії* (12,0%), *Колумбії* (6,3%), *Еквадору* (2,1%), *Венесуели* (0,5%) і *Гаяни* (0,4%). А. бере початок у Перу, на сх. схилах Зх. Кордильєр (на вис. 5 597 м над рів. м.), спочатку тече на Пн. у вузькій глибокій долині з числен. бистринами й *водоспадами*, після чого виходить на *рівнину*, якою тече на Сх. до Атлантичного ок. серед вологих троп. лісів у

Амазонка

жаркому тропічно-екватор. кліматі (середньор. т-ра повітря — +26–+28 °С, опадів — 1500–3000 мм/рік). Гол. річище А. часто розбивається на кілька русел; долина багата на озера, що з'єднуються з річкою протоками, а низький берег спускається до русла терасами. Бас. А. розташований у пн. і пд. півкулях, перебуває під впливом різночас. випадання дощів, через що дощові паводки сезонно не збігаються (у правих

Притоки	
Ліві	Праві
Жапура – 2 820 км Ріу-Негру – 2 250 км Іса – 1 575 км Мараньйон – 1 415 км Напо – 885 км	Мадейра – 3 250 км Пурус – 3 211 км Токантіс – 2 639 км Журуа – 2 400 км Тапажос – 1 992 км Шингу – 1 979 км Укаялі – 1 900 км

**Найбільші притоки
Амазонки**

притоках висока вода проходить від жовтня до квітня, у лівих — від березня до вересня). Більша частина бас. А. — у пд. півкулі, тож макс. витрата води припадає на травень та червень (коли вода виходить із берегів, затоплюючи величез. простори та утворюючи *болота*), а найнижчий рівень води — від серпня до вересня (коли її витрата не перевищує 80 тис. м³/с). Пл. бас. становить бл. 7 050 000 км² (бл. 40 % пл. континенту). Серед. витрати води (повноводність) — 219 тис. м³/с, найбільша витрата води в *гирлі* — 360 тис. м³/с, середньоріч. стік бл. 7 тис. км³ (бл. 15 % заг. річного стоку всіх річок зем. кулі), твердий стік — 498 млн т/рік. А. приймає понад 1 000 приток, 20 з яких є багатовод. річками завдовжки понад 1 500 км, найбільші притоки: *Укаялі, Журуа, Пурус, Мадейра, Тапажос, Шингу, Токантіс* (праві); *Напо, Іса, Жапура, Ріу-Негру* (ліві). Річкам бас. А. властиве явище *біфуркації* *річок* — розгалужуючись на рукави під час розливів, вони не тільки з'єднуються з ін. притоками гол. річки, а й обмінюються водою з річками ін. бас. (напр., р. Касік'яре на Пд. Венесуели відгалужується від р. *Оріноко*, приймаючи бл. третину її стоку, і впадає в амазонську притоку Ріу-Негру). А. та її притоки мають майже виключно дощове живлення. На берегах та у водах А. існують різноманіт. та унік. рослини (бл. 50 тис. видів або понад 15 % флори зем. кулі) і тварини (понад 2 000 видів риб). Трапляються як гігантські за розміром види тваринного і рослинного світів [найбільша рослина з родини Лататтєвих — вікторія регія, листки якої діаметром

до 2 м здатні витримати вагу дорослої людини; арапаїма — одна з найбільших прісноводних риб завдовжки 4–4,5 м і масою понад 200 кг; удав справжній (див. *Удавові*) та анаконда звичайна — найбільші змії світу; *канібара велика* — найбільший за розміром сучасний гризун], так і дрібні — багато риб: *гупі, мечоносці, скалярії* та ін., відомі завдяки популярності в акваріумистичі. Серед найвідоміших мешканців А. та річок її басейну також *піраньї* — переважно хижі прісноводні риби завдовжки 13–40 см, деякі з них нападають на великих тварин або людей. У амазон. лісах є багато рослин, які мають життєву форму *ліан* (їхні надземні пагони потребують підтримки) і досягають довжини до 100 м. Разом із притоками А. утворює систему внутр. вод. шляхів заг. довж. понад 25 тис. км, гол. річище суднохідне на 4 300 км (до Анд), а до м. *Манаус* (1 690 км від гирла) піднімаються океан. судна. Гол. порти (від гирла): *Белен*, Сантарен, Обідус, Манаус (Бразилія), Ікітос (Перу). Через малий похил річища (0,016 м/км) А. зазнає впливу мор. припливів, що поширюються вгору за течією на 1 400 км, утворюючи хвилі зі швидкістю руху 25 км/год, які обрушуються валом заввишки до 3,5–4 м на береги. Унаслідок інтенсив. мислив. діяльності скоротилися *популяції* багатьох видів тварин. Вирубування троп. лісів Пд. Америки призводить до порушення гідрологічного режиму А., руйнування *екологічних систем природних*, виснаження ґрунтів та змивання їх у річку. Внаслідок цього відбув. замулювання *акваторії* та її обміління. Спорудження *дамб*, видобуток нафти, золота та ін. корисних копалин, вирубка лісів призводять до змін у хім. складі води А. та її приток, зникнення окремих видів флори і фауни.

Лит.: Муранов А. П. Величайшіе реки мира. Ленинград, 1968; Graf M. The Amazon River. Mankato, 2004; Hemming Hemming J. Tree of Rivers: the Story of the Amazon. London, 2009; Будз М. Д. Річки Світу. Рівне, 2012; Ruza A. The Boiling River: Adventure and Discovery in the Amazon. London, 2016.

А. С. Івченко

Амазонки (грец. Ἀμαζόνες, можливо, від іран. ha-mazan, букв. — воїн) — міфологічне плем'я вільних і відважних жінок-воїтельок у Стародавньому світі. Питання про іст. існування А., достовірність оповідей, а також етимологію назви лишаються дискусійними. Є різні інтерпретації назви з давньогрец., давньопер., івриту, санскриту, за якими значення цього слова — безгруда, самотня, без чоловіка, сильна жінка,

діва, мати дів, чоловік-жінка, але жодна з версій не доведена. У міфол. традиції тема стародав. жіночої вольності пов'язана з антич. Грецією, Пн. Причорномор'ям, Малою Азією, Кавказом і Приазов'ям. У грец. міфології А. — діви-воїни, нащадки бога війни *Ареса* й наяди Гармонії. Оsn. божествами А. вважають *Артеміду*, *Зевса*, *Посейдона* та *Гефеста*. За одним із варіантів міфу, першою А. стала цариця Лісіппа, яка зневажила любов, чим розсердила богиню *Афродіту*. Та покарала Лісіппу, наславши на неї та її сина Танаїса протиприродну взаємну пристрась, від чого хлопець наклав на себе руки, кинувшись у річку, яка отримала його ім'я (Танаїс — давньогрек. назва нижньої течії річок *Дон* і Сіверський *Донець*). Мати з доньками переселилася у долину р. Фермодонт біля берегів Чорного моря, де збудувала м. Феміскиру (тер. сучас. Пн. Туреччини), храми *Аполлона* й *Артеміди*, а згодом загинула в одній із битв. А. приписують заснування міст Ефеса, Пафоса, Синопа, Смірни та військ. походи до далеких країн (зокрема Персії). Дійшли міфи: про вбивство *Ахілло*м королеви А. Пентесилей; втечу полонених А. від греків та зустріч із воїнами-скіфами, від союзу з якими пішли кочівники-савромати; останній подвиг *Геракла*, який відібрав у цариці А. Іпполіти золотий пояс, подарований їй *Аресом*; викрадення *Тесеєм* *Антіопи*; оповідь про кохання А. Фалестрис та *Александра Македонського* тощо. У давньогрец. міфах і літ. пам'ятках — «*Ліади*» й «*Одіссеї*» *Гомера*, «Ефіопіди» *Арктина Мілетського* (усі — 8 ст. до н. е.), «Історії» *Геродота* (5 ст. до н. е.), творах *Гіпποкрата* (5–4 ст. до н. е.), «Аргонавтиці» *Аполлонія Родоського* (3 ст. до н. е.), «Історичній бібліотеці» *Діодора Сицилійського* (1 ст. до н. е.), «Географії» *Страбона* (кінець 1 ст. до н. е. — початок 1 ст. н. е.), «Міфологічній бібліотеці» *Аполлодора* (2 ст. н. е.) та ін. — міститься опис тер. розселення А., їхніх способу життя, звичаїв, реліг. культів, зовнішності тощо. Про воєвничих А., які жили окремо від чоловіків, йдеться й в окремих іст. працях (наприклад, «Порівняльні життєписи» *Плутарха*, 1–2 ст. н. е.), літописах (зокрема в «*Повісті минулих літ*», 12 ст. н. е.; вірмен. «*Ашхарацуйці*», 7 ст. н. е.). Записи мандрівника 10 ст. *Ібрагіма Ібн Якуба* містять свідчення про місто жінок на 3х. від Русів (між Польщею й Руссю — теперішнє Полісся). Про «жіночі племена» на Кавказі, де жінки володіють зброєю, а чоловіки займаються господарством, згадував лейб-медик *Петра I* Г. Шобер (поч. 18 ст.). На користь гіпотези про існування А. свідчать числ. поховання жінок-воїниць у курганах Приазов'я, Пн. Причорномор'я, на Кавказі та Алтаї. Зокрема, у скіфів і сарматів жіночі поховання зі зброєю, кіньською зброєю, обладунками, прикрасами тощо становлять майже третину від усіх могил. Серед. вік жінок — бл. 20–25 р., були й воїтельки 60–65 р. Зріст — високий, у межах 170 см, деякі скелети мають деформацію фаланг пальців через стрільбу з лука та стенових кісток унаслідок верхової їзди. Озброєння А. становили лук і стріли, сокира, дротини, спис та аркан; обладунки — невеликі легкі щити у формі півмісяця. Жінки-воїни носили чоловічий одяг, шоломи, плащі та пояси зі звіриних шкур. Війни давньогрец. міфол. героїв з А. отримали назву «амазонмахія» («боротьба з амазонками») й породили відповідний напрям у мист-ві —

числ. зображення сюжетів баталій у скульптурі, на фризях, кераміці, ужитково-декор. предметах, коштовностях тощо. А. у суч. мистецтві — відомі героїні сучасних кінофільмів та телесеріалів: «Тарзан і амазонки» (1945), «Геркулес: Легендарні подорожі» (1995–1999), «Ксена: принцеса-воїн» (1995–2001) тощо. На честь А. названі астероїди: 104 Клімена (відкрито 1868), 658 Астерія (1908), 1042 Амазонка (астероїд головного поясу, 1925), 10295 Іпполіта (1988).

Лит.: Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. Київ, 1991. Т. 1; Геродот. Історії: В дев'яти книгах. Київ, 1993; Денисюк І. О. Амазонки на Поліссі. Луцьк, 1993; Кун М. А. Легенди і міфи стародавньої Греції / Пер. з рос. О. М. Іванченко. Київ, 1996; Русаєва А. С. Релігія понтиєвських еллінів в античну епоху. Мифы. Святинища. Культы олімпійських богів і героїв. Київ, 2006; Фіалко О. Є. Чи воювали скіфські амазонки? // *Марістеріум. Археол. студії*. 2015. Вип. 60.

О. В. Наумовська

Амазонський дельфін — див. *Річкові дельфіни*.

Амазонська низовина, Амазонія — найбільша низовина у світі (пл. бл. 5,5 млн км²) в екватор. зоні *Південної Америки*. Простягається на Сх. від гір. масиву *Анд* до *Атлантичного океану*. По краях обмежена *Гвіанським плоскогір'ям* (на Пн.) і *Бразильським плоскогір'ям* (на Пд.). Розташована в бас. *Амазонки* — найбільшої річк. системи світу. А. н. займає величез. прогин поверхні кристал. фундаменту (синеклізу) Південноамерик. докембрійської платформи. Кристалічний фундамент платформи залягає в центр. частині на глб. бл. 3 км і до 10–11 км побл. Анд, заповнений переважно морськими (палеозойськими) і континент. (мезозой-кайнозойськими) відкладами, між виходами на зем. поверхню кристал. фундаменту в межах Гвіанського і Бразильського щитів. А. н. утворилася в неоген-четвертин. час унаслідок накопичення (аккумуляції) алув. (див. *Алювії*) відкладів р. Амазонки та її численних приток. Клімат — екватор. (на Зх.) і субекватор. (на Сх.), жаркий і вологий. Серед. т-ра повітря коливається від +27,9 °С (сухий сезон — від серпня до вересня) до +25,8 °С (сезон дощів — від травня до червня), віднос. вологість, відповідно, від 77 % до 88 %, а к-сть опадів — 1500–3000 мм/рік(і більше). У межах низовини відкрито родовища *нафти* й *газу природного*, *золота*, залізних, марганцевих та хромітових руд, коштовного каміння. Через особливості рельєфу А. н. зазвичай поділяють на Зх. і Сх. Амазонію. Зх. А. (розташована в межах *Бразилії*, *Перу*, *Болівії*, *Колумбії*, *Еквадору* й *Венесуели*) є дуже широкою (до 1 600 км), плоскою й низькою рівниною (завшишки до 200 м над рів. м.), де калмуть річки (з великою кількістю зваженого матеріалу) течуть повільно в слабо врізаних, дуже звивистих широких *долинах*, утворюючи *межиріччя* з плоскою поверхнею, укриті волого-екватор. *лісами* (*сельва*, *гілея*, амазон. *джунглі*) на опідзол. латеритних *грунтах*. У долинах амазон. річок вирізняють *ландшафти* високих, не щорічно затоплюв. *заплав* (варзеа, де поширені *пальма*, *гевея*, *сеїба*, *бавовняне дерево* й шоколадне дерево тощо) і низьких, місяцями вкритих річк. водами *заплав*, ігало (вологі тропічні ліси зі специф. бідною рослинністю, найхарактер. представником якої є імбауба-цекропія). Для лісів Зх. А. типовою є значна представність

Амазонки. Амазонка у штанах, несе щит з сагайдаком, 470 до н. е. (Британський музей)

тварин, пристосованих до життя на деревах (широконосі мавпи, лінивцеві, карлик. мурахойди), серед назем. — броненосці-велетні, тапіри (див. *Тапірові*), пекарі (див. *Пекарієві*) та ін.; у річках та їхніх долинах також велике видове різноманіття *риб, земноводних, плазунів, птахів, комах* тощо. Сх. частина А. н. (розташ. майже виключно в межах Бразилії — на схід від гірла амазон. приток *Ріу-Негру* й *Тапажос*) значно звужена (до 350 км), її поверхня розчленована, з окремими *останцями* (заввишки до 320 м). У структурному відношенні це *грабен* між Бразильським та Гвіанським щитами. Пн. і Пд. схили А. н. у цьому районі мають вигляд шаблів, що спускаються до заплави р. Амазонки. Русла річок — омолоджені, глибоко врізані та прямолінійні, з великою кількістю порогів і прозорішою водою та *естуаріями* в гірлах. Щоріч. (від червня до вересня) пд.-сх. *пасати* з Бразил. плоскогір'я спричиняють у Сх. А. посуху, що також зумовлює знач. домішки листопад. дерев у лісах, поширення *рідколісся* й ділянок *саван* на червоних ґрунтах, вічнозеленими залишаються тільки смуги *варзеа* та *іґапо* на *алювіальних ґрунтах*. Фауна А. різноманітна: *мазари, середні мурахойди, каймани, броненосці, гризуни, ігуани, рінотан. плазуни*, зокрема анаконди. Троп. ліси А. — найбільший ліс. масив у світі, що становить близько 50 % троп. ліс. зел. поясу (разом із лісами в бас. р. Конго в Африці та Азійсько-Тихоокеанського регіону). Через люд. діяльність понад 20% лісів вже знищені та щороку їхня пл. зменшується.

Літ.: Лукашова Е. Н. Южная Америка. Москва, 1958; Фосетт П. Неоконченное путешествие. В поисках древних цивилизаций / Пер. с англ. С. С. Серпинского. Санкт-Петербург, 2014; Bezerra J. The Brazilian Amazon: Politics, Science and International Relations in the History of the Forest. Cham, 2015.

А. С. Івченко

Амазонський пакт. Логотип організації з надписом «40 років договору про співпрацю у Амазонії»

Амазонський пакт (ісп. Pacto Amazónica, португал. Pacto Amazon, англ. Amazon Pact, нідерланд. Amazone Pact), Організація договору про співпрацю в Амазонії, ОДСА (ісп. Organización del Tratado de Cooperación Amazónica, ОТСА; португал. Organização do Tratado de Cooperação Amazônica, ОТСА; англ. Amazon Cooperation Treaty Organization, ACTO; нідерланд. De Organisatie van de Overeenkomst voor Amazonische samenwerking, ООАС) — субрегіональна міжнар. екон. орг-ція держав Південної Америки, розташованих у бас. р. Амазонки. Орг-ція створена за ініціативою Бразилії на основі Договору про Амазон. Кооперацію, підписаного 03.07.1978 міністрами закорд. справ 8 країн (Болівії, Бразилії, Венесуели, Гаяни, Еквадору, Колумбії, Перу та Суринаму) у м. Бразилія (Бразилія). Документ складається з 28 статей. Відповідно до положень Договору він є безстроковим і закритим для приєднання ін. країн. 1995 країни-учасниці вирішили створити на основі цього Договору міжнар. орг-цію для закріплення й реалізації задекларов. цілей. 14.12.1998 на нараді в м. Каракасі (Венесуела) задля підсилення виконання положень Договору внесено поправку до протоколу, у результаті чого було створено Орг-цію договору про співпрацю в Амазонії. У травні 1989 члени пакту ухвалили Манауську декларацію, яка передбачає низку заходів із захисту *екологічної системи* бас. р. Амазонки без інозем. втручання, розв'язання проблем зовн. боргів країн, збере-

ження культури індіан. населення тощо. 2009 після зустрічі глав держав створені пост. представництва орг-ції в кожній країні-учасниці та 5 координа. рад, 2013 — система пост. контролю за станом довкілля. Штаб-квартира орг-ції (з 2002) — у м. Бразилія (Бразилія). Офіц. мови — ісп., португ., англ., нідерландська. Найвищий політ. орган — Нарада міністрів інозем. справ країн-членів, яку скликають за необхідності вироблення спільної політики й оцінки процесів міждерж. співробітництва. Робочі виконав. органи — Рада амазон. співробітництва й секретаріат (з 2002). Раду амазон. співробітництва скликають не рідше одного разу на рік. Усі рішення в межах А. п. ухвалюють країни-учасниці об'єднання одноголосно. Осн. структур. підрозділи — спец. комісії: амазонська; з питань охорони здоров'я; у справах індіанців; із транспорту; інфраструктури та комунікацій; з туризму. Осн. мета створення орг-ції — забезпечення охорони навколиш. середовища й раціон. використання природ. ресурсів у басейні р. Амазонки на основі принципів *сталого розвитку*. Договір передбачає спільне вивчення, освоєння й раціон. використання природ. ресурсів бас. р. Амазонки, свободу торг. судноплавства, спільне освоєння гідроенергоресурсів, співробітництво у сфері розвитку транспорту, зв'язку, торгівлі в прикордон. районах, науки і техніки, культури та туризму тощо. Країни-члени пакту переконані, що бас. р. Амазонки — найбагатший природ. спадок планети й плацдарм для майбут. стратегіч. розвитку країн регіону. Дія Договору поширюється не лише на бас. р. Амазонки, але й на будь-яку ін. тер. країн-учасниць А. п., що своїми геогр. особливостями й характеристиками з ним пов'язана. Умови пакту передбачають постійний обмін інформацією та співробітництво у межах об'єднання.

Літ.: Management of Latin American River Basins: Amazon, Plata, and São Francisco (Water Resources Management and Policy Series) / Ed by A. K. Biswas, N. V. Cordeiro, B. P. Braga et al. Tokyo, 1999; Хоменко Г. Д. Амазонський пакт // Українська дипломатична енциклопедія : в 2 т. / За ред. Л. В. Губерського. Київ, 2004. Т. 1; Манойлов О. П. Роль региональных международных экономических организаций в обеспечении сотрудничества и интеграции на американском континенте // Рос. внешнеэкон. вестник. 2007. № 9; Garcia B. The Amazon from an International Law Perspective. Cambridge, 2011; Іржавська А. П., Терещенко Т. В. Актуальні аспекти історії країн Латинської Америки (XVII — початок XXI ст.). Черкаси, 2015.

В. Й. Лажник

Амаликит'яни, амалеки́т'яни, амале́кити (іврит אֱמֹלִיקִיטִּי) — семітське кочове плем'я, що жило на Синайському п-ові та в пустелі Негев (1 тис. до н. е.). За *Біблією*, походили від Амалека, онука Ісава, тобто вважалися нащадками *Авраама*. Були ворогами Ізраїлю (заг. назва на позначення давніх євреїв). На межі 11–10 ст. до н. е. А. розгромлені військами Саула та *Давида* й майже повністю винищені.

Літ.: Stern Ph. D. The Biblical Herem: A Window on Israel's Religious Experience. Atlanta, 1991; Васильев А. С. Шасу новоєгипетських источников: к вопросу об идентификации // Древний Восток и античный мир. Москва, 1998; Sagi A. The Punishment of Amalek in Jewish Tradition: Coping with the Moral Problem // Avi Sagi: Existentialism, Pluralism, and Identity / Ed. By H. Tirosh-Samuelson, A. Hughes. Leiden; Boston, 2015.

С. Д. Абрамович

Амалицький, Володимир Прохорович (13.07.1860, с. Старики, тепер Коростен. р-ну Житомир. обл., Україна — 28.12.1917, м. Кисловодськ, тепер Ставропол. краю РФ) — геолог і палеонтолог. Походив із дворян. родини. 1883 закінчив природничу від-ню фіз.-матем. ф-ту Санкт-Петербур. ун-ту. 1883–1886 взяв участь у геол.-грунтознав. експедиції проф. В. Докучаєва в Нижньогород. губ. З 1887 — магістр геології та консерватор (хранитель колекцій) Геол. кабінету Санкт-Петербур. ун-ту. З 1890 — професор кафедри геології Варшав. ун-ту. 1892 захистив докт. дисертацію з *геогнозії*. Працював у Великій Британії з колекціями відділу природничої історії *Британського музею* (тепер Музей природничої історії, м. Лондон) та Лондон. геогр. т-ва (1894–1895). У 1895–1898 здійснив низку експедицій у бас. річок Сухоні, Витегри, Пн. Двіни, де вперше відкрив масштаб. зоогеогр. область *пермського періоду*. Голова Комісії з улаштування вищ. навч. закладів Рос. імперії (1905–1908). З 1904 — професор, а в 1908–1917 — директор Варшав. політех. ін-ту Імператора Миколи II (тепер Варшав. політех. ун-т). Вів геол. й ґрунтознавчі дослідження в бас. річок П'яни, Теші, Оки, Волги, де виявив у товщі строкатих мергелів (які вважалися палеонтологічно німими) численні залишки *двостулкових моллюсків*. Довів схожість пермських викопних прісновод. моллюсків з аналогами із Пд. Африки та Індії; висунув гіпотезу про існування єдиного «Росіє-Індо-Африканського» материка. Здійснив експедиції в бас. пн. рос. річок із метою пошуку решток фауни в доті німих товщах ґрунту, подібних до фауни пермських відкладів Пд. Африки. Протягом 1899–1913 організував систематичні розкопки берегових відкладів кістковмісної піщаної лінзи «Соколки» р. Мала Північна Двіна (поблизу м. Котлас, тепер Архангел. обл., РФ). Були знайдені винятково збережені рештки хребет. тварин як відомих, так і невідомих тодіш. науці (зокрема, понад 20 повних чи майже повних скелетів земноводних і плазунів). Результати експедицій стали сенсацією в наук. світі. А. запровадив низку новацій у технологію розкопок, препарування та систематизацію викопних решток, заснував у м. Варшаві палеонтол. preparator. майстерню. Колекція викопних решток, зібрана вченим, стала основою для створення палеонтол. музейних та наук.-досл. закладів. У 1920-ті при Геол. музеї Академії наук (тепер м. Санкт-Петербург) була створена Пн.-Двінська комісія під керівництвом акад. О. П. Карпінського для опрацювання наук. спадку А. Палеонтол. колекція А. склала особл. відділ музею — Пн.-Двінську галерею. Від 1937 колекція А. стала центр. експозицією Палеонтол. музею АН СРСР (тепер Палеонтологічний музей ім. Ю. О. Орлова РАН). Оpubлікував понад 50 наук. праць, серед них: «Про вік ярусу строкатих мергелів в Осьсько-Волзькому басейні» (1886), «Кам'яновугільна і пермська системи Нижньогородської губернії» (1886), «Матеріали до пізнання фауни пермської системи Росії» (1892), «Про прісноводних пластинчастозябрових із кам'яновугільних відкладів Донецького басейну» (1894), «Щодо фауни кам'яновугільних відкладів Манчестера й Лисичанська» (1893), «Про геологічний розвиток організмів і земного рельєфу» (1896); «Геологічна екскурсія на північ Росії» (1896), «Розкопки древніх хребетних тварин на півночі Росії» (1901) та ін. Залишив значний рукопис. архів. Частина праць видана після смерті.

Пр.: Каменноугольная и пермская системы Нижегородской губ. // Геологическое описание Нижегородской губернии с очерком полезных ископаемых и геологической картой. Санкт-Петербург, 1886; О возрасте яруса пестрых пород в Волжско-Окском бассейне // Труды Лен. об-ва естествоисп. 1886. Т. 17. Вып. 1; Материалы к познанию фауны пермской системы России: Мергелистые породы Окско-Волжского бассейна. Anthracosidae // Труды Варшав. об-ва естествоисп. 1892. Т. 3. № 2; № 3; № 4; № 5; № 7; № 8; О пресноводных пластинчато-жаберных из каменноугольных отложений Донецкого бассейна // Труды Варшав. об-ва естествоисп. 1894. Т. 5. № 1; О геологическом развитии организмов и земного рельефа // Варшав. унив. известия 1896. № 6; Геологическая экскурсия на север России: Ч. 1–6 // Труды Варшав. об-ва естествоисп. 1896. Т. 7. № 3; № 5; 1898. Т. 8. № 1; Т. 9. № 2; № 5.

Лит.: Северо-Двинские раскопки проф. В. П. Амалицкого : в 6 т. Ленинград, 1921–1931; Амалицкая А. П. От Архангельска по Белому морю и Ледовитому океану до устья р. Печоры (выборки из дневников и путевых заметок проф. В. П. Амалицкого) // Известия Гос. геогр. об-ва. 1930. Т. 62. Вып. 1; Штернберг Ч. Жизнь охотника за ископаемыми / Пер. с англ.; под ред. проф. А. Н. Рябинина. Москва, 1936; Сенников А. Г., Сенникова Е. А. В. П. Амалицкий и А. П. Амалицкая: у истоков палеонтологии позвоночных в России // Природа. 2015. № 8; Костина Т. В. Амалицкий Владимир Прохорович // Ученые — фондообразователи Санкт-Петербургского филиала Архива Российской академии наук / Науч. ред. и сост. Е. Ю. Басаргина, И. В. Тункина. Санкт-Петербург, 2018; Оноприенко В. И. Владимир Амалицкий. Пермские динозавры России. Saarbrücken, 2018.

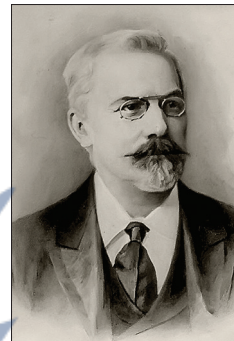
А. В. Арістова

Амальгама [франц. amalgame, пізньюлат. amalgama, від араб. *علاجماج* ('amalal-jamā'a) — злиття або грец. *μάλαγμα* — пом'якшувач] — 1) Сплав, одним із компонентів якого є *ртуть*. Утворюється внаслідок змочування металу ртуттю, що супроводжується їхньою *дифузією*. *Залізо* і *платина* не утворюють А. Розрізняють А. (за т-ри 20–25 °С) рідкі й напіврідкі, з яких надлишок ртуті видаляють за допомогою фільтрування під тиском, і тверді, що під час нагрівання розкладаються на метал і ртуть. На основі рідких А. створено амальгамну металургію *індію, кадмію, талію, свинцю й галію*. А. золота застосовують для золочення виробів зі *срібла, бронзи, латуні й міді*. Тверді А. використовують у вир-ві дзеркал, подекуди — у *стоматології* як пломбов. матеріал, а також у *мікроелектроніці* для холодного зварювання. А. *натрію, цинку є відновниками*. 2) *Переносно* — суміш різнорідних речей, ідей.

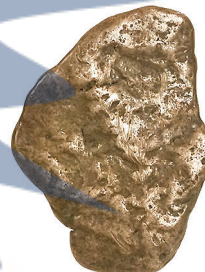
Лит.: Козловский М. Т., Зебрева А. И., Гладышев В. П. Амальгамы и их применение. Алма-Ата, 1971; Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004. Т. 1; Червоний І. Ф., Бредихин В. Н., Прицай В. П. і др. Цветная металлургия Украины : в 3 т. Запорожье, 2014. Т. 1. Ч. 1: Металлы и их классификация, обогащение руд цветных металлов, легкие цветные металлы.

В. С. Ігнат'єва

Амальгамація [франц. amalgamation, пізньюлат. amalgamatio, первісно — з'єднання металу з ртуттю, від араб. *علاجماج* ('amalal-jamā'a) — злиття або грец. *μάλαγμα* — пом'якшувач] — 1) У металургії — добування благородних металів, переважно *золота*, з подрібнених *руд* або *концентратів* через змочування металу *ртуттю*. У процесі А. утворюються *амальгами*, які після

Амалицький Володимир Прохорович

Амальгама. Срібна амальгама (13 % ртуті)

насичення їх металом відмивають, фільтрують, віджимають і нагрівають до т-ри 800–850 °С для видалення ртуті. Добутий «чорновий» метал надходить на *афінаж*, а ртуть повертають на А. Витрата ртуті становить 4–6 кг на 1 кг золота. За потреби А. активують за допомогою розчинів *сірчаної кислоти* або *ванни*, а також використовують ртуть із невеликим умістом *натрію* або *цинку*. А. вилучають 50–70 % золота, що міститься в руді. Разом з *електролізом* А. застосовують у металургії деяких рідкісних металів (*індію*, *галію* тощо).

Лит.: Козловський М. Т., Зебрева А. И., Гладышев В. П. Амальгами и их применение. Алма-Ата, 1971; Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004. Т. 1; Червоный И. Ф., Бредихин В. Н., Прицай В. П. и др. Цветная металлургия Украины : в 3 т. Запорожье, 2014. Т. 1. Ч. 1: Металлы и их классификация, обогащение руд цветных металлов, легкие цветные металлы.

2) В економіці — злиття виробн. або банків. компаній в одну, форма централізації та укрупнення *капіталу*. На позначення А. у зарубіж. країнах використовують також поняття «злиття й поглинання» (англ. *mergers and acquisitions*). Відбувається примусово («вороже поглинання») або добровільно. Метою А. є розширення й контроль ринків вир-ва та збуту, встановлення монопольного становища й монополю високих цін. Осн. напрями здійснення: горизонтальне злиття (компанії однієї галузі), вертикальне злиття (об'єднання компаній однієї галузі, що спеціалізуються в різних напрямках бізнесу), утворення *конгломерату* (злиття компаній різних галузей). Процес злиття кількох однопрофільних компаній наз. *фузією*.

Лит.: Гавська Л. М., Семенець Ю. П. Економіка, організація діяльності об'єднань підприємств. Ірпінь, 2005; Єгорова Г. А. Злиття та поглинання компаній в Україні: проблеми визначення дефініцій та основні мотиви укладання угод // Наук. вісник Ужгор. нац. ун-ту. 2016. Вип. 6. Ч. 1; Москаленко В. В., Годлевський М. Д. Моделі та методи стратегічного управління розвитком підприємства. Харків, 2018.

Амальгамізація [від франц. *amalgame*, пізнолат. *amalgama*, з араб. *عمل الجماع* (*'amal al-jamā'a*) — злиття] — біологічне змішування (поєднання) кількох *етнічних груп*, унаслідок якого вони перетворюються на один народ. Прикладом А. є формування російської нації шляхом змішування угро-фін., монгол. і татар. етніч. компонентів на основі слов'ян. племен (переважно *радимичів*, *в'ятичів*, *кривичів* та *сх. сіверян*). А. може бути повною та частковою. За наявності расових, нац., культ. та ін. упереджень, кастової замкненості виникає часткова А. Тоді статус людини в сусп-ві залежить від «чистоти крові». Напр., у Центр. Америці та деяких частинах Пд. Америки високий соц. статус визначає ісп. походження. За повної А. зникає будь-яке (статус., дискримінац.) розмежування між різними етніч. групами, що припиняють своє існування як окр. етніч. структури та зливаються в єдиний народ. Процес А. може провокувати міжетніч. конфлікти. Для вивчення міжетніч. напруги використовують показник «ступінь А.», який визначають шляхом поділу кількості перетворених позицій нац. традицій на відповідну кількість збережених нац. традицій.

Лит.: Вербець В. В., Субот О. А., Христюк Т. А. Соціологія. Київ, 2009; Ахметова М. Х., Магсумов Т. А. Соціологія. Красноярск, 2019.

Л. А. Ведмідь

Амальді Едоардо

Амальді, Едоардо (італ. Amaldi, Edoardo; 05.09.1908, м. Карпането-П'яченціно, обл. Емілія-Романья, Італія — 05.12.1989, м. Рим, Італія) — фізик, фахівець із *фізики атомної* та *фізики елементарних частинок*, член Нац. академії деї Лінчеї (з 1948), інозем. член АН СРСР (з 1958), Нідерланд. королів. АН (з 1963), Лондон. королів. т-ва, Швед. королів. академії (обох — з 1968), почес. член Амер. академії наук і мист-в (з 1962). Походив із родини науковців. Закінчив 1929 Рим. ун-т (див. *Римський університет Сап'єнца*), де розпочав наук. кар'єру під керівництвом Е. Фермі. 1931 отримав стипендію на навчання в Німеччині. У Лейпцизі. ун-ті під керівництвом П. Дебая працював над дослідженням рентгенівської *дифракції* в рідині. Улітку 1934 працював у лабораторії в м. Кембриджі (Велика Британія), влітку 1936 — у Колумб. ун-ті (м. Нью-Йорк, США). З 1937 — професор каф. експеримент. фізики Рим. ун-ту. Під час *Другої світової війни* 1940 на півроку був відправлений на фронт до Африки. Після війни відмовився від пропозиції Е. Фермі очолити кафедру в ун-ті у м. Чикаго (США) й зайнявся розбудовою й орг-цією науки в Італії зокрема та Європі загалом. З 1945 — президент Нац. комітету ядерн. досліджень Італії. Директор Ін-ту фізики Рим. ун-ту (1949–1960). Директор Нац. ін-ту ядерн. фізики (1960–1966). А. співпрацював з Європ. центром ядерн. досліджень (*ЦЕРН*). На етапі формування — ген. секретар (1952–1954), згодом член комітету з наук. політики (1957–1975), а протягом 1958–1960 — його голова, член ради ЦЕРН (1960–1973), 1970–1971 — його голова, член консультатив. комітету (1980–1989). Співзасновник Європ. орг-ції косміч. досліджень (1964). Директор Нац. академії деї Лінчеї в м. Римі (1988–1989). Автор та співавтор бл. 200 наук. публікацій, підручників для шкіл та ун-тів. Дослідження охоплюють різні сфери — від атомної спектроскопії і *фізики ядерної* до фізики елементар. частинок, косміч. випромінювання та вивчення експеримент. гравітації. Спільно з Е. Фермі та групою вчених (1934) відкрив явище сповільнення *нейтронів*, випускання γ-променів та електронів внутр. конверсії внаслідок захоплення ядрами нейтронів. 1955 отримав підтвердження існування антипротона. 1960 разом з ін. дослідниками відкрив частинку анти-сигма-плюс-гіперон. У 1970-і очолював наук. групу з розробки й створення криогенних детекторів *хвиль гравітаційних*, був одним із засновників цих досліджень. Займався також історією науки, був автором біографій вчених. Брав участь у *Пагвоському русі* вчених за мир, роззброєння, европ. співпрацю та права людини. Номінований на Нобелів. премію з фізики (1964). Нагороджений медаллю Дж. Тейта Амер. ін-ту фізики (1989). На честь А. названо астероїд 18169 Амальді (відкритий 2000) та космічний вантажний корабель «Едоардо Амальді» (2010).

Пр.: Appunti di fisica nucleare : in 2 vol. Roma, 1944–1946; Fisica sperimentale : in 2 vol. Roma, 1945–1955; Fisica generale. Roma, 1980; La fisica per i licei scientifici : in 3 vol. Bologna, 1983–1984. (у співавт.); Англ. перекл. — The Adventurous Live of Friedrich Georg Houtermans, Physicist (1903–1966). Berlin, 2012; Рос. перекл. — Искусственная радиоактивность, создаваемая нейтронной бомбардировкой // Успехи физ. наук. 1934. Т. 14. № 8; Т. 15. № 7. (у співавт.); О поглощении и диффузии медленных нейтро-

нов // Успехи физ. наук. 1937. Т. 17. № 3. (у співавт.); Антистици // Успехи физ. наук. 1962. Т. 78. № 3.

Лит.: Rubbia C., Angela P. Edoardo Amaldi. Scieziato e cittadino d'Europa. Milano, 1992; Абрамов А. И. История ядерной физики. 2-е изд., испр. Москва, 2006; Battimelli G., Maiani L. Edoardo Amaldi: a True Statesman of Science // CERN Courier. 2008. Vol. 48. № 10; Clavirino L. Scienza e politica nell'era nucleare. La scelta pacifista di Edoardo Amaldi. Roma, 2014.

Амальрикани — послідовники вчення Амальрика Бенського, учасники антикатолицького релігійн. руху кін. 12 — поч. 13 ст. у Франції, що створили містичну християн. секту харизматичного типу. Амальрик Бенський (Амальрик із Бена; франц. Amalrich de Bene, ?–1206) — середньовічн. містик, філософ-пантеїст, викладач філософії й теології в Паризькому ун-ті. Праці Амальрика Бенського не збереглися, він сам зрікся своїх поглядів 1204. Оsn. положення його вчення відомі з творів Альберта Великого та Фоми Аквінського та з анонімного полемічн. трактату 13 ст. «Проти амальрикан». Рух А. поширився у м. Парижі та низці французьких провінцій. Послідовники Амальрика Бенського надали його ідеям нового, спершу незвичного, радикального змісту. Вчення А. було двічі засуджене на церков. соборах — Паризькому (1209) і Латеранському (1215). А. відкидали католицькі обряди й таїнства, церков. організацію та інститут духовенства; вважали Папу Римського антихристом. Вірили, що Бог присутній по-

Амальрикани. Спалення амальриканів у 1210, ілюстрація Жана Фуке, 1455—1460 з Великих французьких хронік

всюдно, у речах і матеріального, й духовного світів. Історич. розвиток тлумачили відповідно до тріадного принципу *християнства*. Вважали, що Бог виявляв себе трічі в подібні людини, відкриваючи різні *ипостасі* (див. *Свята Трійця*), що зумовило три періоди людської історії (Отця, Сина, Святого Духа). З новою епохою «Святого Духа» пов'язували надії на встановлення справедливого сусп. ладу. Заперечували практику *аскетизму*. Вірували, що людина, у якій перебуває Дух і сповнена любові, вже не може грішити. 1210 проведено судовий процес проти А.; лідери та частина вірян були публічно спалені за вироком *інквізиції*, інші — засуджені до довічного ув'язнення. Організація припинила існування.

Лит.: Russell J. B. The Influence of Amalric of Bene in Thirteenth Century Pantheism. Berkeley, 1957; Albert K. Amalrich von Bene und der mittelalterliche Pantheismus //

Die Auseinandersetzungen an der Pariser Universität im XIII. Jahrhundert / Ed. by A. Zimmermann. Berlin, 1976; Зайбт Ф. Блиск і вбогість Середньовіччя. Історія з початком і кінцем / Пер. з нім. Львів, 2009; Жильсон Э. Философия в средние века: от истоков патристики до конца XIV века / Пер. с фр. 2-е изд. Москва, 2010; Історія в термінах і поняттях / За заг. ред. Т. В. Орлової. Вишгород, 2014.

Амальрік, Мат'є (франц. Amalric, Mathieu; 25.10.1965, м. Нейї-сюр-Сен, регіон Іль де Франс, Франція) — актор і режисер. Народився в сім'ї журналістів. 1970–1973 мешкав у м. Вашингтоні (США), 1973–1977 — у м. Москві (тепер РФ), де його батько працював кореспондентом. Повернувшись до Франції, навчався в ліцеї Карла Великого (м. Париж). 1984 дебютував як актор у фільмі «Фаворити Місяця» (режисер О. Іоселіані). Працював асистентом режисера в низці фільмів, зокрема в стрічці «До побачення, діти» (1987, реж. Л. Маль); знімався в епізодах. З ролі студента-медика у фільмі «Вартовий» (1992) розпочалася співпраця А. з реж. А. Делпешеном, який відкрив його як актора. За фільм «Як я обговорював... (моє сексуальне життя)» (1996) А. Делпешен отримав Золоту пальмову гілку Канського кінофестивалю (1996), А. за роль Поля Дедалю — премію «Сезар» у номінації «Найперспективніший молодий актор» (1997). Фільм «Королі та королева» (2004) було представлено на міжнар. кінофестивалях у містах Венеції, Торонто та Нью-Йорку, А. Делпешен отримав премію Л. Деллюка за найкращий фільм року (2004), А. за роль Ісмаеля Вюйєра — премію «Сезар» та премію «Люм'єр» за найкращу чоловічу роль (обидві — 2005). Міжнар. актор. кар'єра А. розпочалася з ролі другого плану в амер.-канад. фільмі «Мюнхен» (2005, реж. С. Спілберґ), що розповідає про терорист. акт під час Літніх Олімпійських ігор 1972 у м. Мюнхені. Фільм отримав премії «Оскар» і «Золотий глобус» (обидві — 2006). За гол. роль у франц.-амер. фільмі «Скафандр і метелик» (2007, реж. Дж. Шнабель), знятому за одноймен. автобіогр. романом Ж.-Д. Бобі, А. відзначено ще однією премією «Сезар» за найкращу чоловічу роль (2008), а фільм — численними нагородами, зокрема «Золотим глобусом», «Оскаром» за найкращу режисуру. Серед ін. ролей — Домінік Грін в екранізації роману Я. Флемінґа про Дж. Бонда «Квант милосердя» (2008, реж. М. Форстер), Жорж Деверо у фільмі «Джиммі Пікар» (2012, реж. А. Делпешен), Тома Новачек у драм. стрічці «Венера в хутрі» (2013, реж. Р. Поланскі), дорослий Поль у фільмі «Три спогади моєї юності» (2015, реж. А. Делпешен), Жером Варенн у стрічці «Чудові родини» (2015, реж. Ж.-П. Раппно) та ін. Як режисер А. у 1980-х пробував знімати напівпрофес. короткометраж. фільми. Перший його значний короткометраж. фільм «Не до сміху» (1990) отримав Гран-прі 9-го фестивалю короткометраж. фільмів у м. Екс-ан-Провансі (1991). Перший повнометраж. фільм А. — трагікомедія з автобіогр. елементами «Іж свій суп» (1997). Другий фільм «Стадіон Вімблдона» (2001) сприяв його ствердженню як режисера франц. *авторського кіно*. Драм. стрічку «Громадська справа» (2003) демонстрували на численних кінофестивалях, зокрема в рамках програми «Два тижні режисерів» Канського МКФ. За фільм «Турне» (2010) А. отримав приз за найкращу режисуру Канського МКФ. Окрім того, він зіграв у цьому

Амальрік Мат'є

фільмі роль організатора турне. Фільм «Синя кімната» (2014) за романом Ж. Сіменона демонструвався на Каннському МКФ 2014 у рамках програми «Особливий погляд» (А. був режисером і виконавцем гол. ролі). Фільм А. «Барбара» (2017) відкривав цю програму на Каннському МКФ 2017. У цій стрічці А. зіграв одну з гол. ролей — режисера, що знімає фільм про знамениту франц. співачку Барбару. Фільм відзначено преміями Л. Деллюка і Ж. Віго (2017), виконавиця гол. ролі Ж. Балібар отримала премію «Сезар» за найкращу жіночу роль (2018). А. вважають спадкоємцем режисерів франц. «Нової хвилі».

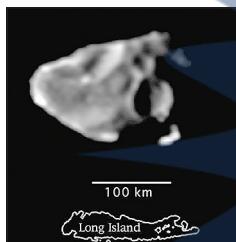
Тв.: Préface // Tournier J. Barbara ou Les Paranthèses. Paris, 2017.

Лит.: Simsolo N. Amalric Mathieu // Le dictionnaire de la Nouvelle Vague. Paris, 2013; Tuillier L. Barbara de Mathieu Amalric // Cahier du cinema. 2017. № 736.

С. В. Глухова

Амальтея (від грец. Ἀμάλθεια — ніжна богиня) — один із внутр. супутників Юпітера. 5-й за розміром (поступається тільки *галілеєвій групі*) і 3-й за віддаленістю від Юпітера серед усіх його супутників. Назва походить від імені німфи (або кози) Амальтеї (Амалфеї) з давньогрец. міфології; також відомий під назвою Юпітер V. А. відкрито Е. Е. Барнардом (1857–1923; США) 09.09.1892. Велика піввісь орбіти дорівнює $(181\,365,84 \pm 0,02)$ км, *ексцентриситет* орбіти $(0,00319 \pm 0,00004)$, тобто вона практично колова. Нахил орбіти А. до екватор. площини Юпітера $(0,374 \pm 0,002)$. Очевидно, що причиною чималого нахилу орбіти є колиш. *резонанс* в орбіт. періодах А. та Io. Для орбіти А. радіус перійовію 181 150 км; радіус апоїовію (див. *Апоцентра радіус*) 182 840 км. Орбіт. сидер. період А. дорівнює $(0,49817943 \pm 0,00000007)$ доби (11 год 57 хв 23 с). Це лише трохи більше осьового сидерич. періоду обертання Юпітера, тому А. на небі Юпітера рухається дуже повільно (щоправда, А. не можна спостерігати з областей, близьких до полюсів планети). Орбіт. сидерич. період А. синхронізований з її осьовим сидерич. періодом за рахунок дії припл. сил із боку Юпітера, отже, А. завжди повернута до планети повернутою одним боком (як і Місяць до Землі). Супутник має неправильну форму. Габарит. розміри $250 \times 146 \times 128$ км. Маса дорівнює $(2,08 \pm 0,15) \times 10^{18}$ кг. Практично вся поверхня А. густо всіяна *кратерами*, причому розміри деяких з них можна порівняти з розмірами самої А. Напр., діам. найбільшого кратера Пан бл. 90 км, а його глибина не менше 8 км. Кратер Гея сягає 75 км у діам. і не менше 10–20 км завглибшки.

Лит.: Thomas P., Burns J., Rossier L. et al. The Small Inner Satellites of Jupiter // Icarus. 1998. № 135 (1); Simonelli D., Rossier L., Thomas P. et al. Leading/Trailing Albedo Asymmetries of Thebe, Amalthea and Metis // Icarus. 2000.

Амальтея у порівнянні з островом Лонг-Айленд (США), фото з автоматичного космічного апарата НАСА «Галілео»

Амальфітанське узбережжя. Панорама Амальфі

№ 147 (2); Ridpath I., Tirion W. Stars & Planets: the Complete Guide to the Stars, Constellations and the Solar System. Princeton, 2017.

О. Г. Шевчук

Амальфітанське узбережжя (італ. Costiera Amalfitana) — територія архітектурно-природ. комплексу в Пд.-Зх. частині п-ова Сорренто (обл. Кампанія, Італія), об'єкт *Світової спадщини ЮНЕСКО* (з 1997). Унаслідок складних геогр. умов узбережжя залишалося мало заселеним до періоду пізньої *античності*. У 4 ст. засновано м. Амальфі, очолюване вибор. правителями (з 958 носили титул *герцогів*), яким підпорядковувалися й ін. міста узбережжя. Протягом раннього *середньовіччя* регіон перебував під владою Остгот. королівства, *Візантійської імперії* та Салерн. герцогства. З 839, з невеликими перервами, правителі м. Амальфі фактично були незалеж. володарями, хоча в 897 добровільно погодилися визнати номінальну зверхність візант. імператорів. Завдяки зв'язкам із Константинополем із середини 9 ст. м. Амальфі стало потужним центром мор. транзит. торгівлі, успішно конкурувало із містами Генуєю та Пізою. У сер. 11 ст. період розквіту Амальфітан. герцогства завершився. 1077 воно потрапило під владу норман. правителів Герцогства Апулії та Калабрії. У 12 ст. після низки невдалих антинорман. повстань та розграбування міста пізан. військами воно поступово втратило вплив на міжнар. торгівлю. У сер. 14 ст. остаточно занепало внаслідок сильних руйнувань, спричинених землетрусом 1343. У 1282–1799 тер. А. у. входила до складу *Неаполітанського королівства*, 1816–1861 — до *Королівства Обох Сицилій*. Від 1861 — у складі Італії. Протяжність А. у. — бл. 50 км. Має складний гірський рельєф. Берегова лінія сформована крутими скельними висодами. Берег високий, із численними невеликими бухтами. Місцями скельні масиви прорізани вузькими долинами невеликих річок. Упродовж періоду розквіту Амальфітан. герцогства на його тер. було зведено велику кількість архіт. споруд, які добре збереглися завдяки геогр. ізоляваності регіону. До списку Світової спадщини ЮНЕСКО включено комплекси пам'яток 9–19 ст. у таких насел. пунктах: Амальфі, Атрані, Четара, Конка-дей-Маріні, Корбара, Фуроре, Майорі, Мінорі, Позитано, Праяно, Равелло, Сант-Еджидіо-дель-Монте-Альбіно, Скала, Трамонті, В'етрі-суль-Маре. Серед них зразки різних видів архітектури: фортифікаційної (бл. 20 сторожових веж 9–17 ст., залишки міських мурів міст Амальфі та Равелло, замки неподалік міст Равелло і Трамонті); культової (комплекс собору Сант-Андреа 9–19 ст., церква Санта-Лючія 12 ст., усе — у м. Амальфі; церква Сан-Мікеле в с. Погеролі — унікальний для регіону зразок хрестовобанної візант. архі-

тектури 12 ст.; кафедральний собор та церква Сан-Джованні-дель-Торо, обидва — 11 ст., у м. Равелло; церква Сан-Сальваторе-де-Біректо, 10–14 ст., у м. Атрані); цивільної (унікальні зразки нефортифіков. резиденцій аристократії, зокрема, вілла Руффоло, 13 ст., у м. Равелло, комплекс. міська забудова 16–19 ст. — квартали терас. забудови в м. Позитано тощо). Особливе значення мають пам'ятки 9–12 ст., для яких характерний унікальний місц. стиль (близький до архітектури Сицилії), що поєднував елементи роман., візант. та араб. архітектури. А. у. — популярний туристичний район на Пд. Італії. Осн. турист. центри — міста Позитано, Амальфі, Равелло, а на пн. узбережжі п-ова — м. Сорренто.

Лит.: Skinner P. Medieval Amalfi and its Diaspora, 800–1250. Oxford, 2013; Japson T. Amalfi Coast, Naples and Southern Italy. 3rd ed. Washington, 2017.

В. В. Соболев

Ама́н (тур. Аман — пощада, араб. أمان — спокій, безпека) — 1) Гарантія безпеки, віросповідання, недоторканності життя й майна, яку мусульманин дає ворогові, зазвичай немусульманину. Вперше згадується 634 у договорі полководця Халіда ібн ал-Валіда з Дамаском. Пересічний мусульманин давав А. лише один або кільком конкрет. особам, водночас ін. мусульмани не мали права позбавити їх А. *Імам* або його уповноважений могли давати А. усьому населенню міста або окр. гарнізону. У період завоювань А. був передумовою для укладення мир. договору (сулх). А. також виконував функцію охорон. листа, що гарантував безпечне перебування в мусульман. країні немусульманину (групи паломників, купців, представників армії противника під час перемир'я). А. став основою для встановлення договор. відносин європ. країн з Османською імперією.

2) Прохання про помилування, яке вигукували, здаючись у полон. У *Корані* замість «аман» вживається слово «дживар» («заступництво», «зобов'язання захисту»). У посланнях Мухаммеда до араб. племен поряд із «дживар» у тому самому значенні вжито «зімма». На відміну від «зімми», А. — акт помилування без визначення подальших взаємних зобов'язань.

Лит.: Большаков О. Г. Аман // Ислам / Отв. ред. С. М. Прозоров. Москва, 1991; Латигіна Н. Ислам: шлях крізь століття. Київ, 2016; Пейн Л. Море и цивилизация. Мировая история в свете развития мореходства / Пер. с англ. Москва, 2017; Лубська М. В., Горбаченко Т. Г., Лубська Т. І. та ін. Исламизм. Київ, 2018.

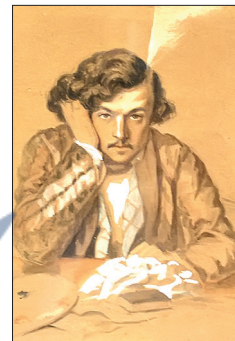
О. І. Предко

Ама́н, Теодор (рум. Aman, Theodor; 20.03.1831, м. Кимпулунт-Мусчел, тепер м. Кимпулунт, жудець Арджеш, Румунія — 19.08.1891, м. Бухарест, Румунія) — живописець і графік, один із основоположників сучас. румун. мист-ва. Походив із родини купця. Закінчив Центр. школу (тепер Нац. колегія) у м. Крайові, де студіював малювання в художника К. Лекки (1807–1887). Потім навчався в колегії Святого Сави (тепер Нац. колегія «Святий Сава») у м. Бухаресті, де малювання викладав художник К. Валленштейн (1795–1858). У 1850–1851 жив у м. Парижі, де брав уроки в художників-неокласиків М. М. Дроллінга (1786–1851) і Ф. Е. Піко (1786–1868). У 1853 виставляв свої роботи в Салоні живопису і скульптури у м. Парижі, після чого поїхав до м. Кон-

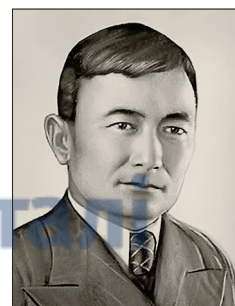
стантинополя (тепер Стамбул), а потім до Криму, де як художник супроводжував франц. експедиц. корпус, який брав участь у *Кримській війні 1853–1856*. Присвятив цим подіям картини «Битва при Альмі», «Табір зуавів», «Битва при Ольтеніці». Повернувшись до *Валахії*, де князь Барбу Димитрій Штирбей надав А. дворянство й призначив стипендію, завдяки якій художник зміг продовжити удосконалювати майстерність у Франції. А. познайомився з художниками *Барбізонської школи*, творча манера яких вплинула на його стиль. 1855 А. брав участь у Всесвіт. виставці в м. Парижі, де експонувалася його картина «Битва при Альмі». 1856 відвідав Італію. 1858 повернувся до м. Бухареста. Був прихильником об'єднання Дунайських князівств *Валахії* та *Молдавії* (відбулося 1859), присвятив цій події картину «Проголошення унії». 1864 разом із художником Г. Таттареску (1818–1894) заснував у м. Бухаресті Нац. школу витончених мист-в (тепер Бухарест. нац. ун-т мист-в), яку очолював до смерті. Був одним із ініціаторів створення міської картин. галереї м. Бухареста та проведення щоріч. худ. виставок. У першій зрілій роботі А. «Автопортрет» (1853) відчутний вплив творчості Г. Курбе (контрастність світла). Портрети А. вирізняє яскравий колорит, тонкий психологізм («Т. Владиміреску», 1874–1876), у жіночих образах — особливий ліризм (портрет дружини, 1863). Осн. частину творчого доробку А. становить іст. живопис: «Битва румун із турками на острові Святого Георгія» (1859), «Влад Цепеш і турецькі посланці» (1860), «Вигнання турків біля Келутерені» (1872), «Різня болгар турками» (1877), «Бояри, захоплені зненацька війнами Влада Цепеша» (1886) та ін. Картини виконані в академ. манері й здебільшого присвячені темі боротьби за незалежність Румунії. Зображував також буден. сцени життя («Після купання», 1873; «Біля вікна малої верхньої майстерні», 1880), ідилічні сцени селян. свят, що відтворюють нац. колорит («Хора єдності в Крайові», 1857, «Хора в Аніноасі», 1890). Для пейзажів А. характерний пошук пленер. ефектів («Вид із мосту», 1888). Уперше в Румунії почав працювати в техніці *офорт*. Автор гравюр на селян. тему («Селянин із капелюхом у руці», «Поводир із ведмедем», «Варять мамалігу», «Дід Нягу»). Серед доробку А. також акварельні квіткові *натюрморти*, ліпні роботи з воску та ескізи вітражів. Більшість творів А. зберігається в Нац. музеї мист-в Румунії та Музеї А. (відкритий 1908) у м. Бухаресті.

Лит.: Кузьмина М. Т. Аман: Румынский художник. 1831–1891. Москва, 1962; Искусство Румынии // Всеобщая история искусств : в 6 т. Москва, 1964. Т. 5; Florea V. Theodor Aman. București, 1972; Dan C. Theodor Aman. București, 1984; Популярная художественная энциклопедия : в 2 т. / Под ред. В. М. Полевого. Москва, 1986; Benezit Dictionary of Artists : in 14 vol. Oxford, 2010; Șuteu G. Aman — pictorul: repertoriul de pictură al Muzeului «Theodor Aman». București, 2017.

Аманжолов, Касім Рахімжанович (казах. Аманжолов, Қасым Рақымжанұлы; 26.11.1911, с. Кизиларай, Каркаралінський р-ну Караганд. обл., тепер Казахстан — 18.01.1955, тепер м. Алматы, Казахстан) — поет, перекладач. Писав казах. мовою. Рано втратив батьків, навчався в школі-інтернаті, Семипалатин. зооветеринар. технікумі, Ленінград. ліс.-тех. ін-ті; з 1933 — в

Аман Теодор. Автопортрет. 1851

Аманжолов Касим Рахімжанович

Урал. пед. ін-ті. Працював у редакціях молодіж. газет «Соціалістичний Казахстан», «Ленінградська зірка», був худ. керівником урал. театр. трупи, а згодом — театру. 1936–1941 мешкав у м. Алмати, писав статті, нариси та фейлетони до місц. газет і журналів. 1941 призваний до армії, брав участь у звільненні України. З 1947 прикутий до ліжка через тяжку хворобу, але продовжував писати вірші. 1954 брав участь у церемонії відкриття III з'їзду письменників Казахстану. Перша зб. «Таємниця життя» («Өмір сыры») вийшла 1938. З 1939 перекладав вірші Т. Шевченка («Минають дні, минають ночі», «Вітре буйний, вітре буйний!», «Мені однаково, чи буду», «Чи ми ще зійдемося знову?», «Ми вкупочці колись росли», «Ой одна я, одна» та ін.), твори О. Пушкіна («Полтава»), М. Лермонтова («Маскарад»), В. Маяковського («На весь голос»). Автор збірок віршів та поем: «Голос» («Дауыс», 1941); «Буря» («Дауыл», 1948); «Загадкова дівчина» («Жұмбақ қыз», 1939; друга премія літ. конкурсу, 1938); «Мартбек» («Мартбек», 1944); «Сказання про смерть поета» («Ақын өлімі туралы аңыз», 1944); «Наш дастан» («Біздің дастан», 1947); «Прекрасне дитя» («Тамаша сәби», 1949); «Вірші» («Өлең», 1949); «Світлий мир» («Нұрлы дүние», 1950) та ін. Післявоєнна поезія А. присвячена праці, боротьбі за мир.

Тв.: Екі томдық шығармалар жинағы : 2 т. Алмати, 2001; Дауыл: өлеңдер. Алмати, 2002; Дариға, сол қыз: өлеңдер мен поэмалар. Алмати, 2006; Өзім туралы: өлеңдер мен поэмалар. Алмати, 2011; Р о с п е р е к л. — Стихи и поэмы. Алма-Ата, 1958; Избранное. Алма-Ата, 1971; Стихи. Москва, 1975; Светлый мир. Алма-Ата, 1991.

Лит.: Казахстанские советские писатели. Алма-Ата, 1949; Аманжолов Қасым Рақымжанұлы // Қарағанды. Қарағанды облысы / Ред. Р. Нұрғалиев. Алмати, 1990; Аманжолов Қасым Рақымжанұлы // Қазақ әдебиеті / Ред. И. Тасмағамбетов. Алмати, 2005; Аманжолов Қасым // Қазақстан жазушылары: анықтамалық: 75 жыл / Құраст. С. Камшыгер. Алмати, 2009; Литература народа Казахстана. 2-е изд., доп. Алмати, 2014.

Б. І. Іскаков

Амано Хіросі (япон. 天野浩; нар. 11.09.1960, м. Хамамацу, Японія) — інженер-електронік, фізик, винахідник синіх нітрид-галієвих напівпровідникових світлодіодів, лауреат Нобелів. премії з фізики (2014), член Нац. інженер. академії США (з 2016). Закінчив ун-т у м. Нагоя: бакалавр (з 1983), магістр (з 1985), доктор наук (з 1989). Викладав у цьому ж ун-ті (1988–1992), згодом — лектор в університеті Мейдзі (м. Токіо), де отримав звання доцента (1998), професора (2002). З 2010 — професор в аспірантурі ун-ту м. Нагоя. Від 2015 — водночас директор Центру комплексних досліджень електрон. інновац. приладів майбутнього Інституту стабільних матеріалів і систем при ун-ті м. Нагоя. З 1982 працював під керівництвом професора І. Акасаки над створенням напівпровідник. джерел світла в блакитній та синій областях спектра. 1989 разом з університет. колегами продемонстрував перший світлодіод на основі нітриду галію (GaN) із шаром провідності діркової (p-типу). 1992 вчені опублікували статтю про створення світлодіода на основі GaN із гомогенних n-p-переходом, який випромінював світло в ультрафіолет. та синьому спектр. діапазонах. Винахід уможливив створення екранів зі світлодіодним підсвічуванням та світлодіодних ламп, що дозволяють зна-

чно знизити споживання електроенергії при освітленні. А. проводить також дослідження в галузі напівпровідників і створення систем безпілот. автомобілів. Автор чи співавтор 17 книг і приблизно 400 тех. розробок. Лауреат Нобелів. премії з фізики (2014) за винахід (разом з І. Акасаки та С. Накамура) енергоощадних та екологічно нешкідливих джерел світла — синіх світлодіодів.

Лит.: Понятов А. Они осветили мир по-новому // Наука и жизнь. 2014. № 11; Беляев О. Є., Кочелав В. О. Чарівні подорожі в блакитне світло // Вісник Нац. акад. наук України. 2015. № 2; Туркин А. Н., Юнович А. Э. Лауреаты Нобелевской премии по физике 2014 года: И. Акасаки, Х. Амано и С. Накамура // Соврем. электроника. 2015. № 2.

Амапа́ (порт. *Amapá*) — штат, адм.-тер. одиниця Бразилії. Займає пн.-сх. частину Амазонської низовини та тер. кількох островів у гирлі р. Амазонки й Атлантичному океані. Межує на Пд. та Зх. зі шт. Пара, на Пн. — із Суринамом і Франц. Гвіаною, на Сх. омивається Атлантич. океаном. Тер. — 142 828 км². Адм. цент — м. Макапа. Штат поділено на 2 мезорегіони (Пн. шт. Амапа і Пд. шт. Амапа), 4 мікрорегіони та 16 муніципалітетів.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. До колонізації європейцями на тер. А. проживали індіан. племена, що належали до аравак. групи. Упродовж колон. епохи за ці землі точилася боротьба між іспан., англ. та голланд. колонізаторами, яких незабаром витіснили португальці. Французи у 16 ст. засн. на тер. А. плантації цукр. тростини. За Утрехтським миром 1713 тер. відійшла до Франц. Гвіани, проте тер. претензії Франція й Португалія (а пізніше Бразилія) висували до кінця 19 ст. У 1900 арбітраж. суд у м. Женеві визнав тер. сучас. А. бразильською, її було включено під назвою Арагуарі до складу шт. Пара. 1943 виокремлено федер. тер. А., яка 1988 отримала статус окр. штату.

ПРИРОДА. Рельєф А. — контрастний: у пд. та приокеанічній частині штату простягаються обширні заболочені низовини, а на Пн., уздовж кордону з Фр. Гвіаною, тягнеться пасмо Сьєри Тумук-Умак (найвища точка — 701 м). Найбільші річки — Амазонка, Арагуарі, Жарі, Ояпок. Клімат — екваторіальний із вологим сезоном у січні — травні та сухішим у серпні — листопаді. Протягом року т-ри повітря майже не змінюються. Денна т-ра від +30 °С до 33 °С, при відносній вологості повітря 80–90 %. Середньорічна кількість опадів — понад 2500 мм. Тер. А. переважно вкрита вологими тропіч. лісами (понад 90 % тер.), а також саванами й рівнинами. Видовий склад лісів багатий і різноманітний. У деяких лісах переважають каперсові (зокр., *Crateva nurvala*), пальми (зокр., асаї), фікуси, у заплавах — густавія, аннонові, вербові (зокр., *Laetia corymbulosa*). У гирлі р. Амазонки й на узбережжі Атлантич. ок. — мангрові ліси. Тваринний світ А. налічує тисячі видів комах, сотні видів плазунів, а також понад 400 видів птахів, серед яких тукани, трупіали, манакінові, кілька видів папуг, червоний ібіс, у прибереж. зоні — фламінго. Серед найбільших тварин — пуми, ягуари, броненосці, мурахіди, пекарі, тапіри та ін. В р. Амазонці та її притоках водяться різні види земноводних, молюсків і риб. В А. розташовані Нац. парк Тумукумакі (засн. 2002) — найбільший у світі ліс. тропіч. парк та 4 природ. резервати. Забруднення довкілля є пост. проблемою в А.

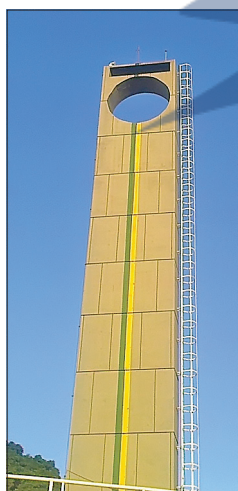
Амано Хіросі

Амапа. Прапор

Амапа. Герб

Амапа. «Марко Зеро»

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. — 782,295 тис. осіб (2016, оцінка). Густота нас. — 4,68 осіб/км² (2010). Рівень урбанізації — 94% (2010). Склад нас. (2010, перепис) за етніч. групами: парду (74,5%), особи європ. походження (21%), афр. походження (бл. 4%), вихідці з країн Азії (менше як 1%); за реліг. групами: католики (63%), євангелісти (28%), спіритисти (0,4%), представники афро-бразил. релігій (2,3%), атеїсти (5%) та ін. Корінне нас. (індіанці) — нечисленне, сконцентроване в 5 резерваціях. Більш ніж половина нас. штату мешкає в м. Макапа; серед найбільших міст — Сантана, Ларанжал-ду-Жарі, Ойапоке, Мазаган. Португ. мова — державна, є осн. мовою викладання в школах. Французька — друга мова, яку викладають у кожній школі через близькість Франц. Гвіани. Частина населення розмовляє креольською.

ГОСПОДАРСТВО. Рівень розвитку економіки А. невисокий (0,2% від ВВП Бразилії). ВВП штату — 13,4 млрд бразил. реалів (2014), на душу населення — 17 845 бразил. реалів. Структура ВВП: с. г. — 3%, пром-сть — 10%, сфера послуг — 87% (2012). Основа економіки А. — видобування марганц. руди на родовищі Серра-ду-Навіу, ліс. та харч. пром-сть. Ведеться також видобуток заліз. руди, золота, танталу, олова, хромітів. Виявлено нафту на континент. шельфі. Розвивається вир-во феромарганцю й силіко-марганцю. В А. вирощують різні фрукти, чорний перець, маніоку, рис (понад 2 тис. т на рік), кукурудзу (бл. 2 тис. т на рік), квасоллю (понад 1,1 тис. т на рік), розводять ВРХ (115 тис. голів на рік), свиней (30 тис. голів на рік), птицю та буйволів. Поширені збирання соку гевеї та бразил. горіхів, рибальство. Осн. експорт — деревина та пиломатеріали (понад 90% вартості), марганц. й заліз. руди, хроміти, пальмові ядра, фрукти, фрукт. соки. Довж. доріг із твердим покриттям — 222 км. З-ця з'єднує родовище марганц.

Амапа. Порт у м. Сантана

Амапа. Парк Султисіу

руд Серра-ду-Навіу та порт Макапу. Осн. шляхи сполучення — по р. Амазонці та її притоках. Міжнар. аеропорт поблищ. м. Макапи. Осн. турист. центри — Макапа, Серра-ду-Навіу, Ояпокі, нац. парки Кабо Оранже, Ріо Іратапуру.

ОСВІТА І КУЛЬТУРА. Вищі заклади освіти А. — Федерал. ун-т А., Держ. ун-т А., Федерал. ін-т А. освіти, науки й технологій тощо. 2006 на тер. А. знайдена доіст. обсерваторія, якій бл. 2 тис. р. Вона стала центром археол. парку Султисіу (Сонцестояння). Найбільший театр — «Театро дас Бакабейрас» (засн. 1990) у м. Макапі. Найбільші музеї — істор., археол., худ. (усі — у м. Макапі), корін. народів у м. Ояпоці. Пам'ятники: монумент «Марко Зеро» («Нульова відмітка», вказує місце проходження екватора; 1990), церква Сан-Жозе (1761), фортеця Сан-Жозе (1764–1782), усі у м. Макапі.

СПОРТ. В А. понад 20 футбол. клубів. Найбільший стадіон — «Мілтон Корреа» у м. Макапі (бл. 10 тис. місць). 2001 у м. Макапі відбувся етап Кубка світу з парус. спорту.

Лит.: Соболев В. Призрачное счастье гаримпейро // Вокруг света. 1979. № 8; Sarney J., Costa P. Amará: a terraonde o Brasilcomeça. Brasília, 1999; История Бразилии / Сост. С. А. Шумов, А. Р. Андреев. Москва; Киев, 2003; Marini M. A., Garcia F. I. Conservação de aves no Brasil // Conservation Biology. 2005. Vol. 19. Is. 3; The Physical Geography of Brazil: Environment, Vegetation and Landscape / Ed. by A. A. Salgado, L. J. Santos, J. C. Paisani. Cham, 2019.

В. Й. Лажнік

Амарал, Тарсіла ду (португал. Amaral, Tarsila do; 01.09.1886, м. Капіварі, шт. Сан-Паулу, Бразилія — 17.01.1973, м. Сан-Паулу, Бразилія) — художниця, одна з провід. фігур бразил. модернізму. Народилася в замож. сім'ї власників кавових плантацій. Навчалась у реліг. колегіях у м. Сан-Паулу, а згодом у колегії в м. Барселоні (Каталонія, Іспанія). Там написала першу картину «Священне серце Ісуса» (1904). З 1916 навчалася скульптури, живопису й рисунку в м. Сан-Паулу в художників-академістів П. А. Борхеса (1864–1942) і Ж. Ф. Елпонса (1865–1939). У 1920 переїхала до м. Парижа, де вступила до Академії Жуліана. 1922 брала участь у колектив. виставці в салоні Т-ва франц. художників, де експонувалась її картина «Портрет жінки». Того ж року А. приїздила до м. Сан-Паулу за нагоди відкриття Тижня сучас. мист-ва. Там зблизилася з бразил. письменниками та художниками-модерністами — А. Малфатті, М. де Андраде, О. де Андраде, М. дель Піккія. Разом вони створили групу «П'ятеро», що стала осердям бразил. модернізму. 1923 повернулася до м. Парижа, де брала уроки в А. Глеза, А. Лота, Ф. Леже. Познайомилася з П. Пікассо, Ж. Кокто, К. Бранкузі. У цей час А. зазнала впливу кубізму, футуризму й експресіонізму. Повернувшись до Бразилії 1924, вона багато мандрувала країною. 1926 разом із чоловіком письменником О. де Андраде відвідала Європу і Бл. Схід (Грецію, Туреччину, Підмандатну Палестину, Єгипет, Сирію). 1926 відбулася перша персон. виставка А. в м. Парижі в галереї «Персьє». 1929 виставки А. пройшли в містах Сан-Паулу, Ріо-де-Жанейро, Нью-Йорку. 1930 працювала директором Держ. бінаотеки (в м. Сан-Паулу). 1931 відвідала СРСР. Після повернення (1932) до Бразилії підтримала лівих, була заарештована на місяць. Від 1936 до сер.

Онлайн версія
<https://www.ama-journal.com>

1950-х працювала оглядачем у медіа-групі «Діаріуш Ассоціадуш» («Diários Associados»). 1944 брала участь у колектив. виставці у м. Белу-Орізонті. Ретроспектив. виставки А. відбувалися 1933, 1950, 1969. Брала участь у біенале в м. Сан-

Амарал Тарсіла ду. Картина «Оператори», 1933

Паулу (1951, 1963), Венец. біенале (1964). Творчість А. розвивалася поетапно. Картина «Вулиця Парижа» (1920) позначена впливом імпресіонізму. У 1920-ті манера А. пов'язана з кубізмом і сюрреалізмом («Негра», 1923, «Кука», 1924). Низку картин, присвячених Бразилії, вирізняє своєрід. палітра кольорів («Карнавал у Мадурейрі», «Центральна залізниця Бразилії», «Родина», «Сан-Паулу», усі — 1924, «Манака», «Бразильська релігія», обидві — 1927 та ін.). У 1928 А. створила картину «Абапору», яку назвали антропофаговим маніфестом і яскравим проявом нового мист-ва Бразилії. Тоді ж О. де Андраде написав «Маніфест канібала», де Бразилія постала в образі первіс. людюжера. Подружжя розробляло філософію антропофагії, де Бразилія мислилася як пізня культура, що «живиться» поперед. культурами: від архаїч. афроамериканських до новіт. європейських. Серед картин цього періоду (який вважають найважливішим у творчості А.): «Озеро», «Місяць» (обидві — 1928), «Антропофагія», «Іділія», «Захід сонця» (усі — 1929) та ін. У 1930ті під впливом художника Х. Д. А. Сікейроса стиль А. наближався до соціалістичного реалізму («Робітники», «Другий клас», обидві — 1933). У 1940-ті А. повернулася до теми Бразилії. Картини А. зберігаються в багатьох музеях та приват. колекціях світу.

Лит.: Justino M. J. O banquete canibal: a modernidade de Tarsila do Amaral (1886–1973). 6th ed. Curitiba, 2002; Tarsila do Amaral. Madrid, 2009; Gotlib N. B. Tarsila do Amaral: a modernista. São Paulo, 2018; Morel G. Nom: Do Amoral. Pré-nom: Tarsila. Profession: Peintre. Particularité: anthropophage // Connaissance des arts, 2018. № 768.

К. Г. Борисенко

Амарант. Щириця хвостата (*Amaranthus caudatus*)

Амарант (від грец. ἀμάραντος — нев'янучий), щириця (*Amaranthus*) — рід рослин родини **Амарантових** до якого належ. бл. 50 видів, поширених у теплих і помірн. зонах Земн. кулі, а особливо в позатропічній Африці, Америці, Азії й Австралії. У флорі України 21 вид та гібрид. Одно- рідше багаторічні трави з гілляст. або прост. стеблами, черговими, суцільними, черешковими листками, переважно зелен., рідше пурпур., зелено-черв. кольорів. Квітки дрібні, зел., червонув. або пурпур., одно- рідше двостатеві. **Оцвітина** проста з 3–5 (2–4) листочків, тичинок 3–5. Квітк. клубочки розміщ. в пазухах листків

або зібрані в колосо- чи волотеподібні **суцвіття**. Плід — яйцеподібна або овальна коробочка, що розкривається впоперек. Одна рослина дає до 500 тис. дрібн. гладеньк. блискуч. насінин, які зберігають схожість до 5 років. А. переважно відомі як **бур'яни**, що зростають на узбіччях доріг, насипах, городах і в садах, засмічують просапні культури. Найвідом. є щириця загнута (*A. retroflexus*), щ. лободоподібна (*A. blitoides*), щ. біла (*A. albus*). Батьківщиною А. є Америка, звідки рослини занесені до Європи та Азії (Індії, Китаю). Щириця хвостата (*A. caudatus*), щ. закривавлена (*A. cruentus*) та ін. належать до найдавніше domestикованих (одомашнених) рослин. Майже 8 тис. років тому А. вирощували **ацтеки**, для яких вони, разом із кукурудзою та бобами, були осн. зерновими культурами, за що вони дістали назви «пшениця ацтеків», «хліб інків». В Європу А. завезли іспанці як декор. рослини. Серед А. є їстівні рослини, що мають господарськ. значення: їх вирощують як зернові та овочеві культури (Пн. і Пд. Америки, Індія, Пакистан, Непал та Китай); з них виготовляють каші, макарони, чипси, кондитер. вироби, напої тощо. Амарант. борошно додають у вироби із пшеничного для підвищення вмісту білків. З насіння А. виробляють крупу, молоді листки А. використ. у свіж. і висуш. вигляді в їжу. Використання А. та їхнє культивування як їстівних втратило актуальність і збереглося переважно на батьківщині рослин. А. — відомі ще й як декор. рослини, що використ. у садівництві та квітникарстві, для виготовл. сухих букетів. А. витривалі до посухи, сніги, засолення ґрунту.

Лит.: Терентьева Е. И. Амарант — растение прошлого и будущего // В мире раст. 2003. № 10; Железнов А. В. Амарант — хлеб, зрелище и лекарство // Химия и жизнь. 2005. № 6; Кириленчук О. О., Евдокимова Г. Й., Шур О. В. та ін. Вплив масла амаранту на корисну мікрофлору людини // Зерн. продукти і комбікорми. 2014. № 3.

Амарантові, щирицеві (*Amaranthaceae*) — родина рослин порядку **звездикоцвітних** (за сучасною систематикою APG), що налічує бл. 65 родів та 850 видів, поширені в тропічних, субтропічних і подекуди помірних зонах обох півкуль. У флорі України 23 види — усі адвентивні (занесені), більшість з них належ. до роду **Амарант** або **Щириця**. Віддають перевагу відкр. просторам, потребують ґрунтів, багатих на азот, часто зрост. в рудералізованих місцях як **бур'яни**. Представники родини — одно- та багаторічні трави, чагарнички, чагарники, чагарникові **ліани** і навіть вічнозелені дерева. Листки прості, листкорозміщення чергове або супротивне. Квітки одно- або двостатеві, дрібні, білувато-зеленого, пурпурно-червоного або жовтуватого кольорів, зібрані в складні суцвіття різних типів (найчастіше — колос, головка або волоть). Плід — одно- або багатонасінна коробочка. Насіння дрібне, округле, блискуче. Деякі види А. використовують у декор. садівництві та квітникарстві, зокрема целозію гребінчасту (*Celosia cristata*), гоμφрену головчасту (*Gomphrena globosa*), амарант хвостатий (*Amaranthus caudatus*) тощо. Декоративні види родини найчаст. називають амарантами, а злісні бур'яни — щирицями.

Лит.: Robertson K. R., Clemants S. E. Amaranthaceae // Flora of North America. 2003. Vol. 4; Мосякін С. Л. До питання про походження дводомних амарантів (*Amaranthus* L., *Amaranthaceae* Juss.) // Укр. ботан. журн. 2005. Т. 62.

№ 1; Cappers R. T., Bekker R. M. A Manual for the Identification of Plant Seeds and Fruits. Eelde, 2013; Заїменко Н. В., Гродзинська Г. А., Бугаєнко Т. А. та ін. Ботаніка і мікологія: сучасні горизонти. Київ, 2016.

Амарилісові (*Amaryllidaceae*) — родина однодольних квіткових рослин порядку *холодкоцвітних* (*Asparagales*) згідно з мол.-ген. дослідженнями групи з філогенії (APG II, APG III) за викл. родин Агапантових та Цибулевих. Нарах. 65 родів і бл. 860 видів, поширених по всій земн. кулі. Найбільше видове різноманіття сконцентровано у Центр. та Пд. Америці, троп. і Пд. Африці, Середземномор'ї. У флорі України 4 роди та 14 видів, серед них як культивовані (нарцис білий, н. несправжній), так і рідкісні автохтонні, занесені до *Червоної книги України* (білоцвіт весняний, нарцис вузьколистий, підсніжник білосніжний, штернбергія морозниковіткова). А. — здебільшого багаторіч. трави заввишки від кількох сантиметрів до 2 м. Підземн. органи А. — цибулини, кореневища або бульбоцибулини. Листки лінійні, сидячі або черешкові, зібрані в розетку. Листкорозміщення чергове. Квітки правильні, з простою оцвітину, дво- або одностатеві, 3-членні, вільно- або зрослопелюсткові. Тичинок 6 у 2 колах, маточка утворена трьома зросл. плодolistками. Квітки поодинокі, або зібрані в суцвіття *зонтик*, *китицю* або *головку*. Плід — коробочка, іноді — ягода. А. — високодекоратив. рослини, багатьох представників родини використ. у декоративному садівництві та квітницарстві, часто — як кімнатні та оранжерейні.

Лит.: Жизнь растений : в 6 т. Москва, 1974–1982; Meerow A. W., Fay M. F., Guy C. L. et al. Systematics of Amaryllidaceae Based on Cladistic Analysis of Plastid Sequence Data // American Journal of Botany. 1999. № 86; Курлович А. Е. Амариллисовые растения. Москва, 2002; Nair J., Van Staden J., Bonnetta S. et al. Distribution and Diversity of Usage of the Amaryllidaceae in the Traditional Remediation of Infectious Diseases // Natural Product Communications. 2017. № 12 (4); Якубенко Б. Є., Алеїніков І. М., Шабарова С. І. та ін. Ботаніка. Київ, 2018.

Амарилісоцвіті (*Amaryllidales*) — порядок квіткових рослин, до якого за системою А. Л. Тахтаджяна включено родини *Амарилісових*, *Цибулевих*, *Лілійникових*, *Гіацинтових*, *Гесперокалісових*, *Хостових*, *Агавових*. За результатами сучасних мол.-ген. досліджень групи з філогенії (APG II), родини, що розглядалися у складі цього порядку, належать до *холодкоцвітних*.

Лит.: Takhtajan A. Diversity and Classification of Flowering Plants. New York, 1997; Angiosperm Phylogeny Group. An Update of the Angiosperm Phylogeny Group Classification for the Orders and Families of Flowering Plants: APG II. // Botanical Journal of the Linnean Society. 2003. № 141; Takhtajan A. Flowering Plants. 2nd ed. New York, 2009.

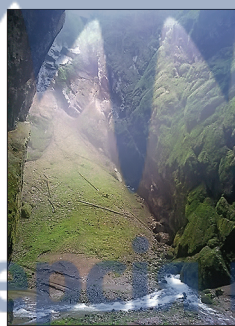
Аматерасу (япон. 天照 — Небесне сяйво), Аматерасу-Омікамі (япон. 天照大神 або 天照大御神 — Велика богиня Аматерасу), Охіруме-номучі-но-камі (япон. 大日靈貴神 — Велика богиня пані-господарка Сонця) — одне з гол. божеств *синтоїзму*, богиня сонця, правителька Небесних полів Такамагахара, міфіч. прародителька імператор. роду Японії. Про А. відомо зі зводу міфів і легенд «Записи справ давнини» («Коджікі», 712 н. е.) та літ. пам'ятки «Аннали Японії» («Ніхон шьокі» або «Ніхонгі», 720 н. е.). У перш. розповідається про народження богині

Амарилісові. Амариліс (*Amaryllis*)

Аматерасу з трьома божественними скарбами (Лялька 1895 на святі Гіон в Кіото)

Аматерска-Пункевні печери. Мацоха

від омовіння її батька Ідзанагі після його подорожі в країну мертвих до дружини *Ідзанами*. А. народилася з води, що стікала з лівого ока батька; отримала від нього намисто з перлів (символ ткацтва та прядіння). Їй було доручено Рівнину Високого Неба. За «Анналами Японії», Ідзанагі й Ідзанами народили А., яка випромінювала сяйво, та відправили її на Небо З А. пов'язують утворення 6-ти векторів Всесвіту, розмежування дня й ночі, *доместикацію* бобових, пшениці та рису й розведення шовкопрядів. Згідно з міфами, А. гнівалася на ін. богів за непослух і сховалася в Небесній Печері, через що світ оповила темрява. У япон. культурі особл. значення набуло чарівне дзеркало, за допомогою якого боги виманювали А. з печери — його виготовляли як зображення самої богині. *Міфи* про А. можуть мати космогон. (народження богині), календар. (конфлікт із Сусаноо та втеча до Небесної Печери) й етіологічний (походження імператор. роду від нащадка богині) зміст. Образ А. ґрунтується на ідеї утвердження моделі сакрального минулого як проєкції на майбутнє.

Лит.: Кодзика. Записи о деяниях древности : в 2 т. / Пер. с яп. Е. М. Пинус, Л. М. Ермаковой, А. Н. Мещерякова. Санкт-Петербург, 1994; Нихон сёки: аннали Японии : в 2 т. / Пер. с яп. А. М. Ермаковой, А. Н. Мещерякова. Санкт-Петербург, 1997. Т. 1; Кодзікі. Записи давніх діянь: поезії; Нихон-Сьокі. Аннали Японії: поезії / Пер. з яп. І. Бондаренка // Всесвіт. 2004. № 1–2; Дэвис Х. Мифы и легенды Японии / Пер. с англ. О. Д. Сидоровой. Москва, 2012; Топалова С. О. Давня японська міфологія як основа менталітету нації та політичної системи // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Питання політол. 2014. № 1091; Гвоздик Ю. В. Богиня Аматерасу і волшебные фигурки // Вопросы дошк. пед. 2017. № 1 (7).

О. В. Наумовська

Аматерска-Пункевні печери — найдовша печерна система Моравського карсту, одного з найбільших карст. масивів Центр. Європи, розташ. на Пд. Сх. Чехії, на Пн. Південноморавського краю. Понад 1 100 печер Моравського карсту (5 з них відкрито для туристів) утворилися в надрах палеозойських (девон.) *ванняків*, що входять на поверхню 25-км смугу (завширшки 2–6 км), почлен. глибокими *каньйонами*, з числен. лійками, провалами та підзем. річками. Довж. дослідж. ходів печери становить бл. 40 км, глиб. — 110 м. Гол. багатством комплексу вважають числен. *сталагміти*, *сталактити* та ін. натічні карст. утворення найрізноманітніших форм, за які печери отримали свої назви. Підзем. р. Пунква сполучає дві частини карст. комплексу, між якими пролягає глибока (завглибшки 138 м) прірва Мацоха (Мачуха), утворена внаслідок природ. обвалу стелі великої печери. Вважають, що першим (1723) дна провалля дістався чернець Л. Шоппер (1698–1765, Чехія), який започаткув розвідки порожнин Моравського карсту. Перші наук. дослідження провалля Мацоха та підземн. р. Пунква (1900-ті) здійснив історик і спелеолог К. Абсолон (1877–1960, Чехія).

Лит.: Гвоздецкий Н. А. Карст: вопросы общего и регионального карстования. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 1954; Максимович Г. А. Основы карстования : в 3 т. Пермь, 1963; Kucera B. Jeskyně a propasti v Československu. Praha, 1981; Лажнік В. Й., Мандрик І. П., Патійчук В. О. та ін. Країнознавча характеристика Чеської Республіки. Луцьк, 2015.

А. С. Івченко

Аматі. Віолончель виготовлена Андреа Аматі у сер. 16 ст. (Національний музей музики, Південна Дакота, США)

Ама́ті (Amati) — родина італ. майстрів смичкових інструментів епохи *Відродження* та *бароко*. Жили у м. Кремоні (Пн. Італія, тепер обл. Ломбардія). Належали до старовин. роду, який згадується в документах від 1097. А н д р е а А. (бл. 1535? — бл. 1611?) — родоначальник династії та школи скрипкових майстрів. Уперше виокремив *альт* і *скрипку* зі середньовіч. віол як самост. інструменти, винайшов тип скрипки, що за виразністю звучання наближається до тембру людськ. голосу. Дібрав і визначив необх. види дерева, характерні для кремонської школи: клен (нижні дека, боки, голівка), ялина чи піхта (верхні дека), на *віолончелях* і *контрабасах* — груша чи платан (нижні дека). Досяг ясного, сріблястого, ніжного звучання інструмента, створив класич. тип скрипки, який залишається незмінним за заг. обрисами моделі та методами обробки. Використовував лак переважно золотисто-жовт. кольору з легким коричнев. відтінком (іноді червоним), що стало традицією для наступників. Усі подальші удосконалення стосувалися переважно сили звуку. Його сини — Андреа Антоніо А. (1555?—1640?) і Джироламо А. (1561 — 02.11.1630) продовжили справу батька, створюючи інструменти з витонченими обрисами, більш видовженими серед. вирізми та довгими кутами. Зберегли ніжне й чисте звучання інструментів і водночас досягли посилення звуку. Працювали разом упродовж 1577—1630. Син Джироламо Ніколо А. (03.12.1596—12.04.1684) навчався в батька. Удосконалив скрипку й віолончель. Найвідоміший майстер із родини А. збільшив формат інструмента, чим посилив звучання і водночас зберіг м'якість і ніжність тембру. Син Ніколо Джироламо 2-й А. (26.02.1649 — 21.02.1740) був учнем свого батька. У Ніколо також навчалися скрипкові майстри Я. Штайнер, А. Гварнері, Ф. Руджері та А. Страдіварі. Після смерті Ніколо школу та фабрику А. було закрито (12.04.1684). Інструментів родини А. залишилися обмаль. Завдяки А. м. Кремона досі є «Меккою» для поціновувачів струнно-смичков. інструментів. Тут щороку проводиться Міжнар. конкурс майстрів, діють школа та Академія з виготовлення струнних інструментів, єдиний у світі Музей скрипки.

Лит.: Витачек Е. Ф. Очерки по истории изготовления смычковых инструментов. Москва, 1964; Dilworth J. The Violin and Bow-Origins and Development // The Cambridge Companion to the Violin / Ed. by R. Stowell. Cambridge, 1992; Katz M. The Violin: A Research and Information Guide. Abingdon, 2015.

Н. М. Кушка

Ама́тор (лат. amator — любитель, від amare — любити, відчувати схильність) — людина, яка займається певним видом діяльності за своїм покликанням як любитель, а не як професіонал. Ама́тор. діяльність зумовлена внутр. потребами, інтересами та бажаннями індивідів. Сфера реалізації ама́тор. діяльності охоплює заняття спортом, наукою, мист-вом. Відповідно до Закону України «Про культуру» (2010): «Мистецьке ама́торство — непрофесійна творча діяльність окремих осіб або колективів, що не є для них основним заняттям і не має на меті отримання доходів». Відповідно, А. є повноцінними суб'єктами діяльності у сфері культури.

Дж.: Про культуру: Закон України № 2778-VI від 14.12.2010 // Відомості Верховної Ради України. 2011. № 24. Ст. 168.

Лит.: Марков С. І. Сучасний стан і тенденції розвитку аматорського народно-інструментального жанру в Україні // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні напрямки відродження та розвитку народно-інструментального мистецтва в Україні». Київ, 1995; Антонович Є. А., Косицька З. М., Селівачова Н. Ф. та ін. Українська народна творчість у поняттях міжнародної термінології: примітив, фольклор, аматорство, наїв, кітч...: колективне дослідження за матеріалами Других Гончарівських читань. Київ, 1996; Романенко В. В. Олімпійський і професійний спорт. Вінниця, 2013; Бріскін Ю. А. Аматорство в олімпійському спорті. Львів, 2015.

І. І. Маслікова

Ама́торська астроно́мія — вид непрофес. діяльності, який включає спостереження, зйомку та дослідження астроном. об'єктів, процесів і явищ. А. а. можна умовно поділити за 4 напрямками діяльності: *астрофотографія*, телескопобудування, наукоємні дослідження та обчислення, спостережна (або візуальна) *астрономія*. Окр. напрямом візуальної А. а. є «тротуарна астрономія»: астрономи-аматори виносять біноклі, бінокляри та *телескопи* на вулиці міст для демонстрації охочим *Місяця*, *планет* та ін. об'єктів зоряного неба, добре видимих в умовах інтенсивн. засвічення нічного неба штуч. джерелами світла (світловий *смог*). Перші астроном. т-ва за участю аматорів виникли у 19 ст. (1887, Франц. астроном. т-во, засновник К. Н. Фламмаріон). Історія А. а. в Україні налічує понад 110 р. Перший астроном. гурток з'явився в м. Києві на початку 20 ст. (08.02.1901 аматор астрономії київський гімназист А. Борисяк відкрив Нову зорю в сузір'ї *Персея*). 1913 астроном і геофізик О. Орлов, директор Одеської астроном. обсерваторії, створив при ній астроном. гурток. На 2019 в Україні функціонують клуби аматорів астрономії, астроном. т-ва в окр. містах, гуртки в школах, при палацах дитячої та юнацької творчості, об'єднані в засн. 2000 Укр. т-во аматорів астрономії (УТАА). Одне з найвідоміших та найчисленніших об'єднань аматорів астрономії — Американська асоціація спостерігачів змінних зір (англ. American Association of Variable Star Observers, AAVSO). Члени асоціації обробляють криві блиску змінних зір, отримані наземними та косміч. телескопами, визначають їх характеристики, знаходять нові *змінні зорі* на фотографіях зоряних полів. Астрономи-аматори, включно з українськими, беруть участь у численних наук. проєктах. Серед них: «Сонячна та Геліосферична Обсерваторія», СОГО (англ. Solar and Heliospheric Observatory, SOHO), Zooniverse (частиною проєкту є напрям астроном. досліджень під назвою «Галактичний зоопарк» (англ. Galaxy Zoo). За різними оцінками на 2019 у світі налічується бл. 50 тис. астрономів-аматорів, які регулярно проводять астроном. спостереження.

Лит.: Marsden B. G. Amateur Astronomers and the IAU Central Bureau for Astronomical Telegrams and Minor Planet Center // Stargazers: The Contribution of Amateurs to Astronomy. Berlin; Heidelberg, 1988; Meadows A. J. Twentieth-Century Amateur Astronomy // Stargazers: The Contribution of Amateurs to Astronomy. Berlin; Heidelberg, 1988; Sherrod C., Koed T. A Complete Manual of Amateur Astronomy: Tools and Techniques for Astronomical Observations. Mineola, 2003; Wilkinson J. New Eyes on the Sun: A Guide to Satellite Images and Amateur Observation. Heidelberg, 2012; Eagle D. From Casual Stargazer to Amateur Astronomer: How to Advance to the Next Level. New York, 2014.

О. Г. Шевчук

Аматорське кіно — вид самодіяльної творчості, непрофесійна діяльність, пов'язана зі створенням фільмів. Зародження кіноаматорства на тер. колиш. СРСР відбулося в 1920-х з діяльністю Т-ва друзів радянського кіно (ТДРК), до керівництва якого входили Дз. Вертов, С. Ейзенштейн, Я. Протазанов, Е. Тіссе. На теренах України А. к. стало масовим явищем у 1960–1980-х. Для розвитку А. к. були використані різні форми заохочення кіноаматорів: створення міських та обл. кіностудій, оглядів творчості, проведення фестивалів, конкурсів на найкращу стрічку тощо. Мережа аматор. кіно клубів діяла в містах Києві, Одесі, Луцьку та ін. У 1970-х на базі Житомир. кіно клубу створено Промад, ін-т кіно досліджень із соціол., іст., краєзнавчим відділеннями. Лише на Житомирщині працювало 75 колективів кінолюбителів (бл. 1200 осіб), проводили Всесоюз. фестиваль аматор. фільмів «Золоте Полісся». Серед укр. аматор. фільмів — переможців Всесоюз. конкурсів, оглядів, фестивалів: «Кіногазета», випуск 11 (кіностудія тресту «Азовстальбуд», м. Жданов, тепер м. Маріуполь), «Репортаж із переднього краю» (Харків. електромех. завод), обидва — 1959; «Увага, халтура!» (Інститут кібернетики АН УРСР, м. Київ, 1965), «Озеро» (кіностудія Одеського обл. будинку нар. творчості, 1972), «Поділися вогнем» (кіностудія «Донбас» Донецького будинку культури імені І. Франка, 1985). З 2003 проводиться щоріч. міжнар. Ірпінський фестиваль альтернатив. кінематографу, де однією з номінацій є аматор. фільм. Від 2006 у Херсон. обл. проходить щоріч. конкурс. фестиваль аматор. кіно- й відеофільмів «Кінокімерія», який від 2007 став Всеукраїнським, з 2008 — міжнародним (серед учасників — кіноаматори з України, Німеччини, Австрії, Болгарії, Хорватії, Білорусі, Ізраїлю та ін. країн). Від 2009 цей фестиваль — дійсний член Міжнар. спілки непрофесійного кіно. Одне із завдань «Кінокімерії» — відродження кіноаматорства в Україні. На початку 21 ст. в Україні відбуваються також студент. аматор. кінофестивалі: «Кіноріxel» (короткометражні фільми, Нац. ун-т «Львівська політехніка»), «Довжен. com» (Львівський нац. ун-т імені О. Довженка) та ін. Процес створення аматор. фільму подібний до роботи над профес. кінострічкою. У 1960–1970-х фільми робили на 35-мм плівці, у 1980-х — на 16-мм і 8-мм, використовували також недорогу вузькоплівк. знімальну апаратуру. Діяли численні лабораторії для проявлення плівки. Від 1990-х із появою нових тех. можливостей А. к. існує здебільшого у відеоформаті, зокрема цифровому (див. *Відеофільм*). За жанрами А. к. поділяється на документальне, науково-популярне, мультиплікаційне, ігрове тощо. А. к. розширює уявлення про кінематограф, відкриває можливості для духовного та інтелект. розвитку глядача.

Лит.: Ильичев С. И., Нащокин Б. Н. Кинолюбительство: истоки и перспективы. Москва, 1986; Карпенко Т. Аматорське кіно приємно дивує // Кіно-Театр. 1999. № 6; Ярвине Я. Взгляд в прошлое: краткая история развития кинолюбительства в бывшем СССР и в странах Балтии. Таллинн, 2005; Таранюк В. «Кінокімерія» — фестиваль аматорського кіно // Кіно-Театр. 2010. № 1; Тримбач С. Кіно народжене Україною. Київ, 2016; Зеркаль М. Историчний нарис окремих питань розвитку аматорського та документального кіно за матеріалами Миколаївської області // Гілея. 2018. Вип. 135.

Т. Д. Мороз

Аматорський спорт — див. *Любительський спорт*.

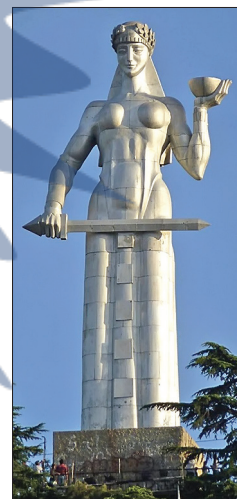
Аматорський театр — заклад культури, непрофесійний театр, у якому виступають *аматори*. Див. у ст. *Театральне мистецтво*.

Аматорський фільм — кіно-, теле- або відеотвір, створений *аматором* або аматорською знімальною групою. Див. у ст. *Аматорське кіно*.

Амахра́спанди, Амеша Спента (пехлеві Amahraspand, Amēšaspaṇd — святий, богоявлений, безсмертний) — духовні істоти вищого рангу відповідно до зороастрійських уявлень. Згадані в *Авесті* як шість безсмертних святих в оточенні Ормузда. Це створені ним Вохуман, Ардвахішт, Шахревар, Спандармад, Хордад і Амордад. У ведичній міфології їм відповідають Васу, Васиштха, Кшатра, Сарасваті та Амріта. Ормузд також інколи трактується як сьомий А. — святий дух. За *Бундахішною*, А. існують і діють у нематеріал. світі. Кожний із них має свого представника («годувальницю») у матеріал. бутті: Вохуман — покровитель худоби, Ардвахішт — стихії вогню, Шахревар — металів, Спандармад опікується землею та праведними жінками, Хордад — водами, Амордад — рослинами. Кожного з них символізує певна квітка: Вохумана — жовтий жасмін, Ардвахішта — майоран, Шахрєвара — базилік, Спандармада — лимонна м'ята, Хордада — лілія, Амордада — календула. 1-й день місяця присвячується Ормуздові, 2-й — Вохуману тощо. Кожному з них протистоїть *дев*, створений *Аріманою*. Душу людини рятує від них вшанування А. У *культі* А. відбулося архаїчне одухотворення сил природи.

Лит.: Зороастрийские тексты: Суждения Духа разума (Дадестан-и меног-и храд). Сотворение основы (Бундахишн) / Под ред. О. М. Чунаковой. Москва, 1997; Авеста: Светата книга на древните Аријци. Скопје, 2005; Васильев Л. С. История религий Востока. 4-е изд. Москва, 2015. О. В. Сапанін

Амашукелі, Елгуджа Давидович (груз. ელგუჯა დავითის ძე მამუკელი; 22.04.1928, м. Тифліс, тепер Тбілісі, Грузія — 16.03.2002, там само) — скульптор, нар. художник СРСР (з 1988), чл.-кор. АМ СРСР (з 1988), чл.-кор. АН Грузії (з 1996). Закінчив 1955 Тбіліську держ. академію мист-в (клас Н. Канделаки). 1958 брав участь у конкурсі на проект монумента засновникові м. Тбілісі В. Торгасалі й отримав першу премію. Пам'ятник побудовано 1967 в м. Тбілісі, на площі Метехі. Був секретарем Спілки художників СРСР (1984–1989). Похований у Дідубійському пантеоні (м. Тбілісі). У роботі відходив від тогочасних панівних штамів соцреалізму, надаючи перевагу *гротеску* й *метафорі*. Скульптурам А. притаманна внутр. динамічність, виразність. Митець часто звертався до символів і *алегорій*. Наскрізними темами творів є нац. самосвідомість і героїзм. Серед творів: скульптура «Мати Картлі» («Мати Грузія»; м. Тбілісі, 1958–1963), Монумент Слави (м. Поті, 1965–1967), «Поранений орел» (м. Зестафоні, 1968–1969), пам'ятник художнику Н. *Піросмані* (м. Тбілісі, 1975), Монумент героям (м. Поті, 1979), «Монумент Перемоги» (м. Горі, 1979), пам'ятник поету І. *Чавчавадзе* (м. Батумі, 1985) та ін. Працював також у жанрах живопису й графіки, оздоблював станції

Амашукелі Елгуджа Давидович. Скульптура «Мати Картлі»

Тбіліс. метро. Автор книг: «Листи про мистецтво» (1984), «Шосте почуття» (1987), «Творець часу» (2000). Лауреат Держ. премії Грузин. РСР (1965), Держ. премії СРСР (1982).

Пр.: Шестое чувство. Москва, 1981.

Лит.: Воронов Н. В. Элгуджа Амашукели. Москва, 1971; Кинцурашвили С. Ш. Элгуджа Амашукели. Тбилиси, 1984; Степанян Н. С. Искусство России XX века: развитие путем метаморфозы. Москва, 2004.

Амбаркація (франц. *embarquement*, від *embarquer* — здійснювати посадку, вантажити, з *en* — у, в і *barque* — човен) — 1) Посадка військ та завантаження бойової техніки на кораблі для пе-

Амбаркація. Завантаження техніки на танкодезантийний корабель (LST) HMS «Bachaquero» у період Другої світової війни

ревеження та вивантаження їх у районі нової дислокації (бойових дій). Район висадки військ називається амбаркаційним. Завантаження на десант. кораблі може здійснюватись з берега або з води (з плавуч). Вивантаження (висадку) *десанту* проводяться одним із трьох способів: «берег — берег» (десантно-висадоч. засіб завантажує сили десанту безпосередньо з берега й висаджує його на берег); «корабель — берег» (сили десанту висаджуються з берега на воду); «комбінований» (частина сил десанту висаджується на воду, а частина — безпосередньо на берег).

2) Завантаження корабля товарами.

Лит.: Андрущенко Н. С. Толковый морской словарь. Москва, 2006; Ляшкевич А. І., Бабишена М. І. Тлумачний словник морської термінології. Херсон, 2018.

В. І. Семенцов, В. Ф. Даневич

Амбарцумян Віктор
Амазаспович

Амбарцумян, Віктор Амазаспович (вірм. Վիկտոր Համբարձումի Ամարսումյան; 18.09.1908, м. Тифліс, тепер м. Тбілісі, Грузія — 12.08.1996, с. Бюракан Арагацотської обл., Вірменія) — астрофізик, астроном, один із засновників теор. астрофізики та її школи в СРСР, академік АН Вірмен. РСР (з 1943) й АН СРСР (з 1953), засл. діяч науки Вірмен. РСР (з 1941) та Грузин. РСР (з 1968), Нац. герой Вірменії (з 1994), почес. член бл. 30 академій та ун-тів. Народився в сім'ї письменника. 1924 вступив на фізико-матем. ф-т Петроград. держ. пед. ін-ту ім. О. І. Герцена (тепер Рос. держ. пед. ун-т ім. О. І. Герцена) і через рік перейшов у Ленінград. держ. ун-т (тепер Санкт-Петербург. держ. ун-т). Ще студентом 1926 опубл. першу наук. статтю, присвяч. соняч. факелам. Закінчив ун-т у віці 20 р. Навчався 1928–1931 в *аспірантурі* Пулков. обсерваторії під керівництвом А. Белопольского. У 1934–1946 — професор Ленінград. ун-

ту. 1934 заснував там і очолив першу в СРСР каф. астрофізики. 1935 без захисту дисертації А. присуджено вчений ступінь доктора фізико-матем. наук. У 1939–1941 був директором Астр. обсерваторії Ленінград. ун-ту (тепер Науково-дослід. астр. ін-т Санкт-Петербур. ун-ту ім. В. В. Соболева). 1941 евакуйований у м. Єлабугу (тепер у Татарстані), де 4 р. очолював евакуйовані лабораторії. З 1943 — віце-президент АН Вірмен. РСР (тепер НАН Республіки Вірменії), з 1947 — її президент, з 1993 — почес. президент. 1946 заснував Бюракан. обсерваторію, до 1988 — її директор. Президент Міжнар. астр. союзу (1961–1964), президент Міжнар. ради наук. союзів (1966–1972). А. відомий теоріями про походження та еволюцію зірок і зор. систем. Працював у галузі фізики зір, зор. оболонок і газ. туманностей, зор. астрономії, динаміки та статист. механіки зор. систем, космогонії зір і галактик, природи міжзор. матерії та теорії флуктуацій, розробив метод досліджень перенесення випромінювання зір крізь газ. туманності, оцінив значення промен. тиску в туманностях. Запропонував метод визначення електрон. температур туманностей за відношенням інтенсивності заборон. ліній, який широко застосовують у сучас. астрономії. Розробив основи теорії йонізації в оболонках нових та наднових зір. 1941–1943 розробив нову теорію поглинання світла в каламут. середовищах (Сталін. премія, 1946). Відкрив і вивчив новий тип зор. об'єднань — зор. асоціації. Зробив суттєвий внесок у фізику молодих зір та джерел зор. енергетики, фізику міжгалакт. середовища. А. належать також досягнення в галузі математики, зокрема в теорії оберн. задач спектр. аналізу диференц. операторів. Двічі Герой Соціаліст. Праці (1968, 1978), двічі лауреат Сталін. премії (1946, 1950), лауреат Держ. премії Вірмен. РСР (1988), лауреат Держ. премії РФ (1995). Нагороджений орденом Жовтн. Революції (1983), двома орденами Труд. Червоного Прапора (1944, 1953), орденом «Знак пошани» (1988), орденом «Кирило й Мефодій» І ступеня (Народна Республіка Болгарія, 1969) та ін., а також наук. відзнаками: медаллю Кетрін Брюс Тихоокеан. астр. т-ва (1960), медаллю Котеніуса (1974), Золотою медаллю ім. С. І. Вавилова (1970), Золотою медаллю Словац. АН (1970), Вел. золотою медаллю ім. М. В. Ломоносова АН СРСР (1971), медаллю Гельмгольца Нім. АН у м. Берліні (1971). Від 2010 запроваджено нагородження Міжнар. наук. премією імені А. в астрономії й астрофізиці та в суміжних галузях фізики та математики. Іменем А. названо *астероїд* (1905 Ambarsumyan), Бюракан. астрофіз. обсерваторію.

Пр.: Теоретическая астрофизика. Ленинград; Москва, 1939; Научные труды в 3 т. / Под ред. В. В. Соболева. Ереван, 1960–1988; Проблемы эволюции Вселенной. Ереван, 1968; Философские вопросы науки о Вселенной. Ереван, 1973; Загадки Вселенной. Москва, 1987.

Лит.: Воронцов-Вельяминов Б. А. Очерки истории астрономии в СССР. Москва, 1960; Мирзоян Л. В. Виктор Амбарцумян. Ереван, 1985; Israelian G. Obituary: Victor Amazaspovich Ambartsumian, 1912 // Bulletin of the American Astronomical Society. 1996. № 29 (4); Blaauw A. V. A. Ambartsumian (18 September 1908–12 August 1996) // Journal of Astrophysics and Astronomy. Indian Academy of Sciences. 1997. № 18 (1); Амбарцумян Віктор Амазаспович // Астрономічний енциклопедичний словник / За заг. ред. І. А. Климишина, А. О. Корсунь. Львів, 2003; Торосян В. Г. Эволюция стиля мышления в исследованиях Все-

ленной от древнейших времен до конца XX века. Москва; Берлин, 2014; Hockey Th., Trimble V., Williams Th. et al. Biographical Encyclopedia of Astronomers. New York, 2014.

О. Г. Шевчук

Амбарцумян Захарий
Миколайович

Амбарцумян, Захарий Миколайович (рос. Амбарцумян, Захарий Николаевич; вірм. Հախիմի Նիկոլայի Համարձումյան; 25.03.1903, м. Баку, тепер Азербайджан — 04.11.1970, м. Москва, тепер РФ) — бібліограф, бібліотекознавець, канд. пед. наук (з 1943), професор (з 1962), засл. працівник культури РРФСР (з 1969). Працював бібліотекарем у Кремлі в бібліотеці Я. Свердлова (з 1918), у Бібліотеці-читальні ім. І. Тургенева (1920–1934) та ін. книгозбірнях м. Москви. Впродовж 1920–1923 навчався на філол. ф-ті Моск. держ. ун-ту (залишив навчання на 3-му курсі через необхідність працювати), у 1927–1932 — на кількох ф-тах цього ун-ту (без відриву від роботи). 1925 проходив військ. службу червоноармійцем-однорічником. 1937 закінчив *аспірантуру* Москов. держ. бібліотеч. ін-ту (МДБІ, тепер Моск. держ. ін-т культури). Відтоді працював там викладачем. Учень бібліографа й бібліотекознавця Л. Троповського, послідовник його робіт з удосконалення таблиць *Десятькової класифікації М. Дьюї*. 1937 розробив курс «Бібліотечні каталоги», який вів до кінця 1960-х. Учасник *Другої світової війни*, з червня 1941 служив у діючій армії. У складі 57-ї армії 3-го Укр. фронту брав участь у визволенні Румунії, Болгарії, Югославії, Угорщини, Австрії. У грудні 1943 в період лікування після важкого поранення захистив канд. дис. на тему «Класифікація книг і систематичний каталог» на основі автор. курсу лекцій. У травні 1946 у званні полковника звільнений у запас, повернувся до викладач. роботи в МДБІ, де працював до квітня 1970, обіймаючи посади доцента (з 1947), професора кафедри бібліотекознавства (з 1962), декана факультету бібліотекознавства (у 1950-ті). Автор, укладач і редактор бл. 100 праць, зокрема 25 книг (підручників, навч.-методич. посібників, таблиць бібліотеч. класифікації для масових, обл., дитячих і шкільних бібліотек), перекладених багатьма мовами. Важливою працею є «Бібліотечна класифікація» (1947–1948) — перший у СРСР навч. посібник із цього питання. Уклав класифік. таблиці для дитячих бібліотек, розробив детальну типову схему класифікації для каталогу краєзнав. видань обл., крайових, респ. (АРСР) бібліотек. Розробляв теор. проблеми індексації в системах класифікації, запропонував цифр. варіант осн. ряду *Бібліотечно-бібліографічної класифікації* (ББК). Очолював комісію з індексації ББК при Міністерстві культури СРСР (1966–1970). Як учасник Другої світової війни нагороджений 40 рад. та зарубіж. орденами та медалями.

Пр.: Индексы в библиотечной классификации // Труды Мос. гос. библ. ин-та. 1939. Вып. 3; Библиотечная классификация : в 2 вып. Москва, 1947–1948; Систематический каталог. Москва, 1954; Библиотечные фонды и каталоги. Москва, 1961; Методика классификации общественно-политической литературы в массовых библиотеках. Москва, 1961; Проблемы библиотечной классификации и научно-техническая информация // Биб-ки СССР. 1965. Вып. 29; Проблемы каталогов в советском библиотековедении // Биб-ки СССР. 1967. Вып. 36; Библиотечные каталоги. Москва, 1967. (у співавт.); Таблицы библиотечной классификации для массовых библиотек. 3-е изд. Москва, 1968. (у співавт.); Читателям о библиотечных каталогах. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 1968.

Лит.: Сукиасян Э. Р. Крупный советский библиотековед: Памяти З. Н. Амбарцумяна // Биб-ки СССР. 1971. Вып. 51; Погорелова В. А. З. Н. Амбарцумян // Сов. библиотековедение. 1983. № 6; Сукиасян Э. Р. Полковник Амбарцумян // Библиотека. 2003. № 5; Сукиасян Э. Р. Слово о З. Н. Амбарцумяне // Мир библиогр. 2003. № 2; Захарий Николаевич Амбарцумян (1903–1970) // Мир библиогр. 2009. № 2; Дворкина М. Я. Теория и история библиотечного дела : в 2 ч. Москва, 2015.

С. Л. Зворський

Амбівалентність (від лат. *ambo* — обидва та *valentia* — сила) — 1) Об'єктивна ситуація, за якої людина або тварина одночасно піддається взаємно суперечливим впливам (див. *Буріданів віслюк*);

2) Стан людської свідомості, психіки чи поведінки, для якого характерне співіснування суперечлив. думок, ідей, або оцінок, мотивацій, настанов, ставлень, одночасне переживання протилежних емоцій, вагання між взаємовиключними рішеннями і діями тощо (див. *Амбівалентність почуттів, Амбівалентність соціальна*);

3) У широкому сенсі — дуальність, біполярний характер об'єкта, явища, функцій, наслідків тощо; поєднання позитивного й негативного, конструктивного й деструктивного.

Термін упроваджено Е. Блейлером у праці «Передчасне слабоумство, або Група шизофреній» («*Dementia praecox oder Gruppe der Schizophrenien*»; 1911). Відповідно короткострокова А. — складник психіч. життя здорової людини, тоді як постійна чи яскраво виражена А. — початковий симптом *шизофренії*. Психолог виділив 3 види А.: емоційну, вольову й інтелектуальну. Смысл поняття розширив З. Фройд, у трактуванні якого А. — вроджена здатність людини до співіснування протилеж. потягів, напр., інстинкту життя (*Ерос*) та інстинкту смерті (Танатос). З. Фройд вказував на А. ставлення людини не тільки до навколиш. дійсності, а й до самої себе. Явище А. в різних аспектах досліджували філософи К. Г. Юнг (Швейцарія), М. Бахтін, В. Біблер (обидва — Росія) та ін. Термін широко використовується в сусп. науках — соціології, політології, культурології, релігієзнавстві та ін. У худ. л-рі стан А. найповніше змальований і проаналізований Ф. Достоевським. Суперечливі почуття чи думки виникають через багатоманітність потреб та інтересів особистості, багатогранність явищ і предметів, а також через невизначеність цінніс. установок, неоднозначне ставлення людини до світу. Зазвичай одне з амбівалент. почуттів витісняється іншим. Близькі за значенням слова: «вагання», «нерішучість», «двозначність», «біполярність», а також поняття «амбітендентність» (у психіатрії) тощо.

Лит.: Кондаков И. М. Психология. Иллюстрированный словарь. 2-е изд. доп. и перераб. Санкт-Петербург, 2007; Козицька І. В. Амбівалентність особистості як прояв антиномічності її буття // Актуальні проблеми соціол., психол., пед. 2014. Вип. 2.

Амбівалентність почуттів — суперечливе, двоїсте емоційне переживання людини щодо тієї самої події чи об'єкта. А. п. — показник розколу особистості на дві антагоністичні субособистості, коли відбувається *ідентифікація* то з однією, то з ін. без переваги жодної з них. А. п. є частиною звичного психіч. життя й виявляється в почуттях печалі та ревнощів. А. п. впливає на адекватність сприйняття реальності. Розрізня-

ють види А. п.: амбівалентність переживань (біполярність сприймання), стосунків (нестабільність і конфліктність), мислення (патол. розлад особистості, виражений у неспроможності мислити абстрактно, найчастіше свідчить про параною та *шизофренію*), свідомості (психіч. патологія, пов'язана з маренням і нав'язливими станами, підвищеною тривожністю, *психозом*), вольову (суперечливість між виконанням дії та відмовою від цього), прив'язаності (прагнення дитини отримати підтримку й любов батьків з одночасним страхом критики), гендерну (суперечність за статевою ознакою, пов'язаною з притаманними способами самовираження протилеж. статі). У *психіатрії* А. п. — співіснування суперечливих та протилеж. почуттів, тенденцій і настанов у ставленні до ін. людини (любові і неапативності, бажання й небажання, активності і пасивності тощо). Стійка та виражена А. п. є гол. симптомом шизофренії, виявляється в суперечливих переживаннях, ставленні до різних ситуацій та реакціях, що змінюються доволі швидко й абсолютно невмотивовано. А. п. при шизофренії

Амбівалентність почуттів, художнє втілення

ґрунтується на психіч. механізмі вагання й рішення, прихованому в здорової людини. Він забезпечує ухвалення рішення щодо певної ситуації, дії у ситуації, її вирішення чи навпаки відмови від подальших дій. Рішення стосовно вибору позиції щодо ситуації особа переживає як настрій. Рішення з приводу того, діяти чи ні, визначають як емоц. установку. Свідоме рішення сприяє взаємодії з оточенням. Неприйняте рішення та вагання між протилеж. полюсами (готовність до дії чи відмова від дії) і є змістом А. п. Результатом А. п. є амбітендентність (несформован. вольовий акт щодо прийняття рішення за вибору однієї з протилеж. дій). А. п. у *психоаналізі* — це форма співіснування двох притаманних людині протилеж. глибин. спонук (найфундаментальніші з яких — потяг до життя та потяг до смерті), що є причинами невротич. розладу та внутрішніх конфліктів особистості. У *психології* А. п. вважають необхідною умовою становлення особистості. Межу між нормальною та патол. А. п. установлюють за її мірою та частотою вияву. Якщо в психології А. п. є причиною психозу, то в психіатрії — лише симптом психоген. захворювання. Зміст А. п. пов'язаний з особистісними якостями (нерішучість, невпевненість у собі, низький рівень самооцінки та ін.), що зумовлюють постійні сумніви та страхи (поразки чи неуспіху, відповідальності тощо), хворобливе переживання критики від оточення. Коли А. п. явно не виражена й не спричиняє дис-

комфорту, вона не є патологічною і не потребує корекції та спец. втручання. Для подолання А. п. (із паніч. станами та/або паніч. атаками, три вожнівність, депресив. розладами) необхідне поєднання мед. та психол. допомоги, оскільки суто психол. засоби (напр., самоаналіз) можуть спровокувати погіршення стану та призвести до появи деструктив. властивостей особистості. Спец. фармакол. засобу від А. п. немає. Здебільшого використовують седативні засоби, *антидепресанти* та *транквілізатори*, призначення яких — корекція заг. стану та блокування психоген. захворювання. Якщо А. п. є психіч. розладом, який становить загрозу для самої людини та її оточення, необхідна госпіталізація та спеціаліз. стаціонар.

Лит.: Блейлер Э. Афективність. Внушення. Паранойя. Москва, 2001; Лук'яненко Т. Н. Психологічні особливості дискордантної амбівалентності особистості // Практичні психологія та соціальна робота. 2001. № 1; Назлован Г. М. Концептуальна психотерапія: портретний метод. Москва, 2002; Кемпінські А. Шизофренія / Пер. з пол. за ред. Н. І. Долішної. Львів, 2004; Зелінська Т. М. Амбівалентність особистості: теорія, діагностика і психокорекція. Київ, 2010; Курило Т. Проблема амбівалентності у психологічних теоріях і концепціях особистості // Проблеми гуманіт. наук. Психол. 2013. Вип. 31; Кинодо Ж. М. Читая Фрейда. Изучение трудов Фрейда в хронологической перспективе / Пер. с фр. О. Я. Журавлева. Москва, 2014; Малкина-Пых И. Виктимология. Психология поведения жертвы. Концептуальная психотерапия. Санкт-Петербург, 2016.

Н. О. Макаручук

Амбівалентність соціальна — стан свідомості та поведінки соціального суб'єкта (індивіда, групи), що характеризується двоїстим ціннісно-нормативним ставленням до соціального оточення, соціальних явищ, подій, фактів і процесів. В А. с. відображається внутр. суперечність соц. реальності, її здатність набувати та виявляти сутнісно протилеж. характеристики (властивості, мотиви, відношення, сенси, значення тощо). У буденній свідомості А. с. фіксується через розрізнення «позитивних» і «негативних» сторін, тенденцій соц. реальності. Факти А. с. виявляли класики соціології: Е. Дюркгайм, Р. Мертон, в укр. соціології цю проблему вивчали соціологи Є. Головаха та Н. Паніна. У концепціях *інтеракціонізму символічного*, соціального обміну, «соціальної драматургії», в *етнометодології* А. с. тлумачиться як змістова двозначність. Згідно з цими концепціями, індивідам (*акторам*) варто уникати як позбуватися А. с. будь-яким чином — через сприйняття «узагальненого іншого», типізацію жестів, значень, створення спільних «правил гри», контекстів, уніфікацію досвіду тощо. У соціології розрізняють 4 осн. типи А. с.: а) одночасне функціонування комплексу протилежних зразків поведінки на рівні соц. систем і зв'язків; б) суперечності між функціями, статусами, ролями на рівні індивіда, свідомості; в) розбіжність між сталими відчуттями суб'єкта та ситуатив. емоціями, переживаннями; г) неузгодженість та взаємовиключність духовно-морал. цінностей культури й засобів люд. діяльності. А. с. може мати як конструктивні, так і деструктивні наслідки для сусп-ва та індивіда. Різнополосні настрої, думки, з одного боку, уможливають пошук оптималь. шляхів сусп. розвитку, з іншого — гальмують його. А. с.

пов'язана із самоусвідомленням. Нерідко виявляється в подвійній моралі та мімікрійній (прихованій, маскувальній, імітаційній) поведінці. А. с. може використовуватися для маніпулятив. впливу на індивід. та сусп. свідомість.

Лит.: Merton R. K. The Ambivalence of Scientists // Essays in Memory of Imre Lakatos. Dordrecht, 1976; Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. Киев, 1994; Varner J. M. Ambivalence 1995. Pain Generates fear, Pleasure Generates faith. Sasser, 1996; Горпинюк В. П. Амбивалентність як чинник соціальних девіацій у сімейних взаєминах // Теор.-метод. пробл. виховання дітей та учнівської молоді. 2008. № (12); Мирская Е. З. Этнос науки: идеальные регулятивы и повседневные реалии // Этнос науки. Москва, 2008; Зелінська Т. М. Амбивалентність особистості: теорія, діагностика і психокорекція. Київ, 2010; Козицька І. В. Амбивалентність особистості як прояв антиномічності її буття // Актуальні пробл. соціол., психол., пед. 2014. Вип. 2.

В. І. Тарасенко, А. С. Лобанова

Амбіполярна дифузія — див. Дифузія амбіполярна.

Амбістомові (*Ambystomatidae*) — родина земноводних тварин (*амфібії*) ряду *хвостатих земноводних*. До родини А. входять 37 видів, що належать до 2 родів: Амбістоми (*Ambystoma*) — 33 види й Велетенські амбістоми (*Dicamptodon*) — 4 види. Усі представники родини мешкають на тер. сучасних Центр. та Пн. Америки. Дорослі особини (заг. довж. — 10–30 см) мешкають на суходолі, вирізняються широкою головою, невеликими очима, міцним тулубом, тонкими кінцівками та округлим поперечним перерізом хвоста. Багато видів родини мають контрастне яскраве забарвлення з виразними плямами різном. форм і кольору (від синіх крапок до великих плям) на темному тлі, що виконує здебільшого захисну функцію. На суходолі дорослі амбістоми проводять більшу частину життя у підстилці або в норах, які риють самостійно (через це їх ще називають «кратовими саламандрами»). Більшість пн. видів у цих норах і зимують. Мешкають поодинокі. Живляться комахами та ін. безхребетними. До води дорослі особини збираються тільки на період розмноження, вибираючи водойми, де вони з'явилися на світ. Часто період розмноження припадає на ранню весну, проте деякі види розмножуються восени. Самці залишають на поверхні землі *сперматофор*, який згодом відшукує і підбирає самиця. А. відкладають ікринки, які запаковані по кілька десятків або сотень штук в окремі мішечки (макс. кількість ікринок сягає 200–250). Нерестяться у водоймах зі стоячою або слабкопроточною водою. Лише мармурова амбістома відкладає ікринки в заглиблення в ґрунті, які наповнюються водою під час дощів. Личинки водні, зовні схожі на дорослих особин. Зябра мають густу капілярну сітку на відгалуженнях червоного кольору. Загалом у личинок 3 пари зовн. зябер і 4 пари зябрових щілин позаду. Хвостовий плавець утвор. шкірною складкою, що тягнеться від основи голови до кінця хвоста зі спинної сторони й від кінця хвоста до клоаки з черевної сторони. Кінцівки утвор. до моменту виходу з ікринок з 4 пальцями на передніх і 5 пальцями на задніх *лапах*. Забарвлення однотонне й невиразне. Очі без повік. Личинки деяких видів здатні доростати до розмірів доросл. особин, не вступаючи в

метаморфоз (неотенія). Повністю неотенічних амбістом називають *аксолотлями*. Серед представників родини є приклади як облігатної (обо-

Амбістомові. Амбістома срібляста (*Ambystoma laterale*)

в'язкової), так і факультативної (необов'язкової) неотенії. У процесі метаморфозу зникають зябра та плавцеві складки, тварина линяє, набуває типового для дорослих забарвлення, на очах з'являються повіки, остаточно розвиваються легені. У двох видів родини зі сх. частини Пн. Америки спостерігають генет. та репродуктивні особливості (триплоїдність і гіногенез). Вимерлі амбістоми роду *Amphitriton* відомі зі скам'янілостей верх. *пліоцену*.

Лит.: Hedges S. B., Bogart J. P., Maxson L. R. Ancestry of Unisexual Salamanders // Nature. 1992. № 356; Spolsky C., Phillips C., Uzzell T. Antiquity of Clonal Salamander Lineages Revealed by Mitochondrial DNA // Nature. 1992. № 356; Zug G. R. Herpetology: an Introductory Biology of Amphibians and Reptiles. 2nd ed. San Diego, 2001; Pough F. H., Andrews R. M., Cadle J. E. et al. Herpetology. 4th ed. Sunderland, 2015.

О. Д. Некрасова, О. Ю. Марущак

Амбітус (лат. *ambitus* — обхід, охоплення) — 1) Діапазон, об'єм, *контур* голосу чи мелодії. Термін використовували переважно щодо західноєвроп. церков. музики, багатоголосся 9–16 ст. Вживався, зокрема, укр. фольклористами — С. Грицьою, А. Іваницьким, К. Квіткою, Ф. Колесою та ін.

Лит.: Гоговський В. У истоков народной музыки славян. Москва, 1971; Грица С. Мелос української народної епіки. Київ, 1979; Іваницький А. Українська музична фольклористика: Методологія і методика. Київ, 1997; Загнітко К. Класифікація ладової належності західної монодії на ранньому етапі розвитку // Студії мистецтвознавчі. 2014. Ч. 1.

2) У *Стародавньому Римі* первісно — під час виборів звичай домагатися голосів, щоб обійняти певну держ. посаду, за допомогою звернення з проханням до громадян; згодом — протизаконні дії, зловживання заради отримання держ. посад, виборчі махінації. За часів імперії, коли вибір кандидатів на держ. посади перейшов до *Сенату* та *імператора*, А. стали називати отримання посади через підкуп.

Лит.: Каретникова В. Ambitus: нелегитимные методы борьбы за магистратуры в Римской республике // IVS ANTIQVVM. Древнее право. 2007. № 20; Рогачевский Л. Ambitus: электоральная коррупция в Римской республике и ранней Римской империи (практика выборов и законодательство) // Известия высш. уч. заведений. Правоведение. 2015. № 1 (318).

Амбіція (лат. ambitio — домагання, догідництво, честолюбство, від ambire — домагатися) — якісна характеристика міри людського прагнення досягти конкрет. мети, здебільшого пов'язаної з життєвими благами. Термін може стосуватися людини та груп людей (орг-цій, країн тощо). Початково він означав кар'єризм. У сучас. укр. сусп-ві залежно від контексту його вживають у негатив. та позитив. значенні. В ін. мовно-культ. середовищах можливе однобіч. тлумачення поняття. Напр., у СРСР слово «А.» мало негативне емоц. забарвлення як синонім до самолюбства, самовпевненості, зверхності, зневажливого ставлення до людей, недооцінки їхніх здібностей та ін. Похід. термін — амбіційність (амбітність), що є якістю особистості.

Лит.: Психологічний словник / Авт.-уклад. В. В. Сиянський, О. П. Сергєєнкова; за ред. Н. А. Побірченко. Київ, 2007; Варій М. Й. Психологія особистості. Львів, 2016.

Амбіцькі — різьбярі на дереві; брати. Юрій Іванович Амбіцький (13.01.1927 с. Пруськ, тепер Сяноцького повіту Підкарпат. воєводства, Польща — 18.07.2000, м. Львів, Україна); Мирон Іванович Амбіцький (18.09.1928, там само). З 1945 — в Україні. 1964 закінчили Львів. ін-т декор. і прикладного мист-ва (тепер *Львівська національна академія мистецтв*; клас І. Севери). Розвиваючи традиції лемків. різьблення, А. створили скульпт. композиції: «Водопій» (1960), «Гайдамаки» (1961), «Будьонівці під Львовом» (1962), «Було колись на Україні» (1964), «Нащадки Довбуша» (1967), «Голова гуцула» (1972), «Танок» (1975), «Сестри Байко» (погруддя співачок із Лемківщини, у співавт. з В. Одрехівським, 1976), «Лілея» (1977), «Золота осінь» (1979), «Журавлі» (1984), «У батьківській кузні» (1986), «Портрет Т. Шевченка» (1988), «Юрій Змієборець», «Архангел Михаїл» (обидві — 1998), «Молитва», «Мольфар», «Доля» (усі — 1999) та ін. Мають також роботи в ін. техниках декоративно-ужитков. мист-ва. Учасники обл., всеукр. та міжнар. (Франція, Угорщина, Німеччина, Канада) виставок. М. Амбіцький самостійно створив такі роботи: «Повстанці в лемківських бескидах» (2013, дерево, різьба), «Галичанка» (2012, тонов. гіпс), «Онуки, любіть Україну, як рідну матір» (2013, дерево, різьба).

Лит.: Кравченко Я. Різьбярі брати Амбіцькі // Народна творчість та етнографія. 1992. № 1; Кишак С. Корені лемківської різьби. Львів, 2003; Надопта А. Вироби лемківських різьбярів у фондовій збірці музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України // Народознавчі зошити. 2018. № 6.

І. Д. Красовський

Амбліопія [від грец. ἀμβλῦς — тупий і ὄψ (ὀπός) — око], «ліниве око» — очне захворювання, зумовл. функціон. розладами зорового аналізатора. У хворих на А. відсутній *бінокулярний зір* — здатність мозку правильно поєднувати зображення з очей у єдиний зоровий образ. Розвивається за таких захворювань, як-от *косоокість*, *далекозорість*, *астигматизм*, *катаракт*. А. є також наслідком відсутності корекції *короткозорості*, *далекозорості* або *астигматизму*; неоднакової рефракції лівого та правого ока (понад 3 *діоптрії*); використання неправильно підібр. окулярів; наявності перешкод у надхо-

дженні світла до сітківки тощо. За часом розвитку патології розрізняють первинну (вроджену) і вторинну А. З огляду на причини виділяють кілька форм вторин. А.: страбізматичну (дисбінокулярну), обскураційну (деприваційну), рефракційну, анізотропічну, істеричну, змішану. Відповідно до гостроти зору виокремлюють легкий, середній та важкий ступені А. Серед симптомів, зокрема, заг. погіршення зору, розвиток косоокості, швидка втома очей, диплопія, порушення сприйняття кольору, погіршення просторової орієнтації та координації рухів. За легкої А. перебіг захворювання може бути безсимптомним. У дітей мол. віку на А. може вказувати косоокість, ністагм, неспроможність чітко зафіксувати погляд на яскрав. предметі; у дітей старш. віку — звичка заплющувати око чи нахилити голову під час читання, розглядання об'єкта, порушення сприйняття кольору, темнова зорова адаптація. У разі виявлення цього захворювання у дитини слід негайно розпочати лікування. Пізніше скорегувати А. за допомогою окулярів або контактних лінз неможливо. Серед профілакт. заходів — регулярна діагностика зору за допомогою сучас. обладнання, правильний вибір окулярів і контакт. лінз на підставі даних аналізу, періодичне оновлення оптич. засобів корекції зору, дотримання режиму зорових та фіз. навантажень, правильна орг-ція роб. місця.

Лит.: Очні хвороби / За ред. Г. Д. Жабоедова, М. М. Сергієнко. Київ, 1999; Вэндер Дж. Ф., Голт Дж. А. Секреты офтальмологии / Пер. с англ. Москва, 2005; Клиническая офтальмология / Под ред. Дж. Кански; пер. с англ. Москва, 2006; Тейлор Д., Хойт К. Детская офтальмология : в 2 т. / Пер. с англ., под общ. ред. Е. И. Сидоренко. Москва, 2015. Т. 1; Жабоедов Г. Д., Скрипник Р. Л., Кіча О. А. та ін. Офтальмологія. Київ, 2018.

Н. В. Малачкова

Амбодик-Максимович, Нестор Максимович (рос. Амбодик-Максимович, Нестор Максимович; 07.11.1744, с. Веприк, тепер Гадяцького р-ну Полтав. обл., Україна — 05.08.1812, м. Санкт-Петербург, тепер РФ) — лікар-просвітник, ботанік, фітотерапевт, педагог, учений-енциклопедист. Один зі засновників наук. *акушерства, педіатрії та фітотерапії*, розробників рос. мед. й бот. термінології. Навчався у *Києво-Могилянській академії* (1768); мед. освіту здобув у мед. школі при Санкт-Петербур. сухопут. госпіталі (1768–1770); Петербур. госпітальній школі (1770), на мед. ф-ті Страсбур. ун-ту (з 1773; Франція), де 1775 захистив докт. дис. «Про печінку людини». Наприкінці 1776 здобув право мед. практики, був призначений на посаду молодшого лікаря Петербур. адміралтейського госпіталю. З 1789 поєднував медико-хірург. практику в Кронштадт. госпітальній школі з викладацькою діяльністю. 1781 переведений до м. Санкт-Петербурга, де читав лекції з акушерства, *фізіології, хірургії* в госпітальних школах та ін. мед. закладах. 1782 першим у Росії удостоєний звання професора повивального мист-ва (акушерства). З 1784 — професор акушерства при Санкт-Петербур. виховному домі. 1793 обраний почес. членом Мед. колегії Рос. імперії. Член Імператор. вільного економ. т-ва (з 1789). Один з ініціаторів заснування (1797) Клінічного повивального ін-ту у м. Санкт-Петербурзі (тепер Ін-т акушерства й гінекології АМН РФ).

Амбіцькі. Амбіцький Юрій

Амбіцькі. Амбіцький Мирон

Амбіцькі.
Пам'ятник Т. Г. Шевченку
в с. Сокольніки, автор
Амбіцький Мирон Іванович

Амбодик-Максимович
Нестор Максимович

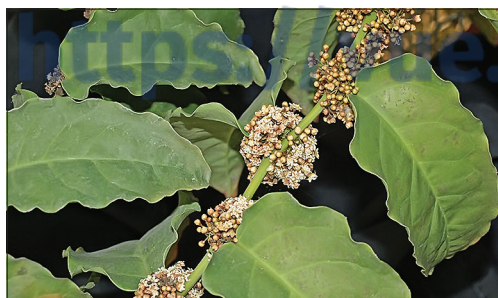
А.-М. запровадив у практику акушерства низку хірург. інструментів, зокрема акушер. щипці, срібний жіночий катетер, запропонував власну конструкцію пологового ліжка та гінекол. крісла. Активний популяризатор мед. знань серед широких верств населення. Автор перших наук. праць з акушерства, педіатрії («Мистецтво сповивання, або Наука про справу повитух», 1784–1786), фармакології, ботаніки й фітотерапії, популярних мед. словників. 1783 один із перших уклав «Анатомо-фізіологічний словник», а 1785 — «Медико-патолого-хірургічний словник», де терміни подано рос., лат. і франц. мовами. 1784 опублікував у м. Санкт-Петербурзі книгу «Лікарське лікослів'я...», а 1796 — «Початкові основи ботаніки». Цікавився проблемами геральдики.

Пр.: Анатомо-фізіологический словарь : в 2 ч. Санкт-Петербург, 1783; Врачебное веществословие или описание целительных растений во врачевстве употребляемых с изъяснением пользы и употребления оных и присоединением рисунков природному виду каждого растения соответствующих : в 4 кн. Санкт-Петербург, 1783–1789; Искусство повивания или наука о бабичьем деле, въ коемъ кратко, но ясно толкуется, какое детородныя женскія части строение имеютъ, какимъ образомъ надлежитъ пособлять беременнымъ при родахъ, роженицамъ после родовъ и новорожденнымъ ихъ младенцамъ во время младенчества; на 6 ч. разделенная и многими рисунками снабденная : в 6 т. Санкт-Петербург, 1784–1786; Первоначальные основания ботаники, руководствующие к познанию растений : в 2 ч. Санкт-Петербург, 1796; Врачебные наставления о болезняхъ, наиболее изнуряющихъ здравие человека и заражающихъ все телесныя части оного. Санкт-Петербург, 1800; Энциклопедия питания и врачевания. Санкт-Петербург, 1992; Эмблемы и символы. Москва, 2000.

Лит.: Данилишина Е. И., Обысова Е. С. Н. М. Максимович-Амбодик. Москва, 1976; Биктіміров В. В., Шевчук С. М. Перший російський професор сповивального мистецтва (До 175-річчя з дня смерті Н. М. Максимовича-Амбодика) // Педіатрія, акушерство і гінекологія. 1989. № 4; Чекман І. З історії лікознавства в Україні // Агніт. 1996–1997. № 5–6; Медицина в Україні. Видатні лікарі. Кінець XVII — перша половина XIX століть. Київ, 1997; Плющ В. Нестор Амбодик-Максимович // Праці Наук. тов-ва ім. Шевченка. Лікар. збірник. Нова сер. 2002. Т. 11; Германов В. Т., Симрок В. В., Сергиенко С. Н. Видні діятели акушерства та гінекології : в 2 т. Луганск, 2003. Т. 1; Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах та іменах. Львів, 2004; Бойчак М. П., Лякина Р. Н. Их путь в медицину начинался с Киево-Могилянской академии. Киев, 2011; Червяк П. І. Медична енциклопедія. Київ, 2012.

П. І. Червяк

Амборела волосистоніжка, амборела волосоніжка (*Amborella trichopoda*) — єдиний представник родини Амборелових, найпримітивніша

Амборела волосоніжка
(*Amborella trichopoda*)

й найдавніша квіткова рослина. Еволюц. вік А. в. становить 130 млн років, упродовж якого вона майже не зазнала змін. Іноді А. в. образно наз. «квітковою Євою». А. в. — вічнозелений чагарник або дерево (до 8 м заввишки). Рослина дводомна, комахозапилина. Листки гладенькі, глянцеві, з хвилястим краєм. Квітки примітивні, мають небагато елементів, із простою оцвітиною, що налічує 5–8 дрібних пелюсток зеленкувато-жовтого кольору. У чоловічих квіток багато широких тичинок. Жіноча квітка містить кілька плодолистків і один насінний зачаток. Зав'язь верхня. Порожнина зав'язі з'єднується з приймочкою каналом, що заповнений слизом. Плід — маленька (5–7 мм) червона кістянка. Особливістю будови А. в. є відсутність судин ксилеми, замість них провідну функцію виконують довгі трахеїди. Крім того, в А. в. — особливий склад клітин зародкового мішка, близький за будовою до голонасінних. Це також свідчить про те, що А. в. є проміжною ланкою між голонасінними та квітковими рослинами. Вивчення А. в. дає змогу встановити походження покритонасінних. За результатами дослідж. геному А. в. сформульовано гіпотезу: предок усіх квіткових рослин з'явився внаслідок поліплоїдії, причому деякі дубльовані гени згодом почали виконувати нові функції, зокрема, пов'язані з розвитком квітки; ін. були втрачені.

Лит.: Joseph H. W. Amborella Trichopoda (Amborellaceae) and the Evolutionary Developmental Origins of the Angiosperm Progamic Phase // American Journal of Botany. 2009. № 96 (1); Große-Veldmann B., Korotkova N., Reinken B. et al. Amborella Trichopoda — Cultivation of the Most Ancestral Angiosperm in Botanic Gardens // The Journal of Botanic Garden Horticulture. 2011. № 9; Zheng C., Konozenko A., Leebens-Mack J. et al. Gene Families as Soft Cliques with Backbones: Amborella Contrasted with Other Flowering Plants // BMC Genomics. 2014. № 15.

Амборелові (*Amborellaceae*) — монотипна родина рослин порядку амборелоцвітних, до складу якої входить амборела волосистоніжка, або амборела волосоніжка (*Amborella trichopoda*).

Амборелоцвіті (*Amborellales*) — порядок квіткових рослин класу дводольні, належить до примітивних покритонасінних. У складі порядку одна родина амборелові (*Amborellaceae*).

Амбра (пізньюлат. ambra, з араб. عنبر — амбра, від عنابر — кашалот) — 1) Воскоподібна речовина, що утворюється в кишківнику кашалота. Процес утворення А. не вивчено, зокрема, невідомо, є вона продуктом нормальної життєдіяльності орг-му чи результатом патол. процесу. До складу А. входять тригерпеновий спирт амбреїн, епікопростанол, копростанол, холестерин, бензойна кислота та ін. А. — жиророзчинна речовина, т-ра плавлення вище 60 °С А. легша за воду, тому її знаходять у вигляді шматків округлої форми, що плавають на поверхні океану або викинуті на берег. Їхня маса — від кількох до десятків грамів, а зрідка навіть сотень кілограмів. Свіжа А. має неприємний фекальний запах, який під дією сонця та морської води перетворюється на специф. «тваринний» аромат. А. використовують переважно в парфумерії як фіксатор запаху. Крім того, А. надає парфумам теплі тваринні, земляні, деревні, моховиті, пудрові нотки аромату. Засобом добування А.

не може бути вбивство кашалотів. Використовують лише натуральну А., знайдену в океані або на березі. Виробляють також штучні замінники А.: амброксан, який добувають із насіння мускусного дерева; амбріаль, що утворюється при окисненні склареолу хромовою сумішшю; амброксид, що отримують за допомогою мікробіол. синтезу або з туйону, який міститься в туї, полину, пижмі. Для запобігання браконьерству деякі країни (як-от США) повністю заборонили використання натуральної А., оскільки кашалота занесено до міжнар. Червоної книги як вид, якому загрожує знищення. Цікаво, що в Китаї в 9–11 ст. А. вважали застиглою слиною драконів, а в Європі 17 ст. припускали, що це або затверділа морська піна, або водяний гриб, або послід міф. птаха Рух.

2) Переносно — аромат, пахощі.

Лит.: Івашин М. В. Амбра // Зоол. жур. 1963. Т. 42. № 7; Івашин М. В. Лаборатория в кашалоте // Химия и жизнь. 1968. № 2; Jegou E. Nouveau journal de chimie. 1977. Vol. 1. № 6; Clarke R. The Origin of Ambergris // Latin American Journal of Aquatic Mammals. 2006. № 5 (1); Пешук Л. В., Носенко Т. Т. Біохімія та технологія оліе-жирової сировини, Київ, 2011; Panten J., Surburg H. Flavors and Fragrances // Ullmann's Encyclopedia of Industrial Chemistry : in 40 vol. Weinheim, 2016. Vol. 3: Aromatic and Heterocyclic Compounds.

Я. О. Межжеріна

Амбразу́ра (франц. embrasure — отвір, бійниця, від embraser — запалювати, з ep — у, в і braise — жар) — 1) У військовій справі — отвір у стіні *фортифікаційної споруди* або в броньованому ковпаку (бронешашті). А. призначена для ведення гармат., міномет. й кулеметного вогню з укріпленої позиції, а також для спостереження. Форма й розмір А. залежать від типу використо-

Амбразура (Київський укріплений район, ДОТ № 481)

вуваної зброї, сектору обстрілу, умов ведення вогню. А. стали широко застосовувати під час обладнання *укріплених районів* ліній оборони стратегіч. значення. Ними оснащували довготривалі вогневі споруди та дерев'яно-земляні вогневі точки. На початку Другої світової війни амбразурами почали облаштовувати всі фортифікац. споруди для ведення вогню в укріпл. районах уздовж зх. кордону УРСР. Для підвищення захисту особового складу розрахунків вогневих засобів, зокрема стаціонар. зброї (*гармат., станкових кулеметів*), параметри А. удосконалювали відповідно до розвитку озброєння супротивників. З поч. 20 ст. для захисту від куль та уламків цей отвір почали закривати спец. пристосуванням — «амбразурним засувом». Переважно він мав форму бійниці для ведення вогню з допоміж. легкої зброї під час перезарядження основної. Для оборони гарнізону та зброї поверхні більшості сучас. А. довготрив. вогневих споруд мають вигляд сходинок, призначених

Амбра

для перехоплення уламків та куль. У фортифікац. спорудах є також невеликі допоміжні А., що слугують, напр., для захисту вхідних дверей.

2) В *архитектурі* — отвір у стіні для вікна або дверей.

Лит.: Яковлев В. В. История крепостей. Санкт-Петербург, 1995; Лица К. А. Під захистом мурів. Київ, 2007; Тыцкий Г. И. Оборонительные казармы, казармы и укрытия оборонительных сооружений. Москва; Санкт-Петербург, 2014.

В. І. Коцюруба

Амбро́зія, амбросія, амвросія (грец. ἀμβροσία, букв. — властива безсмертним, божественна, від ἀ... — не і βροτός — смертний) — 1) У грец. міфології — їжа олімпійських богів, що разом із нектаром, напоєм богів, підтримувала їх безсмертя та вічну юність. За найдавнішими уявленнями греків у богів є лише особливий напій — нектар — і немає особливої їжі. В «Іліаді» Гомера А. називають запашну мазь, якою змащують тіло чи волосся. В «Одіссей» Гомера згадується, що голуби приносять Зевсові А.; тут йдеться про все, що споживали боги, тобто і про нектар. В останніх розділах «Одіссей» та у поетів після Гомера А. і нектар уже розрізняють як їжу та напій богів. Боги годували А. також своїх коней. Іноді А. діставали й смертні, які здобули ласку богів (*Геракл*). В індійській міфології відповідником А. є *амрита*.

2) Одна з гіад (дочок Атласа і Плейони), яка була годувальницею Діоніса.

3) Переносно А. — дуже смачна страва або напій.

Лит.: Кун М. Легенди і міфи стародавньої Греції / Пер. з рос. О. Іванченко. Київ, 1996; Morford M., Lenardon R., Sham M. Classical Mythology. 11th ed. New York, 2018.

Амбро́зія (*Ambrosia*) — рід рослин родини *айстрових* (складноцвітих). Відомо понад 40 видів, що ростуть у тропічній, субтропічній та помірній зонах Нового Світу, переважно в Пн. Америці, деякі види занесені та натуралізовані в Старому Світі. Однорічні та багаторічні трав'яні рослини або кущі. Однодомні або дводомні. Стебла прямостоячі, рідше лежачі. Листкорозміщення чергове та супротивне. Листки сидять або черешкові. Листкові пластинки пірчасто-розсічені (зрідка пальчасто-розсічені) або роздільні, голі або опушені, зазвичай залозисті; край листка цілісний або зубчастий. Прості суцвіття —

Амбро́зія (*Ambrosia*)

кошики — роздільностатеві. Чоловічі кошики найчастіше зібрані в китице- або колосоподібні верхівкові суцвіття, жіночі розташовані біля їх основи (можливе й інше розташування). У жіночих кошиків — численні листочки обгортки, зовнішні — трав'яні, вільні або більш-менш зрос-

лі, інші — зрослі, з вільними кінчиками, які утворюють горбки, шипи або крила (загалом утворюються жорсткий перигіній); жіночі квітки без оцвітини, їхня кількість — 1(5+). Чоловічі кошики блудцелюдібні, листочки обгортки більш-менш зрослі, чоловічі квітки у кількості 5(60+) з лікуватим білуватим або пурпуровим п'ятизубчастим віночком. Сім'янки яйце-, веретеноподібні, зібрані всередині обгортки, що твердне при дозріванні плодів; без чубчика. В Україну занесено 3 види А. — А. полинолисту (*Ambrosia artemisiifolia*), А. тринадризу (*Ambrosia trifida*) та А. лисоколу (*Ambrosia psilostachya*). Найбільш відома А. полинолиста — однорічна рослина, що включена до переліку *бур'янів*, які мають карантинне значення. Вид відомий в Україні з початку 20 ст. У роки Другої світової війни його *ареал* дуже швидко розширився через переміщення великої кількості людей, військ. техніки та нового занесення насіння з Пн. Америки. Одна рослина А. полинолистої може продукувати до 100 тис. насінин, які зберігають схожість від 5 до 40 років. Має високу життєздатність, може відростати навіть після п'яти викошувань. Споживає багато водних і мінеральних ресурсів, унаслідок чого виснажує і висушує ґрунт. Часто проникає та закріплюється на порушених ділянках природних та напівприродних *біотопів*, де перешкоджає поновленню та розвитку *популяцій* місцевих видів рослин. Пілок А. спричиняє *поліноз* (алергічний риніт, кон'юнктивіт тощо).

Лит.: Протопопова В. В. Адвентивні рослини Лісостепу і Степу України. Київ, 1973; Марьюшкіна В. Я. Амброзия полынолистная и основы биологической борьбы с ней. Киев, 1986; Strother J. L. *Ambrosia*. Flora of North America : in 30 vol. New York; Oxford, 2006. Vol. 21; Бойко Г. В., Бурда Р. І., Пашкевич Н. А. та ін. Чужорідні види охоронних флор Лісостепу України. Київ, 2015; Коваленко В. П., Косолап М. П., Примак І. Д. та ін. Карантинні бур'яни. Вінниця, 2015.

Г. В. Бойко

Амбросій, Параска Юхимівна (22.10.1910, с. Задубрівка, тепер Заставн. р-ну Чернів. обл., Україна — 01.10.1997, м. Садгора, тепер у складі м. Чернівців, похов. у м. Чернівцях, Україна) — поетеса. Змалку залишилася сиротою, у 5 років її розбив параліч. Через стан здоров'я школу не відвідувала, здобувала домашню освіту. З 1922 вишивала. Під час Другої світової війни була звинувачена гітлерів. окупантами у підпільній роботі й ув'язнена в Чернів. тюрмі, згодом — Садгір. концтаборі. Від 1945 працювала бригадиром у вишивальних артілях. Була обрана депутатом: з 1947 (на кілька каденцій) Садгірської районної ради, з 1963 — Кіцманської районної ради. Від 1949 працювала зав. бібліотеки в с. Задубрівці. Член Спілки письменників України (з 1950). Перший вірш «Проти фашизму» опубл. 1937 у газ. «Правда». На поет. стиль А. вплинули фольклор, твори, поезії Т. Шевченка, Ю. Федьковича, І. Франка. У віршах і коломийках оспівувала життя Буковини та працю людей. У доробку є вірші, присвячені Т. Шевченку: «На Україні милій», «Коли я Шевченків портрет вишивала». Для творів А. притаманне використання нар.-поет. засобів. Авторка поет. збірок: «Буковинські співанки» (1950), «На сонячній дорозі» (1957), «Квітує моя Буковина» (1960), «Степові квіти» (1960), «Квіти з полонини» (1965), «Наша

пісня — доля наша» (1967), «Самоцвіти» (1970), «Проліски» (1976), «Сонячні вершини» (1980), «Косарик» (1986). На тексти віршів А. писали музику Б. Крижанівський, С. Сабаша, Г. Шевчук. Багато віршів А. стали нар. піснями. Поезію було перекладено кількома мовами СРСР.

Тв.: Буковинські співанки. Київ, 1951; На сонячній дорозі. Київ, 1957; Квіти з полонини. Київ, 1966; Самоцвіти. Ужгород, 1970; Сонячні вершини. Ужгород, 1980; Косарик. Київ, 1986; Р о с п е р е к л. — [Вірші] // Песни над Окой и Днестром. Москва, 1982.

Лит.: Григораш Д. С. Шляхи і долі героїв // Радянська Буковина. Чернівці, 1959; Лесин В. Параска Амбросій // Амбросій П. Самоцвіти. Ужгород, 1970; Филипчук В. С. Народопедагогічне спрямування дитячих віршів Параски Амбросій // Наук. вісник Чернів. ун-ту. Сер.: Пед. та психол. 1999. Вип. 43; Амбросій Параска Юхимівна (22.10.1910–01.10.1997), народна поетеса // Особові фонди і колекції Державного архіву Чернівецької області. Чернівці, 2017.

Л. Ф. Дунаєвська

Амбуате́ (франц. *emboité*, букв. — вміщений у коробку, вставлений, з давньофранц. *emboîtez*, від *en* — у, в і *boîte* — коробка; пов'язано з висловом *emboîter le pas* — йти слідом) — у класичному *танці* рухи двох видів: послідовний переходи з ноги на ногу на півпальцях або пальцях і зі

Амбуате

стрибком; стрибок із почерговим викиданням уперед або назад зігнутих у колінах ніг на 45 або 90° з просуванням за носком піднятої ноги. А. на півпальцях і пальцях виконують *ан-турнан* без напівприсідання з кожним переходом по півколу. А. ан-турнан зі стрибком за схемою повторює А. на півпальцях і пальцях, але перехід із ноги на ногу здійснюється після стрибка з півобертом. Під час виконання А. ноги викидають по черзі та ставлять на місце одна одної.

Лит.: Коротков А. Є., Тараканова А. П. Все про танець. Кіровоград, 1999; Захарчук Н. В. Словник хореографічних термінів. Луцьк, 2013; Борсук Н. В., Тараканова А. П. Танці в сучасних ритмах. Вінниця, 2014.

І. В. Спінул

Амбулакральна систе́ма (новолат. *Ambulacrum* — алея, місце для пересування, від лат. *ambulare* — ходити, гуляти) — водносудинна система *голкошкірих*, що виконує функції пересування, дихання, виділення та відчуття дотику. А. с. складається з навколоротового кільця й радіальних каналів. Із зовн. середовищем сполучається кам'янистим каналом (через пористу пластинку), що відходить від кільцевого. Радіальні канали мають бічні виступи, що входять в амбулакральні ніжки — циліндр. трубочки з ампулою біля основи і з присоском або підшовою на зовн. кінці (у мор. зірок, мор. їжаків та ін.) або гострокінцеві (у мор. лілій, *офіур* тощо). Амбулакральні ніжки містять чутливі клітини.

Лит.: Siebold C. Th. von. Anatomy of the Invertebrata / Trans. by W. I. Burnett. Boston, 1874; Microscopic Anatomy of Invertebrates : in 15 vol. / Ed. by F. W. Harrison, E. E. Rupert. New York, 1994. Vol. 14: Echinodermata; Щербак Г. Й., Царічкова Д. Б. Зоологія безхребетних. Київ, 2008; Словник української біологічної термінології / Уклад.: Д. М. Гродзинський, Л. О. Симоненко, М. П. Годована та ін.; відп. ред. Д. М. Гродзинський, Л. О. Симоненко. Київ, 2012; Булхто Н. П., Короткова А. А. Зоология беспозвоночных: учебно-методическое пособие. Москва; Берлин, 2016; Щербина Ю., Гичко М., Третяк К. та ін. Еволюція кровоносної системи безхребетних тварин. Кривий Ріг, 2017.

Амбулаторія (лат. ambulatorius — пересувний, рухомий; той, що здійснюється на ходу) — лікувально-профілакт. заклад із надання мед. допомоги пацієнтам за осн. напрямками (внутр. медицина, хірургія, стоматологія, акушерство, педіатрія), вдома та під час прийому, але без стаціонар. лікування. Уперше схожі заклади були створені у 16 ст. як пересувні військ. мед. пункти. Лікарі сучасних А. заг. практики — сімейної медицини (з 2016 в Україні — центри первинної медичної/медико-санітар. допомоги) — здійснюють лікувальну та профілакт. допомогу, диспансеризацію та моніторинг стану здоров'я, зокрема, проводять профілакт. заходи із запобігання хворобам, травмам, отруєнням та сприяють зниженню рівня захворюваності, інвалідності й смертності серед населення, прикріпленого до А.; надають первинну лікувально-профілакт. допомогу в умовах А. та вдома; забезпечують раннє виявлення захворювань, здійснюють своєчасне обстеження й лікування, скеровують пацієнтів на консультацію чи госпіталізацію; надають невідкладну допомогу в разі загрозливих станів чи після нещасних випадків; забезпечують транспортування пацієнтів; співпрацюють з ін. лікувально-профілакт. закладами та забезпечують роботу виїзних бригад фахівців; обліковують пацієнтів і спостерігають за станом їхнього здоров'я; виконують експертизу тимчас. непрацездатності, вакцинацію та санітарно-протиепідем. заходи; навчають населення способам збереження здоров'я та профілактики захворювань.

Лит.: Шкляр С. П., Пархоменко Л. К., Шинкарьова І. М. та ін. Методичні аспекти оцінки та досвід вивчення якості роботи сільських амбулаторій загальної практики сімейної медицини // Вісник пробл. біол. і мед. 2010. Вип. 3; Schappert S. M., Rechtsteiner E. A. Ambulatory Medical Care Utilization Estimates for 2007 // Vital and Health Statistics. Series 13. 2011. № 169; Шевченко М. В. Фінансово-економічне обґрунтування потреби у ресурсах для формування мережі амбулаторій загальної практики — сімейної медицини в Україні // Вісник пробл. біол. і мед. 2014. Вип. 3 (1); Smith M. A. Primary Care Teams and Pharmacist Staffing Ratios: Is There a Magic Number? // Annals of Pharmacotherapy. 2017. № 52 (3); Westberg S. M., Beatty S. J., Corona A. R. et al. Residency Pathways to Ambulatory Care Practice: Essential Insights for Students, Residents and Educators // Journal of the American Pharmacists Association. 2018. № 58 (4).

О. М. Радченко

Амбухіманга королівський пагорб (франц. Colline royale d'Ambohimanga) — комплекс будівель резиденції правителів Мадагаскару доколониал. періоду, погребальних споруд і священ. місць, об'єкт Світової спадщини ЮНЕСКО (з 2001). А. — свідчення високого рівня розвитку, культ. і духовних традицій, що існували на Ма-

дагаскарі впродовж 15–19 ст. Перше поселення на цьому місці засн. у 15 ст. На поч. 18 ст. А. була резиденцією правителя Аварадрани (провінції, що займала сх. частину центр. нагір'я Мадагаскару). Наприкінці 18 ст. під час правління Андрианампуйнімерини (1787–1810) стала одним із центрів об'єднаного королівства Імерини, яке займало все Мадагаскар. нагір'я, а з поч. 19 ст. — Малагасійського королівства (визнано 1817, існувало до кінця 19 ст.).

Пагорб розташований за 24 км на Пн. Зх. від столиці Мадагаскару м. Антананаріву. Висота пагорба бл. 150 м. А. — традиц. укріплене королів. поселення (Рова), що виконувало госп., жит-

Амбухіманга королівський пагорб

лові, адм. та реліг. функції. Окрім житл. будівель, тут розташовані госп. споруди, храми та кладовища. Комплекс споруд на вершині пагорба мав потужні природ. укріплення, додатково посилені двома лініями фортифікацій із ровами та кам'яними стінами. Найдавніші пам'ятки такого типу датуються кін. 16 ст. У фортеці було 14 брам у зовн. лінії оборони та 7 у внутрішній. Фортифікац. система збереглася до нашого часу та є рідкісним зразком традиц. укріплень Мадагаскару. На тер. А. є 3 палац. комплекси (Бевато, Махандріхуну та Нандзакана), побудовані в традиц. для аристократії Імерини стилі. Вони склалися з житлових, адм. та госп. споруд, побудованих із дерева та перекритих гонтовим дахом. Палац Махандріхуну включав також королів. кладовище з 12 похованнями (гробниці знищено франц. колоніальною адміністрацією наприкінці 19 ст., реконструйовано 2008). А. — найкраще збережена пам'ятка доколониал. часів. Для народів Мадагаскару це символ нац. самовизначення, що має духовне й ритуальне значення. Об'єкт відвідують паломники з багатьох країн.

Лит.: Емельянов А. Л. Мадагаскар. 2-е изд. Москва, 2005; Rabesahala-Randriamananoro C. L. Ambohimanga-Rova: Approche anthropologique de la civilisation merina (Madagascar). Paris, 2006; Briggs P. Madagascar. London, 2018.

В. В. Соболев

Амвон (грец. ἄμβων — підвищення, кафедра) — місце в церкві, з якого читають Євангелія, виголошують екстєнію та проповідь тощо. Уперше згадується в матеріалах Лаодикійського собору. Символічно А. означає камінь, відкинутий ангелом від дверей Гробу Господнього перед Воскрєсінням. А. буває двох видів: переддівтарний — частина солеї, яка півколом піднесена перед Царськими вратами навпроти престолу, та архієрейський — чотирикут. узвишшя на 2 сходинки в центрі храму, де одягають архієрея та на яке під час богослужіння ставиться архієрейська кафедра. Під час висвячення архієрея для митрополитів встановлюють А. на 8 сходинок, для ар-

Амвон кафедрального собору в м. П'яченца (Італія). Романський стиль 11–13 ст.

хієпископів — на 6, для єпископів — на 4. У католицизмі та протестантизмі А. замінені на юнітри.

Лит.: Ключанова О. Новгородский амвон 1533 г. // София. Новгород, 1998. № 4; Петровский А. В., Марков Н. Ф. Амвон // Православная Богословская Энциклопедия : в 10 т. Санкт-Петербург, 1900. Т. 1; Галишин Р. Українська церковна архітектура і монументально-декоративне мистецтво зарубіжжя. Львів, 2002; Церковне мистецтво України : в 3 т. Харків, 2018. Т. 1: Архітектура. Монументальне мистецтво.

Є. А. Харьковченко

Амвросіївка — місто, адм. центр Амвросіївського району Донец. обл. (Україна). А. розташована на Сх. Донецької обл., біля витоків р. Мокрий Яланчик, за 55 км від обл. центру м. Донецька та за 18 км від кордону з РФ. Тер. — 19,4 км². Засн. 1869 як пристанційне робітниче селище під час буд-ва Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Назву А. дістало за іменем донського старшини Амвросія Луковкіна, який 1777 засн. у цій місцевості хутір. 1896 розпочато буд-во цемент. заводів (станом на 1917 їх було 3). Від 1938 — місто. У 1942–1943, під час Другої світової війни, А. окупована військами нацист. Німеччини. Визволена в серпні 1943. У рад. час місто — один із найбільших центрів пром-сті буд. матеріалів. З квітня 2014 — у зоні проведення Антитерористичної операції на Сході України. Клімат помірно континент., середні т-ри січня — -7 °С, липня — +21 °С, середньорічна кількість опадів — 450–500 мм на рік. Заг. кількість нас. — 18,4 тис. осіб (2017, оцінка). Мовна структура (2001, перепис): 27,91 % — зазначили рід. мовою укр., 71,3 % — рос., 0,28 % — вірмен, 0,1 % — ромськ., 0,08 % — білорус., 0,01 % — болгар., грецьку та молдав. Природ. і мех. приріст нас. — від'ємний. Базове підприємство, що поклало

Амвросіївка. Будівля районної адміністрації

початок формуванню міста — Амвросіївський цемент. комбінат, засн. 1896. Відтоді неодноразово реконструювався та розширювався. У складі комбінату 4 цементні заводи. Серед них завод азбестоцемент. труб., який експлуатував Амвросіїв. родовище мергелів (працював до поч. 2014). Функціонували також заводи: залізобетон. конструкцій, сталеливарний, комбикормовий; підприємства харч. пром-сті. Працювали Будинки побуту, відділення банків і страх. компаній, 2 супермаркети та ін. торг. заклади, ательє, друкарня, майстерня з виготовлення меблів, відділення «Укрпошти» та «Нової пошти». У місті — залізнична (на магістралі Харків — Ростов-на-Дону) та автобусна станції. Міські перевезення в А. здійснював «кільцевий» автобус, функціонувало міжміське та міжнар. автобусне сполучен-

ня. В А. — 4 загальноосвіт. школи, загальноосвіт. школа-інтернат, школа мист-в, держ. професійно-освіт. заклад «Амвросіївський професійний ліцей», Амвросіївський індустр. технікум. У місті — стадіон «Цементник», з 1955 діяла дитяча спорт. школа. У Будинку творчості дітей та юнацтва працювали гуртки різн. спрямування. Діяли район. палац культури, історико-краєзнав. музей, Центр культури й дозвілля «Вікторія» на базі кінотеатру, танц. клуб, бібліотеки. Функціонували центр. районна лікарня, поліклініка, районне т-во Червоного Хреста України. На правому березі р. Кринки в районі А. (на пл. бл. 200 м²) розташована археол. пам'ятка — пізньопалеоліт. комплекс Амвросіївська стоянка й кістковище бізонів (див. Амвросіївський комплекс). А. — батьківщина Героїв Радян. Союзу В. Воценка та В. Єсауленка, художника, члена Спілки художників УРСР А. Лимарева.

Лит.: Лаврів П. І. Історія південно-східної України. Львів, 1992; Довжук І. В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX — початок XX ст.). Луганськ, 2009; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2017 року. Київ, 2017.

Ю. О. Кисельов

Амвросіївський комплекс — археологічна пам'ятка, що включає кістковище бізонів та археол. стоянку часів пізнього палеоліту (18–19 тис. р. тому), відому як Амвросіївська стоянка. Розташований біля м. Амвросіївки Донец. обл., у верхів'ї балки Казенної, на правому березі р. Кринки (притоки р. Міусу). Відкритий 1935 археологом, краєзнавцем В. Євсєєвим (1912–1955). Досліджувався у 1940–1950-ті І. Підоплічком і П. Борисковським, у 1980–2000-ті — археологом О. Кротовою. Заг. відкрита площа — бл. 500 м². Кістковище розташовано на схилі балки в давній вимойні. Товщина культ. шару — 0,2–1,0 м. Він містив кістки бізонів (650 особин), кістяні вістря до списів та крем'яні вироби, зокрема мікроліти, мушлю, червону вохру. Здебільшого вони мали сліди різання м'яса, обробки кістки та рогу, а деякі кістки бізонів — сліди розбивання та різання крем'яними знаряддями. Кістковище вважають місцем загін. полювання на бізонів та оброблення мислив. здобичі. Стоянку розташовано за 200 м від кістковища на платоподіб. місц. Осн. горизонт культ. залишків залягав у сірувато-бурому суглинку на глибині 0,35–0,65 м та містив крем'яні знаряддя праці,

Амвросіївський комплекс. Крем'яні вироби

кістяні вироби — фрагменти вістер до списів, ретушер (знаряддя для сколювання) і кілька знарядь для обробки шкур, прикраси з каменю та скам'янілостей, червону та жовту вохру, сліди використання вогню, фрагменти кісток, переважно бізонів, і поодинокі кістки коня та зайця. Стоянку вважають сезон. базовим табором мисливців на бізонів. За характером обробки кремню вона належить до гравецької культурно-технол. традиції (див. *Гравет*). Певні аналогії до неї є в комплексі стоянки Нововолодимирівка II у Нижн. Подніпров'ї.

Лит.: Кротова О. О. Пам'ятка верхньопалеолітичних мисливців на бізонів (До інтерпретації Амвросіївського кістковища) // Кам'яна доба України. Київ, 2010. Вип. 13; Stones, Bones, and Profiles: Exploring Archaeological Context, Early American Hunter-Gatherers, and Bison / Ed. by M. Kornfeld, B. Huckell. Boulder, 2016.

О. О. Кротова

Амвросіївський район.
Прапор

Амвросіївський район.
Герб

Амвросіївський район.
Амвросіївський цементний завод

Амвросіївський район.
Мергельний кар'єр

Амвросіївський район — адм. район у сх. частині Донец. обл. (Україна). Адм. ц. — м. *Амвросіївка*. На Пн. А. р. межує з *Шахтарським районом*, на Пд. Зх. — зі *Старобешівським районом*, на Пн. Зх. — з тер. Донецької та Макіївської міськрад, на Пд. та Пд. Сх. — з *Ростовською областю* (РФ). Тер. — 1455 км². Адм.-тер. поділ: міськрада, 3 селищні ради та 14 сільрад, які об'єднують 77 нас. пунктів та підпорядковані Амвросіївській райраді. Станом на 2019 уся тер. А. р. входить до складу тимчасово окупованих територій. Виявлена на тер. А. р. Амвросіїв. стоянка стародав. людей (див. *Амвросіївський комплекс культури*). У сер. 18 ст. за ці землі точилася суперечка між запорозьким і дон. козацтвом. У 1745 Сенат цар. Росії затвердив Указ про розподіл тер., велика частина якої відійшла донському козацтву; почалося її інтенс. заселення. Під владою Війська Донського Амвросіїв. волость перебувала до 1920-х. А. р. утворено Постановою Президії Всеукраїн. центр. виконкому «Про адміністративно-територіальний поділ Донецької губернії, утворення округів і районів» від 07.03.1923. У 1942–1943 тер. А. р. була окупована німецькими військами. Район розташований у пд. частині *Донецького краю*. Центр. частина А. р. — вододіл між басейнами річок Кринка, Мокрий Яланчик, Сухий Яланчик. Рельєф пагорбистий, розчленований, у пд. частині р-ну — сплошений, із широкими межириччями. Річка Кринка в А. р. має довжину понад 90 км, русло меандруюче, дуже звивисте. Біля с. Садове утворює мальовничі пороги. Ґрунти — чорноземи щеченоваті та карбонатні, також дернові на елювії дочетвертин. порід. Ландшафти значно змінені господар. діяльністю. Пл. кар'єрів — понад 1400 га. Надра р-ну багаті на корис. копалини. Є поклади кам'яного вугілля, *мергелю* (одне з

найбільших родовищ в Україні), вапняку, мармуру (с. Благодатне), опоки, червоних глин, рудопроями ртуті. Пл. лісів — 7369 га, з них хвойні насадження — 2321 га. Тер. належить до степової зони. Клімат помірно континентальний, середні т-ри січня -7 °С, липня +21 °С, опадів — 450–500 мм на рік. Росл. ресурси: сосна кримська і звичайна, дуб, ясен, акація, клен, *скупнія*, *жимолюсть* татарська тощо. У пн. частині А. р. — лісовий заказник держ. значення «Бердянський» (байрачні діброви, насадження сосни на карбонат. породах). На межі А. р. та Шахтар. р-ну — регіон. ландшафт. парк «Донецький краєж» (ділянки різнотравно-типчаково-ковилового степу та байрачні ліси; значно постраждало під час військ. дій). На Сх. від м. Амвросіївка — бот. заказник «Пристенське». Тварин. світ: фазани, перепілки, жайворонки, *кобчики*, куріпки, *сови*, *лисиці*, *зайці* тощо. Заг. кількість нас. — 44,4 тис. ос. (2014), густина — 30,5 осіб/км², за етніч. групами (2001, перепис): українці (71,0 %), росіяни (26,2 %), білоруси (0,6 %), вірмени (0,5 %). Мовна структура (2001, перепис): 43,5 % зазначили рідною мовою укр., 55,8 % — рос., 0,1 % — ромську, 0,1 % — білоруську. Частки міськ. і сільського нас. майже однакові. Найбільші населені пункти — м. Амвросіївка, смт *Копані*, *Кутейникове*, *Новоамвросіївське*, с. Благодатне. Місто Амвросіївка разом із смт Новоамвросіївське — великий центр цементної пром-сті в Україні. Станом на 2013 — 6 підприємств пром-сті буд. матеріалів (4 у складі ПАТ «ХайдельбергЦемент Україна»), сталеливарний, комбикорм. заводи; підприємства харч. пром-сті («Амвросіївський хлібозавод» та ін.), житлово-комун. госп-ва, буд. та

АМВРОСІІВСЬКИЙ РАЙОН

ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Примітка. Місто Іловайськ, селища Широке та Покровка підпорядковані Харківській міськраді

автотрансп. орг-ції. Станом на 2019 більшість підприємств не працює. Спеціалізація с. г. — вирощування зернових (кукурудза, пшениця), соняшнику, сої, свинарство, птахівництво, риборозведення у ставках. У 2014 діяло понад 100 с.-г. підприємств та фермер. госп-в. В А. р. на 2014 функціонувало 27 дошк. закладів, які відвідувала 1051 дитина; 26 загальноосвіт. шкіл, де навчалося 3686 учнів; профес. ліцей (495 учнів); індустр. технікум (441 учень), будинок дитячої та юнацької творчості, ДЮСШ. Діяли центр. ра-

йон. лікарня, 25 фельдшерсько-акушер. пунктів, 11 лікар. амбулаторій, 3 станції швидкої допомоги. Працювали 3 нар. творчі колективи: фольклор. ансамбль «Веретено», ансамбль танцю «Світанок», ансамбль пісні «Чебреці», клуб танцю «Натхнення», 2 центри культури й дозвілля, історико-краєзн. нар. музей, клуби, бібліотеки. На правому березі р. Кринки, поблизу с. Родники (на пл. бл. 200 м²) — археол. пам'ятка Амвросіївська стоянка, тут же знайдено кістковище степ. бізонів (див. *Амвросіївський комплекс*). У с. Василівка — пам'ятка архітектури Іоанно-Богословська церква (1905).

Лит.: Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область / Гол. ред. кол.: П. О. Пономарьов, Г. П. Кобець, В. Ф. Близнюк та ін. Київ, 1970; Лаврів П. І. Історія південно-східної України. Львів, 1992; Донбас заповідний. Науково-інформаційний довідник-атлас / За ред. С. С. Куруленка, С. В. Третьякова. Донецьк, 2008; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2017 року. Київ, 2017.

Ю. О. Кисельов

Амвросій (Дубневич)

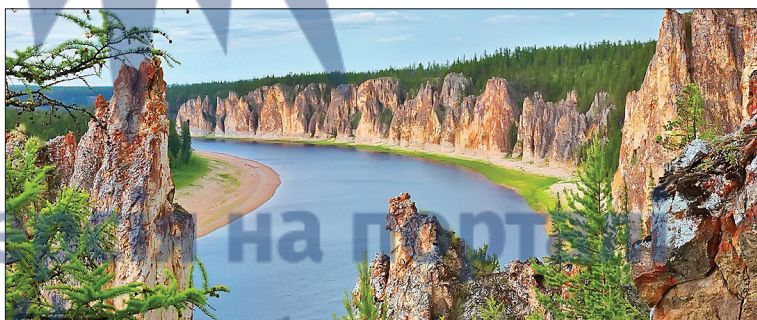
Амвросій (у миру — Дубнівч; 1688, с. Ляхівці, тепер с. Підгір'я, Богородчан. р-ну Івано-Франків. обл., Україна — 23.02.1750, м. Глухів, тепер Сум. обл., Україна) — церков. та освіт. діяч, богослов, філософ. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії. 1727–1731 — префект, 1731–1735 (за ін. даними 1737) — ректор Києво-Могилянської академії. Визнаний сучасниками одним із найкращ. викладачів богослов. і філос. курсів. Водночас 1731–1733 — архимандрит Києво-Братського Богоявленського монастиря (став першим ректором-архимандритом); від 1733 — архимандрит, а з 1737 — ігумен Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря. 1739 переведений настоятелем Троїце-Сергієвої Лаври у м. Сергіїв Посад (тепер Москов. обл., РФ). Мав намір заснувати при Лаврі духов. семінарію за укр. зразком. Плани не були реалізовані через висвячення 08.09.1742 на єпископа Чернігівського й Новгород-Сіверського. 1742–1750 — єпископ Чернігівської єпархії, патрон Чернігівського колегіуму. Помер у м. Глухові, куди був запрошений на церемонію відновлення Гетьманщини та інавгурацію Кирила Розумовського. Похований у кафедральному Борисоглібському соборі в м. Чернігові. Уперше запровадив регулярне викладання морального богослов'я та етики. 1733–1735 працював у складі Кодифікац. комісії (у м. Глухові), створеної за наказом Петра II для підготовки кодексу чинних тогочасно в Україні правових норм, відомого як «Права, за якими судиться малоросійський народ». 1746 очолив духовну комісію з обстеження чудес від Охтирської ікони Богородиці в Слобід. Україні. За часів єпископа. служіння опікувався розвитком Чернігів. колегіуму. Зусиллями А. колегіум став другим за значущістю (після Києво-Могилян. академії) осередком просвіти й культури в Україні. Дбаючи про освіту населення, зобов'язав священнослужителів віддавати дітей до закладу. Піклувався про матер. утримання малозабезпеч. учнів. Здійснив ревізію церков у Чернігів. єпархії з описом їхнього стану та церков. майна. Залишив по собі кілька латиномов. курсів із філософії за 1727/28–1728/29 навч. р.; трактати «Філософія перипатетиків» («Philosophia peripathetica», 1727–1729), «Богословський трактат про втілення Слова Божого» («Tractatus theologicus

de incarnatione Verbi Divini», 1730), «Богословський трактат про єдиного Бога в трьох іпостасях» («Tractatus theologicus de Deo uno in personis trino», 1749–1750); пастирські грамоти. А. присвячений єдиний збережений у давн. укр. поетиках взірць епіцеїди («Чернігівська поетика», 1750).

Лит.: Травкіна О. Чернігівський колегіум (1700–1786). Чернівці, 2000; Лаврінченко О. З історії становлення і розвитку педагогічної майстерності в освітній та виховних системах Чернігівського колегіуму 1700–1776 рр. // Постметодика. 2008. № 4 (81); Циганок О. Коментована публікація Опису похорону Амвросія Дубневича (інтермедіальний формат тексту) // Питання літ. 2012. Вип. 86; Циганок О. Про єдиний взірць давньої української шкільної епічної епіцеїди // Сіверянський літопис. 2012. № 1–2; Травкіна О. До історії повсякденності чернігівських ієрархів та про подорожі у сер. XVIII ст. // Сіверянський літопис. 2015. № 5; Симич М. Вчення про нескінченність у Могилянських філософських курсах (XVII–XVIII ст.): до постановки проблеми // Sententiae. 2018. № 2.

А. В. Арістова

Амга (від евенк. Амга — гирло) — річка на Пд. Сх. Республіки Саха (Якутія) на Далекому Сході в РФ, у межах річки Лени та Алдану, ліва та найдовша притока р. Алдану (бас. р. Лени). Довж. — 1462 км, пл. водозбір. бас. — 69,3 тис. км², багаторіч. серед. витрата води — 178 м³/с. Бере початок на Алданському нагір'ї, утворює у верхів'ях вузьку глибоку долину з кам'янистим руслом; нижче тече широкою міжгір. рівниною, у пониззі — судноплавна. Протікає тер. шести р-нів Якутії (за течією) — Олекмінського, Алданського, Амгінського, Чурапчинського, Таттинського й Томпонського. Живлення А. змішане (снігове й дощове). Вод. режим далекосхід. типу, з добре вираженою весн. (у травні) повінню (з підйомом води понад 7 м), високими паводками в теплий сезон (від червня до вересня) та зим. меженню (від жовтня до квітня). Льодостав — від першої половини жовтня, узимку утворюються полої (льод. утворення, що виникли внаслідок замерзання води, яка виходить із тріщини льоду на його поверхню). Скре-

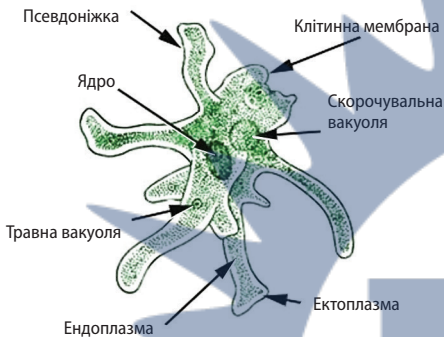

Амга

сає на початку травня, весн. льодохід нерідко супроводжують затори. На лівому березі А. розташоване с. Амга (6,6 тис. осіб, 2016) — адм. ц. Амгінського улусу Республіки Саха.

Лит.: Ресурсы поверхностных вод СССР: Гидрологическая изученность : в 20 т. Ленинград, 1966. Т. 17: Ленско-Индигоирский район. Вып. 3: Бассейн р. Алдан / Под ред. И. В. Осиповой; Агафонов Ан., Агафонов Ар., Белый Т. Якутия: современный путеводитель. Москва, 2014.

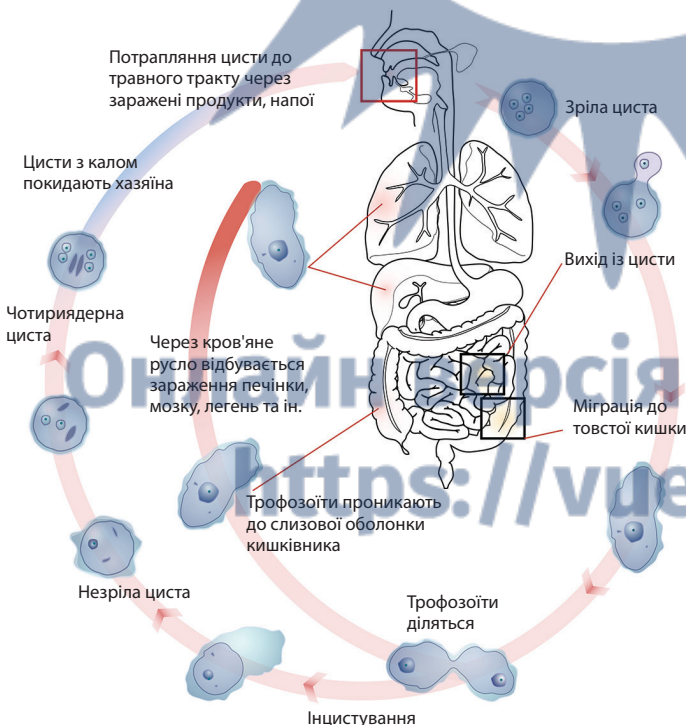
Амеби (від грец. ἀμοιβή — зміна, перетворення) — одноклітинні найпростіші, що входять до типу (царства) *амебозоїв*. Це представники роду *A. (Amoeba)* родини амебових (*Amoebidae*) ряду голі *A. (Amoebina)*. До *A.* іноді відносять представників різн. класів конозних амебозоїв. Спільн. ознаками всіх *A.* є відсутність щільних клітинних покривів, нестала форма тіла (крім черепашкових амеб), наявність добре помітних *псевдоподій*, за допомогою яких вони пересуваються і живляться. Типовим представником є *A.*

Амеби. Амеба звичайна (*Amoeba proteus*)

звичайна, або *A.-протей* (*Amoeba proteus*), досить вел. за розміром одноклітинний орг-м до 0,5 мм у діам. Свою назву дістала на честь давньогрец. бога Протея, який, за міфами, міг набувати різн. образів. *Цитоплазма* *A.* має зовн. щільну зону — *ектоплазму*, і внутр. більш рідку — *ендоплазму*. Клітина містить 1 велике ядро, інколи їх кілька, два типи *вакуолей* (скоротливі і травні). Функція травної вакуолі — живлення, а скоротливої — підтримання водно-сольового балансу. Розмножується *A.* поділом навпіл. Статевий процес — як виняток. У несприятл. умовах здатна до утворення *цисти*. Живиться

Амебіаз. Життєвий цикл дизентерійної амеби (*Entamoeba histolytica*)

завдяки *фагоцитозу* або *піноцитозу*: захоплює псевдоподіями здобич (дрібніші одноклітинні орг-ми, частинки чи краплі органіч. речовин), з яких у цитоплазмі формуються травні вакуолі. *A.* мешкають у прісній воді, вологому ґрунті та в організмах тварин. Низка представників роду *Entamoeba* є коменсалами, що мешкають у кишківнику людини; серед них *A. дизентерійна* (*Entamoeba histolytica*) може спричинити небезпечну хворобу *амебіаз*.

Лит.: Карпов С. А. Система протистів. Санкт-Петербург; Омск, 2000; Новожилов Ю. К., Гудков А. В. Mucetozoa // Протисты / Под ред. С. А. Карпова. Санкт-Петербург, 2000; Довгаль І. В. Эти простейшие простейшие. Харьков, 2009; Piers A. Amoeba. New York, 2017.

С. В. Межерієв

Амебіаз (від грец. ἀμοιβή — зміна, перетворення), *амебна дизентерія* — захворювання шлунково-кишкового тракту, збудниками якого є деякі види *амеб*, переважно *дизентерійна амеба* (*Entamoeba histolytica*). Збудника *A.* уперше виявив у Росії 1873–1875 Ф. А. Леш та описав його *морфологію* (ядро амеби та включення в протоплазму). Учений також заклав підвалини дослідження *A.* — вперше описав патологоанатомічні зміни в кишківнику, здійснив експериментальне зараження собак фекаліями хворого та довів патогенність виявленої амеби. У циклі розвитку збудника є дві стадії: вегетативна (трофозоїт) і спокою (*циста*). Джерелом *інвазії* є хвора на *A.* людина або *цистоносій*. Інфікування відбувається через брудні руки, потрапляння до травного тракту харчових продуктів (сирих овочів, фруктів, зелени) або напоїв зі зрілими цистами, орально-анальні статеві контакти. Трофозоїт, на який перетворюється циста в тонкій кишці, проникає в слизову оболонку товстої кишки й викликає рецидивний геморагічно-виразковий *коліт*. Збудники здатні проникати до черевної порожнини, печінки, легень та головн. мозку та спричинити *амебні абсцеси*. Цисти амеби гинуть при кип'ятінні води та термічній обробці страв. Інкубаційний період триває від 1 тижня до 4 міс., людина хвора на *A.*, є заразною для осіб, що контактують із нею. У вологому середовищі цисти заразні впродовж декількох тижнів. Осн. симптом *A.* — часті рідкі випорожнення з домішками слизу і крові від 4–5 до 10–20 разів на добу, що можуть супроводжуватися болем у животі. *A.* має схильність до хроніч. перебігу із чергуванням періодів загострень і ремісій. Діагностують *A.* за допомогою протозооскопії випорожнень. Під час лікування *A.* найефективнішим є застосування метронідазолу, тинідазолу за різн. схемами залежно від форми захворювання. Прогноз за своєчас. встановлення діагнозу сприятливий, у решті випадків — сумнівний або несприятливий. Гол. напрямками профілактики *A.* є виявлення, санація хворих і цистоносіїв, диспансеризація реконвалесцентів (осіб, що одужують), дотримання правил особистої гігієни. При перебуванні в районах ендемічного поширення *Entamoeba histolytica* важливо пильно дотримуватися гігієни харчування.

Лит.: Козько В. М., М'ясоєдов В. В., Соломенник Г. О. та ін. Медична паразитологія з ентомологією. Київ, 2015; Пономаренко В. Я., Булавина В. С. Амебіаз тварин та людини (огляд літератури) // Пробл. зооінж. та вет. мед. 2017. Вип. 35 (2.2).

В. М. Козько, В. В. М'ясоєдов, І. П. Мещеракова

Амебозої, амебоподібні (*Amoebozoa*) — за різн. підходами, тип, царство або супергрупа одноклітинних еукаріотичних істот, яких традиційно відносять до *найпростіших*. Вважають монофілетичним таксоном, усі групи якого походять від спільного предка — примітив. джгутикового орг-му, на що вказує наявність в окр. видів редукованих або функціонуючих джгутиків. Описано бл. 2,4 тис. видів одноклітинних і колоніальних представників А. Вік викопних решток становить 750 млн років. Серед спільних ознак — відсутність клітинного скелета, нестала форма тіла, наявність несправж. ніжок (*псевдоподій*), за допомогою яких вони пересуваються й живляться, а також розгалужені кристи *мітохондрій* трубчастої форми. Найбільш архаїчні представники пристосувалися до життя в безкисневому середовищі, у таких мітохондрій відсутні. А. одноклітинні, рідше багатоклітинні. Пересуваються завдяки потокам цитоплазми, які утворюють несправж. ніжки. У деяких А. потік цитоплазми є настільки потужним, що формує клітину у вигляді єдиної псевдоподії. У деяких видів клітин можуть мати панцир, однак більшість є «голими». Розміри клітин досить значні — від 10 до 800 мкм. Систематика дискусійна й остаточно не розроблена. А. складаються щонайменше з двох груп: лобозні — одноклітинні істоти, до яких належать власне *амеби*, характеризуються кулястими псевдоподіями; конозні — доволі різноманітна група, до якої, зокрема, віднесені *міксоміцети*. Останні — грибоподібні колоніальні орг-ми, що на певних стадіях життєв. циклу мають вигляд слизької маси, позбавленої твердих покривів, яка згодом розпадається на окремі клітини амебоподіб. форми. Більшість А. або хижаки, що живляться дрібнішими за них одноклітин. орг-мами, або паразити, що мешкають у кишківнику тварин. Серед них дідентерійна амеба (*Entamoeba histolytica*) — гол. збудник *амебіази*. Міксоміцети є паразитами рослин або *сапрофітами*. Гол. способом живлення А. є *фагоцитоз* — активне захоплення дрібних одноклітинних істот чи твердих харчових часток за допомогою псевдоподій із подальшим утворенням травної вакуолі, де під дією гідролітичних ферментів перетравлюються та засвоюються поживні речовини. Життєвий цикл простий, хоча є випадки складних циклів. Розмноження нестатеве. Однак відомі випадки *мейозу* та рекомбінації генетич. матеріалу. А. мешкають у прісних, солонуватих, морських водах, часто в прибереж. піску, ґрунті; деякі види паразитують у кишківнику тварин і людини. Міксоміцети трапляються в ґрунті, цнях, що гниють, під корою, опалим листям.

Лит.: Карпов С. А. Система протистов. Санкт-Петербург; Омск, 2000; Новожилов Ю. К., Гудков А. В. Мусетоза // Протисты / Под ред. С. А. Карпова. Санкт-Петербург, 2000; Довгаль І. В. Эти непростые простейшие. Харьков, 2009; Piers A. Amoeba. New York, 2017.

С. В. Межжерін

Амебодійний рух — тип пересування одноклітинних орг-мів (*амеб*) і деяких клітин багатоклітинних (*лейкоцитів*, *фагоцитів* та ін.) через перетікання вмісту клітини в тимчасові випини — *псевдоподії*. Поступово вміст клітини переміщується в одну із псевдоподій, яка розширюється, водночас ін. частини клітини скорочуються. Один із типів руху *цитоплазми*. А. р. забез-

печують місцеві скорочення розміщеної в цитоплазмі сітки з ниток *актину* й *міозину* та перетворення драглистого гелю на текучий колоїдний розчин — золь і навпаки. Серед одноклітинних орг-мів до А. р. здатні представники *амебозоїв*. У багатоклітинних безхребетних А. р. властивий *амебоцитам*, у хребетних тварин — лейкоцитам, фагоцитам, фібробластам. Крім клітин, що здатні до такого способу пересування протягом усього життя, є клітини, яким А. р. притаманний лише на певних стадіях розвитку (напр., у хребетних тварин під час ембріон. розвитку попередники статевих клітин переміщуються в такий спосіб від гол. відділу до місця утворення статевих залоз). Ймовірно, А. р. також властивий клітинам злоякісних пухлин.

Лит.: Романовский Ю. М., Теплов В. А. Физические основы клеточного движения. Механизмы самоорганизации амебоидной подвижности // Успехи физ. наук. 1995. Т. 165. № 5; Theoretical and Experimental Investigations of Amoeboid Movement and First Steps of Technical Realisation // Nature-Inspired Fluid Mechanics. New York, 2012; Кузьмак М. І. Фізіологія людини і тварин. Дрогобич, 2014.

Амебоподібні — див. *Амебозої*.

Амебоцити (від грец. *αμείβω* — змінювати, перетворювати та *κύτος* — вмістище, оболонка, клітина) — рухливі безбарвні клітини крові безхребет. тварин, що відповідають *лейкоцитам* (лімфоцит, моноцит) хребет. тварин і людини. Виконують захисну функцію, захоплюючи та перетравлюючи різні сторонні частки (*фагоцитоз*), беруть участь у процесах травлення, екскреції. А. — також великі клітини, занурені у *мезоглею* губок, які здійснюють функції *фагоцитозу* й травлення. А. містять ліноцитоз. пухирці та *лізосоми*. Здатні до *аглотинації*. У хребет. тварин і людини А. наз. деякі клітини сполучної тканини (*гістіоцит*, макрофаг осілий).

Лит.: Щербак Г. Й., Царичкова Д. Б., Вервес Ю. Г. Зоологія безхребетних : у 3 кн. Київ, 1995; Булухто Н. П. Зоологія беспозвоночных. Москва; Берлин, 2017.

Амейоз (від *a...* — заперечний префікс і *мейоз*) — модифікований мейоз, утворення статевих клітин шляхом мітотичних поділів (випадіння мейозу та його заміна *мітозом*), за якого не відбувається редукція числа хромосом.

Амеліо, Джанні [італ. Amelio, Gianni; повне ім'я — Джованні (Giovanni) 20.01.1945, с. Сан-П'єтро-Маджизано, обл. Калабрія, Італія] — режисер, сценарист кіно і телебачення. Закінчив класич. ліцей П. Галуппі у м. Катандзаро, потім філос. ф-т Мессінського ун-ту (Італія). Захопився кінематографом після перегляду іст. фільмів, зокрема «Голгофи» Ж. Дювів'є (1896–1967, Франція). Починав 1961 як кінокритик у журн. «Іль сент'єро» («Il sentiero») у м. Катандзаро й 1964 у журн. «Джоване критика» («Giovane Critica»). 1965 переїхав до м. Рима. Навчався в Рим. експеримент. кіноцентрі (кіношколі). Був асистентом у реж. У. Грегоретті, В. Де Сети, Л. Кавані, Дж. Пуччіні та ін. Режисер. дебютом А. став телефільм «Кінець гри» (1970). У 1970–1980-і зняв бл. 15 документ. та ігрових фільмів. 1983–1986 викладав режисуру в Рим. експеримент. кіноцентрі. 1991 був членом журі Венеціанського

Амеліо Джанні

міжнародного кінофестивалю, 1995 — Каннського кінофестивалю. 2008–2012 був директором Турин. кінофестивалю. А. — творець інтим. історій; його цікавлять насамперед стосунки між людьми та поколіннями, дорослими й дітьми, зображувані на соц. фоні. Знімає фільми за власними сценаріями. Показ першого повнометраж. кінофільму «У саме серце» (1983) відбувся на Венец. МКФ і приніс режисеру схвальні відгуки критиків та глядачів. Успіх А. зміцнювався з кожн. наступною стрічкою. «Хлопці з вулиці Панісперна» (1988) став вдалою спробою психол. ретро-драми. Драм. стрічка «Відчинені двері» (1990), присвячена скасуванню смертної кари, була показана на Каннському МКФ 1990 у рамках програми «Два тижні кінорежисерів». Фільм приніс міжнар. визнання: здобув премію Європ. кіноакадемії «Фелікс» та номінований на «Оскар» у категорії «Найкращий фільм іноземною мовою»; був удостоєний 4 нац. премій «Давид ді Донателло». Фільм-драма «Викрадач дітей» (1992) отримав Вел. приз журі Каннського МКФ, а також премію «Фелікс». Знятий у традиціях нового реалізму драм. фільм «Ламерика» (1994) розповідає про повневірня італійців в Албанії 1990-х і засуджує жадобу до наживи. А. отримав за нього кілька нагород, серед яких премія «Фелікс», премія Ф. Пазінетті Венец. МКФ та ін. За фільм «Так вони посміялися» (1998) про долю сицил. емігрантів А. отримав найвищу нагороду Венец. МКФ — Золотої лева. А. неодноразово ставав лауреатом премії «Срібна стрічка» за найкращу режисуру за фільми: «Відчинені двері» (1991), «Викрадач дітей» (1993), «Ламерика» (1995), «Ключі від дому» (2005), «Ніжність» (2017). У 2018 А. нагороджений премією «Золотий глобус» за всю кар'єру. Автор книжок про кіно: «Порок кіно. Дивіться, любіть, знімайте кіно» (2004), «Фільм під назвою "Бажання"» (2010), «Час режисера» (2016); романів «Політеама» (2016), «Щоденний батько» (2018).

Пр.: Il vizio del cinema. Vedere, amare, fare un film. Torino, 2004; Un film che si chiama desiderio. Torino, 2010; L'ora di regia. Soveria Mannelli; Roma, 2016.

Тв.: Politeama. Milano, 2016; Padre quotidiano. Milano, 2018.

Лит.: Cattini A. Le storie e lo sguardo: Il cinema di Gianni Amelio. Venice, 2000; Алова Л. А., Елисеева Т. Н., Дорошевич А. Н. и др. Режиссерская энциклопедия. Кино Европы. Москва, 2002; На рубеже веков. Современное европейское кино. Творчество, производство, прокат. Москва, 2015; Плахов А. С. Режисеры настоящего : в 2 т. Москва, 2017.

Аменáбар, Алехáндро (ісп. Amenábar, Alejandro; повне прізвище та ім'я — Amenábar Cantos, Alejandro Fernando; 31.03.1972, м. Сантьяго-де-Чилі, Чилі) — кінорежисер, сценарист, актор, композитор. Народився в сім'ї техніка компанії «Дженерал Електрик». 1973 через загострення політ. ситуації (перед приходом до влади А. Піночета) родина А. переїхала до Іспанії. У 1990 А. вступив до Мадрид. ун-ту Комплутенсе на ф-т інформ. наук, але навчання не закінчив. Захопився кіно та музикою й відтоді займається кіномистецтвом. У 1991 А. зняв перший короткометраж. фільм «Голова», 1992 — «Перетинчастокрилий», 1994 — «Місяць». Перша повнометраж. стрічка — психол. трилер «Дисертація» (1996) — мала комерц. успіх та отримала 7 премій «Гойя»

та гран-прі Брюссельського МКФ фантаст. фільмів (1997). Фільмом «Розплющ очі» (1997) зацікавилися в Голлівуді. Зокрема, актор, режисер і продюсер Т. Круз (США) викупив права на сценарій та знявся в римейку картини «Ванільне небо» (2001, реж. К. Кроу). Т. Круз став продюсером містич. трилера «Інші», прем'єра якого відбулася на Венеціанському міжнародному кінофестивалі в 2001. Ця перша англомовна стрічка А. отримала 8 премій «Гойя». У 2004 вийшла драм. картина «Море всередині», яка порушує проблему еутаназії. Стрічка отримала спец. премію Венец. МКФ, а також завоювала премії «Оскар», «Золотий Глобус», «Фелікс». У 2009 зняв іст. біогр. драму «Агора» про жінку-філософа античності Гіпатію, фільм отримав 7 премій «Гойя». 2015 на МКФ у м. Сан-Себастьяні відбулася прем'єра трилеру «Затемнення». До всіх своїх фільмів А. сам пише сценарії та музику, іноді виступає також як актор чи оператор. Теми його фільмів — фантазмагорія, психологія, реальне та ірреальне. Свої фільми А. характеризує як такі, що не дають відповідей, а лише ставлять питання.

Лит.: Juan-Navarro S., Gomez M. Alejandro Amenábar. Paris, 2003; Jordan B. Alejandro Amenábar. Manchester, 2012; Kercher D. Latin Hitchcock: How Almodóvar, Amenábar, de la Iglesia, del Toro, and Campanella Became Notorious. London, 2015.

Аменга́л, Бартелемі (франц. Amengual, Barthélemy; 22.11.1919, м. Алжир, Алжир — 17.08.2005, м. Валанс, тепер регіон Овернь — Рона — Альпи, Франція) — критик, історик і теоретик кіномистецтва. Виходець із бідної родини іспан. походження. До 1968 жив у Алжирі, працював викладачем. Після Другої світової війни брав участь в утворенні кіноклубів. Підтримував ідею здобуття Алжиром незалежності. Працював у газеті «Травай і культюр» («Travail et Culture»), де з'явилися його перші мистецтвознав. статті, присвячені Ч. Чапліну, Р. Клеру, кіно й театру. 1955 в Алжирі вийшла перша книжка А. «Маленький світ собаки Піфа. Нарис про французький комікс»; згодом з'явилися праці «Альфред Гічкок» (1960), «С. М. Ейзенштейн» (1962), «Рене Клер» (1963), «Георг Вільгельм Пабст» (1965) та ін. З 1968 жив у Франції. Публікувався в журналах із кіномистецтва: «Позитив» («Positif»; 1957–1996), «Кайе де ла Сінематек» («Les Cahier de la Cinématèque»; 1971–1996), «Екран» («Ecran»; 1972–1973), «Жен Сінема» («Jeune Cinéma»; 1975–1979), «СінемАксьйон» («CinémAction»; 1980–1996) та ін. А. вважався одним із найкращих знавців радянського кіно у Франції, особливо творчості С. Ейзенштейна. Його книга «Хай живе Ейзенштейн!» (1980) — ґрунтовна критич. праця. Автор книги «Довженко» (1969), в якій позитивно оцінив творчість укр. митця, його поетичне світобачення та ліричність. Приділяв велику увагу революц. перетворенням у мист-ві 1950–1960-х (напр., у Польщі, Угорщині, Бразилії, Греції). Писав також про італ. кіно, майстрів неореалізму. 1997 опублікував книгу «Про реалізм у кіно» — антологію статей для різних журналів, написаних від 1950-х до весни 1997. Ця збірка отримала 1998 премію від Франц. синдикату кінокритиків за найкращу книжку франц. мовою. Перекладав з італійської. Серед перекладів, зокрема, праця Г. Арістарко «Маркс, кіно й кінокритика» (1972).

Аменáбар Алехáндро

Пр.: Vsevolod Poudovkine. Lyon, 1968; Dovjenko. Paris, 1969; Clefs pour le cinema. Paris, 1970; Que viva Eisenstein! Lausanne; Paris, 1980; «La curassé Potemkine» S. M. Eisenstein. Paris, 1992; Du realisme au cinema. Paris, 1997; Р о с п е р е к л. — Словарь французского кино. Минск, 1998. (у співавт.)

Лит.: Albera F. Le fonds Barthélemy Amengual // 1895. Mille huit cent quatre-vingt-quinze. 2006. № 48; Кадум Л. А. Творчість Олександра Довженка як екстремальна режисура: рецепція французьких і німецьких дослідників // Культурол. думка. 2015. № 8.

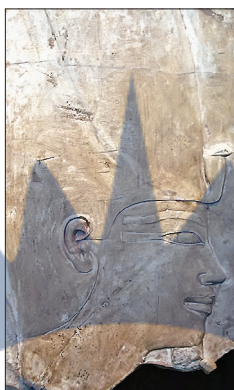
С. В. Глухова

Аменготеп I Джосерка́ра (Аменхотеп I; давньоєгип. Imn-ḥtp; ? — 1494 до н. е.) — другий *фараон* 18-ї династії *Єгипту Стародавнього*. Роки життя та правління А. I точно невідомі, деякі дослідники датують його смерть 1506 або 1504 до н. е. За найбільш імовірною версією, правив 1514–1494 до н. е. Відомий також як Аменофіс I (грец. Ἀμένωφισ). А. I — син і спадкоємець фараона Ягмоса I та цариці Ягмос Нефертарі. Продовжував політику батька щодо звільнення єгипет. земель від племені гіксосів, яке захопило країну. Здійснював походи до *Нубії* та, можливо, Передньої Азії, однак свідчення про пн. походи не збереглися. Розширив кордони Єгипту та Нубії. Добу панування А. I історики вважають початком зростання добробуту й процвітання епохи Нового царства (16–11 ст. до н. е.). За його правління здійснювалися видобувні роботи, зокрема в бірюзових копальнях на *Синайському півострові*. Руїни будівель, зведених за часів А. I, виявлено в м. Аварісі (тепер Телль-ель-Даба). Також будував храми у Верх. Єгипті й провадив їхню реконструкцію, зокрема, в містах *Абідосі*, *Елефантині*, *Ком-Омбо* та ін. Заупокійний храм А. I був споруджений у комплексі Дейр-ель-Бахрі (неподалік м. *Луксора*), але не зберігся. Розташування гробниці А. I точно невідоме, за однією з версій похований у *Долині царів*. Власне *мумію* фараона виявили в погребальному комплексі Фіванського некрополя (див. *Фіви та їх некрополі*).

Лит.: Hornung E. Amenophis I // Lexikon der Ägyptologie: in 7 bd. / Hrsg. von W. Helk, W. Westerdorf. Wiesbaden, 1975. Bd. 1; Schmitz F.-J. Amenophis I: Versuch einer Darstellung der Regierungszeit eines ägyptischen Herrschers der frühen 18. Dynastie. Hildesheim, 1978; Betsy B. The 18th Dynasty before the Amarna Period. (Amenhotep I and the Nature of the 18th Dynasty) // The Oxford History of Ancient Egypt / Ed. by I. Shaw. Oxford, 2003; Автобіографія Ягмоса, сина Ібани (переклад та коментарі) / Пер. з давньоєгипет. О. О. Романової // Сходознавство. 2008. № 44; Hollender G. Amenophis I. und Ahmes Nefertari: Untersuchungen zur Entwicklung ihres posthumen Kultes anhand der Privatgräber der thebanischen Nekropole. Berlin; New York, 2009; The Oxford Handbook of the Valley of the Kings / Ed. by R. Wilkinson, K. Weeks. Oxford; New York, 2016.

О. О. Романова

Аменготеп II Аахеперу́ре (Аменхотеп II; давньоєгип. Imn-ḥtp; бл. 1445 до н. е. — бл. 1400 до н. е.) — сьомий *фараон* 18-ї династії *Єгипту Стародавнього*. Роки життя та правління А. II точно невідомі. Згідно з найімовірнішою версією, правив 1425–1400 до н. е. Відомий також як Аменофіс II (грец. Ἀμένωφισ). Син *Тутмоса III*, був співправителем батька при бл. 2 р. Під час одноосіб. правління надав ключові держ. посади відданим йому людям. Продовжив будівельні роботи, розпочаті за *Тутмоса III*. Від А. II зали-

Аменготеп I. Рельєф Аменготеп I (м. Карнак) 1514–1493 рр. до н. е.

Аменготеп II. Статуя Аменготеп II (Нова гліпготекка Карлсберга, м. Копенгаген)

Аменготеп III Небмаатре. Голова Аменготеп III (Британський музей, м. Лондон), граніт

шилися монументи в *Нубії*, яка на той час перебувала під владою Єгипту, а також у самому Єгипті, зокрема в містах *Нехебі* (тепер Ель-Каб), *Гермонтісі* (тепер Армант), *Тентірі* (тепер Дендера), *Гізі* та ін., на о. *Елефантині*, а також на тер. храмового комплексу в м. *Карнаку*. Провів дві воен. кампанії в Сирії й Палестині. Повернувшись до влади Єгипту васальні держави, що вийшли з-під його впливу, захопив та стратив їхніх вождів. При завоюванні *Леванту*, зіткнувся з опорою царів *Мітанні* та *Вавилону*. Міждерж. суперечки розв'язував за допомогою дипломат. переговорів та угод. Похований у *Долині царів*. Погребальний храм А II, розташований біля храму Рамессеуму в м. *Фівах*, не зберігся.

Лит.: Hornung E. Amenophis II // Lexikon der Ägyptologie: in 7 bd. / Hrsg. von W. Helk, W. Westerdorf. Wiesbaden, 1975. Bd. 1; Manuélian P. Studies in the Reign of Amenophis II. Hildesheim, 1987; Betsy B. The 18th Dynasty Before the Amarna Period (Amenhotep II) // The Oxford History of Ancient Egypt / Ed. by I. Shaw. Oxford, 2003; Manuélian P. The End of the Reign and the Accession of Amenhotep II. // Thutmose III: a New Biography / Ed. by E. Cline, D. O'Connor. Ann Arbor, 2006; The Oxford Handbook of the Valley of the Kings / Ed. by R. Wilkinson, K. Weeks. Oxford; New York, 2016.

О. О. Романова

Аменготеп III Небмаатре (Аменхотеп III; давньоєгип. Imn-ḥtp; ? — бл. 1353) — дев'ятий *фараон* 18-ї династії *Єгипту Стародавнього*. Роки життя та правління точно невідомі. Правив, найімовірніше, у 1390–1353 до н. е. Відомий також як Аменофіс III (грец. Ἀμένωφισ). Син *Тутмоса IV*, став володарювати в юному віці. Гол. дружиною А. III була цариця *Тія*, яка мала вел. вплив на політику. Добу правління А. III вважають періодом миру та процвітання країни. У цей час Єгипет досягнув піку могутності на зовнішньополіт. арені, його пріоритет визнавали всі сусід. держави. Відомо про військ. похід А. III до *Нубії*. З ін. країнами, насамперед із потужними державами-сусідами (*Вавилоном*, *Мітанні*, *Арцавою*, *Ашуром*), встановлено дипломат. стосунки, які почасти скріплювали шлюбами А. III з доньками сусід. правителів. У роки правління А. III здійснювалося буд-во нових і реконструкція раніше споруджених храмів, фортець та ін. будівель на тер. підвладної *Нубії* та всій тер. Єгипту, зокрема в містах *Елефантині*, *Геліополісі*, *Гермополісі*, *Мемфісі* та *Фівах*. Поблизу м. Фів споруджено палац, комплекс *Мальката*, завершено велике перепланування та зведення нових приміщень у містах *Карнаку* та *Луксорі*. У багатьох місцях встановлювали гігант. статуї А. III. Кварцитові колоси (т. з. *колоси Мемнона*) розміщено в погребальному храмі А. III у Зх. Фівах. А. III було поховано в *Долині царів*. Його *мумію* виявили в гробниці *Аменготеп I* разом із муміями ін. царів. За життя А. III у храмах *Нубії* його вшановували як втілення бога Сонця; у храмових сценах А. III зображений з атрибутами сонця. бога. Це засвідчує отождоження його з живим утіленням Ра-Горахті (див. *Ра*) чи *Атона*. В єгиптології немає одностайного погляду щодо уподібнення культу А. III до культу Атона вже за життя фараона. Крім того, точно не визначено, чи варто вважати А. III співтворцем реліг. реформи сонцевклоніння нарівні з його сином *Аменготепом IV* (Ехнатом).

Аменготеп IV
Неферхеперура-Ваенра.
Статуя фараона з храму
Атона в Карнаку, Каїрський
египетський музей, Єгипет

Лит.: Hornung E. Amenophis III // Lexikon der Ägyptologie : in 7 Bd. / Hrsg. von W. Helk, W. Westerdorf. Wiesbaden, 1975. Bd. 1; Goedicke H. Problems Concerning Amenophis III. Baltimore, 1992; Kozloff A., Betsy B., Berman L. et al. Egypt's Dazzling Sun: Amenhotep III and His World. Cleveland, 1992; Cabrol A. Amenhotep III le Magnifique. Monaco, 2000; O'Connor D., Eric C. Amenhotep III: Perspectives on His Reign. Ann Arbor, 2001; Betsy B. The 18th Dynasty Before the Amarna Period (Amenhotep III) // The Oxford History of Ancient Egypt / Ed. by I. Shaw. Oxford, 2003; Kozloff A. Amenhotep III: Egypt's Radiant Pharaoh. New York, 2012; The Oxford Handbook of the Valley of the Kings / Ed. by R. Wilkinson, K. Weeks. Oxford; New York, 2016.

О. О. Романова

Аменготеп IV Неферхеперура-Ваенра [Аменхотеп IV; давньоєгип. Imn-htp Neferkheperure waenre; змінив ім'я на Ехнатон (Akhenaton) — корисний для Атона; ? — бл. 1336 до н. е.] — десятий фараон 18-ї династії Єгипту Стародавнього. Роки життя та правління точно невідомі. Правив, найімовірніше, 1353–1336 до н. е. Відомий також як Аменофіс IV (грец. Ἀμένωφισ). Син Аменготеп III та цариці Тії. Можливо, певний час був співправителем батька. А. IV успадкував могутню квітучу державу. Продовжив активне впровадження *солярного культу*, який виник ще за Аменготеп III. У м. Карнаку було зведено храм бога Атона. Запис титулатури бога в картушах (як імена царів) мав символізувати, що сам Атон править Єгиптом. Змінилась іконографія: попередній образ людини з головою сокола заступили зображення бога як диска з руками-променями, часто разом з А. IV та його дружиною Нефертіті. На п'ятому р. правління А. IV засн. нову резиденцію — м. Ахетатон (тепер — Амарна) у Серед. Єгипті. Від сучас. назви міста походить назва доби правління А. IV — амарнський період, відповідно тогочасне миство наз. амарнським. Змінив власне ім'я на Ехнатон. Царське подружжя, яке молилося безпосередньо Атону, вважали єдиним посередником між соняч. богом та людством. Решта людей молилися царському подружжю, погруддя царя та його дружини розміщалися в домашніх святилищах. Храми Атона було споруджено в містах Геліополіс та Мемфіс (на відміну від попередніх споруд не мали затінених приміщень, ритуали здійснювали просто неба, під сонячним світлом), а його культ дійшов до низки храмів Нубії та Єгипту. Згодом А. IV розпочав переслідування реліг. культів ін. богів, насамперед Амона: їхні імена стирали, а храми зачиняли. Насадження нових реліг. вірувань і практик здійснювалося за допомогою армії, що викликало невдоволення в країні, особливо серед жрецтва. Крім того, у цей час Єгипет вступив у конфронтацію з гіттітами, які розгромили державу Мітанні. Після смерті А. IV й короткого правління його наступників Сменхкара, Нефертіті (можливо) та Тутанхамона відбулося відновлення старої реліг. системи. Двір полишив нову столицю, почалося переслідування пам'яті про А. IV. Реліг. реформу А. IV деколи розцінюють як першу у світовій історії спробу запровадити монотеїст. релігію (див. *Монотеїзм*).

Лит.: Wenig S. Amenophis IV // Lexikon der Ägyptologie : in 7 Bd. / Hrsg. von W. Helk, W. Westerdorf. Wiesbaden, 1975. Bd. 1; Gabolde M. D'Akhenaton à Toutânkhamon. Lyon; Paris, 1998; Dijk J. van. The Amarna Period and the Later New

Kingdom (c. 1352–1069 BC) // The Oxford History of Ancient Egypt / Ed. by I. Shaw. Oxford, 2003; Hornung E. Echnaton: Die Religion des Lichts. Düsseldorf, 2005; Schlögl H. A. Echnaton — Tutanchamun: Daten, Fakten, Literatur. Wiesbaden, 2013; Dodson A. Monarchs of the Nile. Cairo; New York, 2016.

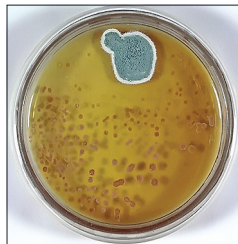
О. О. Романова

Аменорея (від *a...* — заперечний префікс, грец. μήν — місяць і ρέω — текти) — відсутність *менструації* протягом 6 міс. і більше. Частота А. в *популяції* становить 3,5 %, а в структурі порушень *менструального циклу* й репродуктивної функції — до 10 %. Відсутність менструацій у жінок старших за 18 р. відносять до первинної А., припинення їх після того, як менструація була хоча б раз — до вторинної. Розрізняють справжню А., за якої немає циклічних змін у *яєчниках*, *ендометрії* та в усьому орг-мі, та хибну А. (криптоменорея) — відсутність період. виділення крові з піхви за наявності цикл. змін у яєчниках, матці й усьому орг-мі. Ця патологія виникає внаслідок заростання цервікального каналу, за наявності суцільної дівочої плівки, атрезії піхви та ін. вад розвитку *статевих органів*. А. в період дитинства, вагітності, лактації та менопаузи є фізіологічною. Патологічна А. — відсутність менструацій у жінок репродуктив. віку, не пов'язана з вагітністю, є одним із виявів порушення *менструального циклу*, зумовленого різн. функціон. та органіч. захворюваннями. Відповідно до рівня ураження в системі гіпоталамус — гіпофіз — яєчники — матка, розрізняють гіпоталамічну, гіпофізарну, яєчникову й маткову форми А. Крім того, А. може бути спричинена порушенням жирового обміну (метаболічна А.) та функції кори *надниркових залоз*, *щитоподібної залози*.

Лит.: Novak's Gynecology. 13th ed. Philadelphia; London, 2002; Сметник В. П., Тумилевич Л. Г. Неоперативная гинекология. 3-е изд., перераб. и доп. Москва, 2003; Єрін Ю. С. Аменорея // Укр. журн. дит. ендокринол. 2016. № 3; Савельєва Г. М., Бижанова Д. А., Бреусенко В. Г. и др. Гинекология. 4-е изд., перераб. и доп. Москва, 2018.

О. В. Кравченко

Аменсалізм (від *a...* — заперечний префікс і лат. mensa — стіл, трапеза) — форма взаємовідносин між двома орг-мами, за якої один із них пригнічує життєдіяльність іншого, не зазнаючи негатив. зворотного впливу. Відомо два типи А.: антибіоз та конкуренція. За антибіозу один орг-м виділяє речовини (напр., *антибіотики*), що пригнічують ін. орг-м, але не зачіпають той, який їх виділив. Наприклад, цвілеві гриби роду *Пеніцил* (*Penicillium* Link) продукують *пеніцилін*, здатний знищувати багато форм бактерій. Саме відкриття бактерієвивчих властивостей пеніциліну сприяло використанню його як антибіотику. Пеніцил не отримує вигоди від загибелі інших бактерій. *Алелопатичні* властивості рослин видів роду *Югліс* (*Juglans* L.) полягають у здатності виділяти хім. речовину юглон, що затримує розвиток бактерій і, особливо, грибів, тому є антибіотиком. Ця речовина міститься у зеленому перикарпії, молодих листках та опалому листі (під час пожовтіння вміст юглону в листках зростає) і разом із дощовою водою потрапляє в ґрунт або на ін. рослини. Юглон діє як *гербіцид*, знищує більшість рослин у межах крони. Ін. рослини не можуть рости під деревами

Аменсалізм. Плісєніві гриби роду Пеніцил (*Penicillium*) пригнічують ріст бактерій

горіхів, а власне горіхи не отримують від цього жодної користі. Виділення токсич. речовин корінням нечуївітра (*Hieracium* L. sp.) призводить до витіснення ін. рослин, зокрема однорічників, й утворення ним заростей на значних площах. Інтенсивне розмноження планктон. ціанобактерій (*Romanoa* Trevis. sp., або *Anabaena*) сприяє їхньому скупченню біля поверхні води, спричиняючи явище «цвітіння». Це призводить до отруєння гідрофауни та свійських тварин, зокрема ВРХ, що приходять на водопій. Отруєння можуть також спричинити й деякі *водорості*. Речовини, які вони виділяють, мають назву «ектокринні» — сильнотоксичні навіть у невеликих дозах. За конкуренції як ін. типу А. один більший чи витриваліший орг-м пригнічує інший, позбавляючи його притулку або джерела їжі. Прикладом конкуренції є стежки, витоптані ВРХ там, де стада ходять на випас. Постійний рух стада одним маршрутом перешкоджає росту рослин, лишає за собою ущільнені ґрунт. доріжки. У густих листяних лісах великі дерева затіняють підріст і трав'яний ярус, вбирають усе або більшість соняч. світла, призводячи до загибелі низькоросл. видів у ниж. ярусах лісу.

Лит.: Борзов М. В., Айзенберг Л. Н., Межевалова Ф. Г. Юглон и его применение в медицине и ветеринарии. Кишинев, 1958; Дроботко В. Г., Айзман Б. Е. Антимикробные вещества высших растений. Киев, 1958; Huber F. M. Griseofulvin // Antibiotics : in 7 vol. / Ed. by D. Gottlieb, P. Shaw, Berlin; Heidelberg, 1967. Vol. 1: Mechanism of Action; Пидопличко Н. М. Пенициллин. Киев, 1972; Mishra Y., Bhargava P., Chaurasia N. et al. Proteomic Evaluation of the Non-Survival of *Anabaena Doliolum* (Cyanophyta) at Elevated Temperatures // European Journal of Phycology. 2009. № 44 (4); Agnihotri V. K. *Anabaena Flos-Aquae* // Environmental Science and Technology. 2014. № 44 (18); Шилов И. А., Волошина Н. О. Загальна екологія та неоекологія. Київ, 2015.

С. Л. Жигалова

Аменхотéп I — див. *Аменготеп I* Джосеркара

Аменхотéп II — див. *Аменготеп II* Аахеперуре

Аменхотéп III — див. *Аменготеп III* Небмаатре

Аменхотéп IV — див. *Аменготеп IV* Неферхепура-Ваєнра

Амéнція (лат. *amentia* — безумство) — одна з форм потьмарення свідомості, що характеризується незв'язністю («розірваністю») мислення, порушенням орієнтування в часі, просторі та власній особистості, немотивов. збудженням і нецілеспрямов. руховою активністю в ліжку, появою істинних *галюцинацій*. Афективні прояви А. непослідовні, можуть спостерігатися зміни настрою (страх, плаксивість, розгубленість, веселість). Продуктивний контакт неможливий, пацієнт не здатний відповідати на запитання, його мова складається з окр. слів чи уривків речень. Залежно від клінічних виявів виділяють три форми А.: галюцинаторну, маячну та кататонічну. Завершується А. сильною *астенією* та відсутністю спогадів про те, що з ним відбувалося (*амнезія*). А. може бути інфекційного, травматич. чи токсич. походження. Також може спостерігатися при ендогенних психозах. Лікують осн. захворювання, яке спричинило порушення свідомості.

Лит.: Shapiro P. A. Psychiatric Aspects of Cardiovascular Disease // Psychiatric Clinics of North America. 1996. Vol. 19 (3); Постнов В. Г. Помрачения сознания у пациентов после кардиохирургических операций в условиях экстракарпорального кровообращения // Патология кровообращения и кардиохирургия. 2008. № 2; Литвицкий П. Ф. Кома // Вопросы совр. педиатрии. 2010. Т. 9. № 5; Максименко С. Д., Цехмістер Я. В., Коваль І. А. та ін. Медична психологія. 2-ге вид. Київ, 2014.

О. С. Чабан, А. О. Попадко

Аме́рика — частина світу, розташ. в зх. півкулі. Складається з двох *материків* — *Північної Америки* та *Південної Америки*, з'єднаних Панамським перешийком. Тер. — 42 млн 549 тис. км² (28,4 % заг. пл. суходолу). Площа островів — 4 млн 230 тис. км²; довжина берегової лінії — понад 85 500 км. Середня висота — 635 м, найвища точка — 6961 м (г. Аконкагуа); найнижча — -86 м (долина Смерті).

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Протяжність А. від *Арктики* до *Субантарктики* — 14 тис. км. *Екватор* проходить тер. Пд. Америки, перетинає *Еквадор*, *Колумбію* та пн. частину *Бразилії*. Від *Євразії* А. відокремлена *Беринговою протокою*, а від *Антарктиди* — *Дрейка протокою*. А. із Зх. омивають води *Тихого океану*, зі Сх. — *Атлантичного океану*, з Пн. — *Північного Льодовитого океану*. Дуга *Антильських островів*, яка простяглася в Атлантичному ок. між Пн. та Пд. А., відокремлює внутр. *Карибське море*. Цей регіон наз. *Карибським басейном*. Внутр. морем також можна вважати *Мексиканську затоку*, яка з'єднана з *Карибським морем* *Юкатанською протокою*. На Пн. А. розташований *Канадський Арктичний архіпелаг*, а на Пн. Сх. — *Гренландія*.

ПРИРОДА. Уздовж тихоок. узбережжя А., у меридіон. напрямі простягаються гір. пасма *Кордильєр* та *Анд*, що утворюють неперерв. систему гір. ланцюгів від *Аляски* до *Вогняної Землі* й далі — на *Антарктичному півострові*. В Андах найвищі відмітки значно перевищують 6 000 м. Висоти Північно- та Центрально-Амер. *Кордильєр* — 3 500–4 400 м (лише окр. вершини мексик. *Сьєрра-Невади* та *Аляскинського хр.* вище від 5 000 м). У Пн. А. до гір. поясу із Зх. прилягають широкі плато, які східніше змінюються *височинами* та *низовинами*. Уздовж Атлант. узбережжя простягаються гір. пасма *Аппалачів*. У Пд. А. Андський геосинклінальний складчастий пояс оточують плато, височини та низовини (зокрема *Амазонська низовина*). Знач. пл. в Пд. А. займають плоскогір'я, найбільші з них — *Бразильське плоскогір'я* та *Гвіанське плоскогір'я*. Гірські пасма Кордильєр та Анд й океанічні течії визначають характер. особливості клімату та геогр. зональності А., зокрема, у Пн. А. природ. зони мають не широтне, а меридіон. розташування. В А. є всі природ. зони, від *арктичних пустель* до *вологих екваторіальних лісів*. Рослин. і тварин. світ А. — різноманітний та своєрідний. Особливим біол. різноманіттям вирізняються *ліси тропічні сухі* та *ліси екваторіальні вологі*. У Пн. А. великі пл. займає *тайга* й значно менші — *ліси мішані* та *ліси широколистяні помірного поясу*, хвойні ліси на схилах приокеан. гір. У троп. поясі, зокрема в гір. р-нах, розташ. пустелі. Великі масиви обшир. рівнин помір. та субтроп. поясу, як у Пн., так і в Пд. А., зайняті с.-г. угіддями.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Назва «А.» вперше трапляється на Великій карті Світу М. Вальдз-

мюллера 1507. Походження назви достеменно невідоме. Більшість учених співвідносять її закріплення з іменем *Веспуччі, Америго*. Сам він у листах називав А. «Новим Світом» («Mundus Novus»). Звідси виникла устал. назва Новий Світ на протигагу Старому Світові (*Європи, Азії та Пн. Африки*, що були відомі здавна). А. Веспуччі вперше побував на невідомому континенті в 1497–1498 (деякі історики стверджують, що в 1499–1500), уже після двох плавань Х. Колумба (1492–1493, 1493–1496). На відміну від нього, А. Веспуччі стверджував, що досліджував ним землі (тер. сучас. *Суринаму, Бразилії та Тринідаду*) є новим материком, а не частиною Азії. До приходу європейців А. населяли корін. народи, відомі під заг. назвою *індіанці*. На Пн. А. жили *ескімоси та алеути*. Найзаселенішими регіонами були, очевидно, Центр. А., острови Кариб. бас., Тихоокеан. узбережжя та Центр. Анди. У серед. віки в А. існували д-ви з розвин. госп-вом та культурою (писемністю, архітектурою, астрон. календарями тощо). Європ. колонізатори (див. *Колонізація*) проводили проти корін. нас. політику *геноциду*. Велика частина індіанців загинула під час колонізатор. війн, була замордована раб. працею або вмерла від *інфекцій*, проти яких тубільці не мали *імунітету*. Достовірних даних про кількість загинув. у ті часи індіанців (а також алеутів) немає. У 16–18 ст. усю тер. А. колонізовано європ. державами — *Іспанією* (на сер. 18 ст. — 1/2 пл. А.), *Португалією (Бразилія), Великою Британією (Пн. А., Карибські острови), Францією (Пн. А., Кариби)*. Колон. політику також проводили *Голландія (Голланд. Гвіана та острови, Атлант. узбережжя Пн. А.), Російська імперія (Аляска, Алеутські острови, Орегон та Пн. Каліфорнія)*. З одного боку, колоністи постійно воювали з корін. народами А. й метрополії допомагали їм військами, зброєю та боеприпасами. З ін. боку, посилювалися ідеол. та ціннісні розбіжності між колоністами та метрополіями. Зокрема, мешканці брит. колоній у Пн. А. зіткнулися зі знач. обмеженнями екон. свобод. США проголосили незалежність 1776, хоча *війна за незалежність США 1775–1783* остаточно скінчилася лише через 7 р. Розвал Іспан. та Португ. імперій унаслідок *наполеонівських війн*, утрати знач. частини флоту, *революцій буржуазних 19 ст.* та нац.-визвольних війн під проводом С. Болівара та Х. де Сан-Мартіна (1778–1850, *Аргентина*) призвели до здобуття незалежності більшістю країн Пд. та Центр. А. *Парагвай* проголосив незалежність 1811, *Аргентина* — 1816, *Мексика та Федератив. Республіка Центральної А.* — 1823, *Бразилія* — 1825 тощо. Серед великих країн А. лише *Канада* залишалася під владою Вел. Британії до 1919 (де-юре — до 1931). У 1960–1970 здобули незалежність *Гайана, Суринам, Беліз та багато острівних д-в Кариб. басейну*. Ще в 16 ст. почалося масове ввезення рабів європейцями до А. для роботи на *плантаціях та рудниках*. За різн. оцінками, до А. завезено 10–14 млн рабів з *Африки*, з них понад 90 % — до Пд. Америки. У США рабство скасовано після *Громадянської війни в США 1861–1865*, у Бразилії — у 1888, у більшості країн Пд. А. — раніше, у 1842–1851. Мас. еміграція до А. з Європи почалася в 17 ст. і стрімко зростала під час «хвиль міграції», пов'яз. із війнами та екон. кризами в Старому Світі.

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. — понад 1 млрд осіб (13 % нас. Землі), Пн. А. — 582 млн

осіб, Пд. А. — 423 млн осіб (2018, оцінка). У 20 ст. найбільші міграції відбувалися під час Першої та Другої світ. війн та одразу після них, з країн Європи та Азії. В А. поряд із ісп., португ., англосаксон., франц. нас. сформувалися великі ірланд., італ., кит., євр., нім., інд. громади, а також япон., філіпп., рос., укр., грец. та ін. *діаспори*.

ПОЛІТИЧНА МАПА. В А. розташовані великі за пл. та густо заселені країни, зокрема США, Канада, Бразилія, Аргентина, Мексика. Разом із тим, у Кариб. бас. розташовані одні з найменших д-в світу — острів. країни *Гренада, Барбадос, Сент-Вінсент і Гренадини*. Окремі самокер. тер. в складі *Нідерландів* та замор. деп. і території Великої Британії, Франції — ще менші за пл. острови, зокрема, Сан-Бартельмі (21 км²), Сінт-Мартен (34 км²), *Монтсеррат* (102 км²) та ін. У Пн. А. (на 2019) — 23 суверен. д-ви й 23 залеж. тер. (27 включно з безлюд. островами та *атолами*). Суверен. д-ви (з Пн. на Пд., на материку): Канада, США, Мексика, *Гватемала, Беліз, Гондурас, Сальвадор, Нікарагуа, Коста-Ріка, Панама*; суверен. країни — острови Кариб. басейну: *Багамські острови, Куба, Ямайка, Гаїті, Домініканська республіка, Антигуа і Барбуда, Сент-Кітс та Невіс, Домініка, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадини, Барбадос, Гренада, Тринідад і Тобаго*. Гренландія є автономією в складі Данії. Бермуд. о-ви — група малих островів в Атлант. ок., брит. замор. територія. Решта залеж. тер. — острови Кариб. басейну, які мають статус замор. володіннь Франції (*Гваделупа, Мартініка та ін.*) та Великої Британії (*Кайманові Острови, Британські Віргінські острови*), автоном. громади в складі Королівства Нідерланди (*Аруба, Кюрасао та ін.*) та неінкорпор. тер. США (*Пуерто-Ріко, Америк. Віргін. о-ви*). У 2019 в Пд. А. було 12 суверен. держав (з Пн. на Пд.): *Колумбія, Венесуела, Гайана, Суринам, Бразилія, Еквадор, Перу, Болівія, Парагвай, Чилі, Уругвай, Аргентина*. Залеж. тер. невеликі за пл. — *Французька Гвіана* на материку та *Фолклендські острови*. Іноді до Пд. А. відносять також Пд. Георгію та Пд. Сандвічеві о-ви, що лежать у субантаркт. частині Атлант. ок. та мають статус брит. замор. територій. В А. виокремлюють регіони Кариб. басейну та Центр. А. й субконтинент (макрорегіон) Латин. Америки. Острови Кариб. моря поділяють на Великі Антильські о-ви, Малі Антильські о-ви, Навітряні та Підвітряні о-ви, Багамський архіпелаг. Великі й Малі Антильські острови та Багами мають іншу назву — *Вест-Індія*. Центр. А. — це пд. край материка Пн. А., який лежить на Пд. від Мексики й включає сім незалеж. країн, невеликих за площею (найбільша за пл. країна — Нікарагуа, понад 130 тис. км²). У фізико-геогр. відношенні Центр. А. та острови Кариб. басейну часто розглядають як частину Пн. Америки. За схемою поділу А. на субконтиненти, прийнятою в ООН, до Центр. А. належить також Мексика. Частина А. на Пд. від США, наз. *Латинською Америкою*. Це колиш. колонії Іспанії та Португалії в А., де розмовляють переважно ісп. мовою (але в Бразилії — португ., у Белізі, Гаїані — англ., у Суринамі — нідерландською). Латиноамер. країни значно відрізняються від США й Канади за рівнем соціально-екон. розвитку, природ. рухом нас., рівнем безпеки. У Латин. А., з урахуванням Кариб. басейну, мешкає 643 млн. осіб (64 % нас. А.).

Онлайн-версія статті

Лит.: O'Gorman E. The Invention of America: an Inquiry into the Historical Nature of the New World and the Meaning of Its History. Westport, 1977; Страны и народы : в 20 т. / Глав. ред. кол.: Ю. В. Бромлей, Н. И. Лебедев, Я. Г. Машбиц и др. Москва, 1980—1983. Т. 9: Америка. Общий обзор. Северная Америка; Т. 10: Америка. Общий обзор Латинской Америки. Средняя Америка; Т. 15: Америка. Южная Америка; Tadman M. The Demographic Cost of Sugar: Debates on Slave Societies and Natural Increase in the Americas // The American Historical Review. 2000. Vol. 105. Is. 5; Grugel J. Politics and Development in the Caribbean Basin: Central America and the Caribbean in the New World Order. London, 2015.

М. В. Арістов

«Америка» — перша газета укр. діаспори США. Виходила в поселенні Шенандоа (шт. Пенсильванія) у 1886–1890. Періодичність у перш. рік випуску — спочатку щомісячник, згодом один раз на два тижні; за рік стала тижневиком. Історія видання пов'язана з діяльністю греко-католического священника І. Волянського (1857–1926). У Шенандоа він доклав зусиль до заснування укр. крамниць на кооперативних засадах, фонду допомоги для укр. робітників, контролював будівництво церкви св. Михаїла. З його ініціативи створено укр. хор, читальню, театр, трупі та оркестр. Для надання базових знань емігрантам, підтримки їхньої згуртованості о. І. Волянський з 15.08.1886 по 22.02.1890 видавав «А». З від'їздом священника (1890) більшість його починань згасли. Останнє число «А.» надруковано 22.02.1890. За змістом газ. «А.» — христ., католицьке видання, що фактично містило парafilьні відомості (за прикл. тогочасної Галичини). Осн. масив інформації в газ. становили місцеві новини, огляди. Так, перше число від 15.08.1886 починалося з привітання й пастирського слова о. І. Волянського. Далі подано новини укр. громади Шенандоа (головна з них — розбудова церкви та поява газети), потім міжнар. новини (з Вел. Британії та Ірландії). Зразок кирилиці для шрифту видання було взято з друкарні Ставропільського ін-ту в м. Львові. Газету верстали на 4 шпальти. Засновник, видавець і перший редактор «А.» — о. І. Волянський. З березня 1887 редакторство перейняв В. Сіменович (1859–1932), з квітня 1889 — о. Кость Андрухович (Андрохівич, ? — 1905). У газеті працювали Г. Дольний, В. Сарич із Лемківщини, серб Неготинич. З-поміж галицької інтелігенції до «А.» дописував Ю. Бачинський. Більшість публікацій у газеті подано анонімно.

Лит.: Кравченко О. Іван Волянський — перший український греко-католицький священник в Америці // Укр. діаспора. 1994. Ч. 6; Кравченко О. Українці в Шенандоа, Пенсильванія // Укр. діаспора. 1997. Ч. 10; Головин Б., Мельничук Б., Пиндус Б. Сіменович Володимир Львович // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / Редкол.: Г. Яворський, Б. Мельничук, М. Ониськів та ін. Тернопіль, 2008. Т. 3: П — Я; Юшкевич В. Діяльність отця Івана Волянського серед американських українців (1884–1890 рр.) // Етнічна іст. народів Європи. 2010. Вип. 31; Мазурак Я. Бережанщина літературна. Біографічний довідник. Бережани; Тернопіль, 2014; Савчук Г. Видавнича діяльність української діаспори у США та Канаді до Першої світової війни // Наук. записки Укр. акад. друкарства. Сер.: Соц. комунікації. 2015. № 2.

Г. М. Савчук

Американизм — орієнтація на цінності соц.-екон. і громадян. життя амер. нації. Об'єднує низку характеристик способу буття, світогляду, менталітету, матер. і духовн. пріоритетів американців. Утворює складний синтез різноманіт. соц. і правових ідей, політ. міфів, концепцій, серед яких домінують індивідуалізм, свобода конкуренції й вільного ринку, апологія успіху, матер. добробут, права людини, політ. свобода, реліг. терпимість, ідея «рівних можливостей», «амер. винятковості» та «особливої місії» США в історії загалом. Термін А. запропонував у кін. 18 ст. Т. Джефферсон (1743–1826). Наприк. 19 ст. рух А. поширився серед католиків США. В основу А. покладено вчення амер. католического священника й богослова А. Гекера (1819–1888), модерністської лібер. ідеї, сформульовані амер. церк. ієрархами. Важливими складниками А. були вимога відокремлення церкви від держави, широка підтримка соц. перетворень. Провідником ідей був кардинал Дж. Гіббонс (1834–1921), архієпископ м. Балтімора; існувала програма «американизації» іммігрантів, розгорнута архієпископом м. Сент-Пола Дж. Айрлендом (1838–1918), яка передбачала адаптацію програм параф. шкіл до програм держ. світ. закладів освіти. На думку дослідників, у момент зародження А. був антиєвропеїзм. Ректор Північно-Амер. коледжу кардинал Д. О'Коннел (1849–1927) намагався популяризувати ідеї А. в Європі. Він уперше чітко сформулював осн. тези А. на 4-му Міжнар. католическому конгресі у м. Фрайбурзі-ім-Брайсгау (Німеччина) 1897 в доповіді «Американизм у житті А. Гекера». Амер. історик Р. Б. Перрі в 1949 опубл. лекц. курс під назвою «Типово американське» («Characteristically American»), де перерахував характерні риси А. Усі вони об'єднані спільною ідеєю: щоб відповідати образу типового американця, треба бути заповзятливим, спрямованим на успіх, упевненим у собі, винахідливим, захоплюватися спортом, вести здоровий спосіб життя, бути політично грамотним, турбуватися про дотримання прав і свобод, які сусп.-во надає чоловікам і жінкам рівною мірою. Саме прихильність до дем. ідей, практицизм, завзятість і діловитість, консюмеризм, популізм, фемінізм, іноді фанат. впевненість у власній винятковості асоціюються у свідомості представників ін. етніч. груп з амер. нацією, амер. способом життя. Проф. Єльського університету Д. Гелентер вважав А. формою релігії, створеною пуританами, які впродовж 17–18 ст. були рушійною силою духов. розвитку амер. сусп.-ва. С. Гантінгтон назвав А. (амер. громадян. релігію) «християнством без Христа». Поняття А. широко використовували амер. президенти Т. Рузвельт і Т. В. Вільсон. Часто А. вважають амер. націоналізмом. У Європі ідеї А. не знайшли широкої підтримки. Сучас. розуміння терміна є синтезом трьох ключових ідей: Біблія є фундаментальним фактом і вищим моральним авторитетом; усі члени амер. сусп.-ва рівні в правах і мають індивід. гідність, право на свободу, демократію; амер. сусп.-во виконує божественну місію щодо всього людства.

Лит.: Розанов В. В. Американизм и американцы // Новый путь (Вопросы жизни). 1904. № 2; Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева. Москва, 2004; Bender T. A Nation Among Nations: America's Place in World History. New York, 2006; Закария Ф. Поста-

«Америка», випуск за 15 серпня 1886

мериканский мир будущего / Пер. с англ. Н. Рудницкой. Москва, 2009; Мировой кризис и отношения «Центр — Периферия» на современном этапе / Отв. ред.: В. В. Сумский, В. Г. Хорос. Москва, 2009; Brooks S. Understanding American Politics. Toronto, 2013; Лавкрафт Г. Ф. Американізм // Вісник Львів. ун-ту. Сер.: Філософ.-політолог. студії. 2015. Вип. 7.

Б. Л. Дем'яненко

Американізм — див. *Запозичення*.

Американо-іспанська війна 1898 — конфлікт між США та Іспанією, який припинив іспан. колоніальне правління в Пд. та Пн. Америці й спричинив завоювання США тер. в зх. частині Тихого ок. та Латин. Америці (25.04–12.08.1898). Розв'язання А.-і. в. пов'язано з поч. 1895 на Кубі збройн. повстання за незалежність від Іспанії. Цей конфлікт завдав шкоди *інвестиціям* США на о-ві. Його наслідком стало майже цілковите припинення торгівлі США з кубин. портами, річні обсяги якої сягали 100 млн дол. Важливу роль у втручанні США відігравали й гуманітар. причини. У боротьбі з повстанцями іспан. влада формувала т. з. «концентраційні зони», де штуч-

Американо-іспанська війна 1898. Американські війська висаджуються на Кубі біля м. Сантьяго-де-Куба

но створювалися умови для голоду й спалаху епідемій, унаслідок чого загинули тисячі людей. У повстанні проти Іспанії брало участь багато кубинців, які певний час мешкали в США й отримали громадянство. Після поч. повстання в м. Гавані (січень 1898) амер. військ. командування ухвалило рішення спрямувати на Кубу панцер. крейсер «Мен» для захисту амер. гр-н. 15.02.1898 корабель затонув у бухті м. Гавани внаслідок вибуху, причини якого дотепер залишаються невідомими. 19.04.1898 Конгрес США ухвалив постанову про підтримку прагнення Куби до незалежності й висунув вимогу до Іспанії вивести війська з о-ва. 23.04.1898 Іспанія розірвала дипломат. відносини зі США та оголосила їм війну. Датою початку війни з боку США, відповідно до постанови Конгресу, формально вважають 20.04.1898. Бойові дії велися на двох театрах війни. На тихоокеан. — 01.05.1898 в Манільській зат. ескадра флоту США під командуванням комендатора Дж. Дьюї розгромила іспан. ескадру під командуванням контр-адмірала П. Монтехо. Результатом битви стала втрата Іспанією флоту на Тихому ок. й захоплення США

стратегічно важливої Манільської зат. Це дало поштовх початку війни за незалежність Філіппін від Іспанії під керівництвом перш. президента Філіппін Е. Агінальдо. Після остаточ. поразки Іспанії на цьому театрі війни 12.06.1898 представники підконтрольних повстанцям муніципалітетів ухвалили Декларацію про незалежність Філіппін. США не визнали цю декларацію, наслідком чого стала *Американо-філіппінська війна*. 20.06.1898 підрозділ ВМС США знезацька, не зустрівши суттєвого опору, захопив іспан. о. Гуам. На кариб. театрі війни осн. події були пов'язані з введенням військ США на Кубу. 22.06.1898 війська США висадилися поблизу м. Сантьяго-де-Куба. Унаслідок тактич. поразки США розпочалася позиційна війна. Під час неї США отримали підтримку з боку кубин. повстанців, які розгорнули партизан. дії в тилу іспан. військ. 01.07.1898 війська США вступили в облогу м. Сантьяго-де-Куба й водночас провели висадку в стратегічно важливій зат. Гуантанамо. 03.07.1898 ескадра США розгромила ескадру флоту Іспанії під час морського бою біля м. Сантьяго-де-Куба. Після втрати підтримки з моря іспан. війська на Кубі не чинили серйозного опору, о-в Пуерто-Ріко взято майже без спротиву після блокади портів і висадки амер. військ 25.06.1898. Бойові дії було офіційно завершено 12.08.1898 після ініційован. Іспанією перемир'я. 10.12.1898 в м. Парижі укладено мирну угоду. Згідно з нею, Іспанія втратила колонії в Кариб. морі, Філіппін. о-ви та о. Гуам. Більшість цих тер. стали володіннями США. Кубі було дозволено сформувати власний цивіль. уряд. Її незалежність проголошено 20.05.1902. Конституція новоутвор. д-ви санкціонувала амер. військ. присутність на острові. Зат. Гуантанамо передано в безстрок. оренду США. Перемога США в А.-і. в. засвідчила перетворення цієї країни на одного з регіон. і світ. лідерів. Останнє стало наслідком швидкої індустріалізації й модернізації амер. економіки й притоку іммігрантів із Європи. Перемога у війні сприяла консолідації амер. сусп-ва, яке знач. мірою було розколото з часів *Громадянської війни в США 1861–1865*. За результатами війни США отримали низку важливих портів у Кариб. басейні та на Тихому ок., що сприяло їх виходу на зовн. ринки. Підсумки війни вплинули на популяризацію ідеї побудови судноплав. каналу через Панам. перешийок. Почалася розбудова військ. флоту США. Наслідком А.-і. в. також стала втрата Іспанією статусу колоніал. д-ви. Втрата колоній, зокрема Куби, викликала шок в іспан. сусп-ві. Поряд із тим, це стало стимулом до модернізації іспан. економіки завдяки припиненню вивезення капіталів до колоніал. володінь.

Лит.: Жилинський Я. Испано-американская война. Отчёт командированного по высочайшему повелению к испанским войскам на остров Куба. Санкт-Петербург, 1899; Кондратенко Р. В. Испано-американская война (1898 г.). Санкт-Петербург, 2000; McCartney P. Power and Progress: American National Identity, the War of 1898, and the Rise of American Imperialism. Baton Rouge, 2006; Hamilton R. President McKinley, War and Empire: in 2 vol. New York, 2017. Vol. 1: President McKinley and the Coming of War, 1898.

П. В. Бовсунівський

Американо-мексиканська війна 1846–1848 — війна між США та Мексикою, що тривала з 13.05.1846 до 02.02.1848. У Мексиці А.-м. в. наз. Північноамер. інтервенцією та Війною

47 року. У США вона також відома як Мекс. війна. А.-м. в. стала наслідком тер. суперечок між Мексикою та США після анексії останніми *Техасу*. Техас проголосив незалежність від Мексики 1836, однак мекс. уряд послідовно відмовлявся її визнати. Мексика погодилася на визнання незалежності Техасу лише після його входження до складу США. При цьому її уряд наполягав на потребі збереження його незалежності. Безпосеред. приводом для початку війни стали суперечки між Мексикою і Техасом за тер. між річками Нуесес і *Ріо-Гранде*. Найбільш важливими наслідками війни були великі тер. втрати Мексики на захід від р. *Ріо-Гранде* до Тихого ок. (бл. 1 300 000² км). США отримали Верхню Каліфорнію й Нову Мексику — землі сучасних шт. *Каліфорнія, Нью-Мексико, Аризона, Невада* та *Юта*. Бойові дії розпочалися навесні 1846. 08.03.1846 армія США під командуванням ген. 3. Тейлора (у майбутньому — 12 президента США) вступила на тер. Мексики з Техасу. 24.03.1846 амер. війська розгорнулися на лівому березі р. *Ріо-Гранде*. В супереч вимогам уряду Мексики, 3. Тейлор наказав побудувати укріплення, що блокували р. *Ріо-Гранде*. Окупація США спірної тер. між річками Нуесес та *Ріо-Гранде* і блокада мекс. портів змусили Мексику оголосити 23.04.1846 війну США. Командувачем мекс. військ був М. Аріста. 26.04.1846 на лівому березі р. *Ріо-Гранде* відбулося зіткнення мекс. кавалерії з невеликим загonom амер. драгунів, унаслідок якого загинуло 16 амер. солдатів і один офіцер. США використали цей інцидент як привід для оголошення війни Мексиці 13.05.1846. США мали значну перевагу у військ. силі. За час війни США рекрутували бл. 100 тис. осіб, 65 905 з яких були добровольцями з 12-місячним терміном служби. Мекс. армія нараховувала 23 333 особи і складалася переважно з представників корінного населення та пеонів (сільськогосп. робітників, які перебували в особистій борговій залежності від працедавця). Мекс. армія мала застаріле озброєння (брит. зброя часів *Наполеонівських війн*). Мексика, на відміну від США, не мала підприємств із вир-ва зброї, в неї практично не було військ.-мор. флоту. Після низки поразок мекс. військ 02.02.1848 між Мексикою і США було укладено Мирну угоду Гваделупе-Ідальго. Згідно з цим документом, США отримали незаперечний контроль над Техасом і тер. сучасних шт. Каліфорнія, Невада, Юта та частиною тер. Колорадо, Аризони, Нью-Мексико й Вайомінгу. Натомість, Мексика отримала грошову виплату у 18 млн 250 тис. доларів США. Ст. 10 цієї угоди (про визнання прав мекс. та ісп. землевласників на отриманих США землях і надання громадянам Мексики, які мешкали на цій тер., прав, рівних із громадянами США) було вилучено під час ратифікації документа Сенатом США. 1853 за додатковий платіж у 10 млн дол. США отримали тер. сучасної Пд. Аризони й Пд. Нью-Мексико для прокладення пд. маршруту трансконтинентальної залізниці. Ця сума була частковою компенсацією втрати тер. унаслідок А.-м. в. Під час війни втрати США склали 13 тис. солдатів, хоча лише бл. 1700 із них загинуло в бою (осн. кількість утрат припадає на смертність від ран і хвороб). Разом із пораненими загальні втрати склали бл. 45 тис. осіб або бл. 40 % особового складу армії США. Заг. втрати мекс. військ оцінюють у 25 тис. осіб. Утрачені

Мексикою через війну тер. склали бл. 1,3 млн км², тобто майже половину її тогочасної площі. Поразка у війні змінила політ. ситуацію в Мексиці — під впливом її результатів з'явилися гру-

Американо-мексиканська війна 1846–1848. Війська США йдуть маршем на м. Монтеррей (ілюстрація з книги Kendall G. *The War Between the United States and Mexico*. New York : D. Appleton, 1851. 52 р.)

пи політиків-лібералів. 1857 в Мексиці було ухвалено нову конституцію, а в подальші роки затверджено низку законодавчих актів, спрямованих на полегшення заселення пн. штатів. Метою цього було запобігання подальшим тер. утратам на користь США. У США перемога і приєднання нових тер. сприяли поширенню патріотич. настроїв. Командувача військ США у А.-м. в. 3. Тейлора 1849 було обрано президентом США. Актуалізувалося питання поширення рабства на новоприєднані землі, яке не було на порядку денному з 1820 (Міссурійський компроміс, досягнутий під час приєднання до США шт. *Міссурі* й *Мен*). Гострота дискусій із цього приводу зумовила підвищення антагонізму в країні, віддаленим наслідком якого став початок *Громадянської війни в США 1861–1865*.

Лит.: Bauer K. *The Mexican War, 1846–1848*. Lincoln; London, 1992; Eisenhower J. S. D. *So Far from God: The U. S. War with Mexico, 1846–1848*. Norman, 2000; Guardino P. *The Dead March: A History of the Mexican-American War*. Cambridge, 2017.

П. В. Бовсунівський

Американо-панамські договори 1903, 1936, 1955, 1977 — низка угод між США та Панамою про умови користування *Панамським каналом*, що сполучає Атлантичний і Тихий океани та проходить тер. Панами. Панам. канал скорочує мореплавцям шлях на 16 тис. км. До спорудження Панам. каналу 1901 між США та Вел. Британією було укладено Договір Хей — Паунсфота (за ім'ям підписантів: держ. секретаря США Дж. Хей та британ. посла в США Дж. Паунсфота). Угоді передувала тривала дипломат. боротьба щодо буд-ва каналу. Договір дозволяв свободу інтерпретації спірних питань і фактично надавав США монополію на буд-во каналу. Вел. Британія відмовлялася від передбачених раніше міжнар. гарантій нейтралітету каналу; було анульовано заборону зводити в зоні каналу фортифікац. споруди. США, одержавши відмову *Колумбії* в наданні у вічне користування земель для буд-ва каналу, 1903 відторгли частину тер. країни. На

цих землях було проголошено незалежну Республіку Панама. Панама надала США зону для буд-ва каналу як компенсацію за підтримку ними нац.-визвольн. руху. 18.11.1903 між США та Панамою укладено Договір Хей — Бюно-Варія (підписали держ. секретар США Дж. Хей та посол Панами в США Ф.-Ж. Бюно-Варія). За ним США отримали право безстроково користуватися визначеними ділянками землі для буд-ва, експлуатації та захисту каналу, тримати війська, будувати військ. укріплення, а також будь-коли на свій розсуд вводити й розміщувати війська в будь-якому р-ні Панами. Загалом США здобули у володіння 1432 км² панам. території. Управління зоною каналу перебувало під амер. юрисдикцією. Губернатором зони було призначено генерала інженер. корпусу армії США. У зоні функціонували власні поліцейські та пожежні частини, суд, пошта, мед. заклади та школи з англ. мовою навчання. Окрема стаття надавала США право втручатися у підтримання громад. порядку в містах Панама і Колон, які формально не входили до зони каналу. Угода 1903 також передбачала, що канал назавжди залишиться нейтральним і відкритим для проходу через нього торгових суден і військ. кораблів усіх держав. За це США виплатили Панамі 1904 одноразово 10 млн дол. США, а з 1912 — щорічно по 250 тис. дол. Буд-во почалося 1904. Перше судно перетнуло канал 15.08.1914, офіц. відкриття відбулося 12.06.1920. Договір 1936 укладено 02.03.1936 у м. Вашингтоні. Відповідно до нього деякі статті угоди 1903 скасовувалися або переглядалися. Було анульовано статті, які надавали США право гарантувати незалежність Панам. Республіки, підтримувати громад. порядок у м. Колоні та Панамі, збільшено орендну плату за тер. Панам. каналу до 430 тис. дол. США на рік. Формально США відмовилися від наданого їм раніше права використовувати землі й води за межами каналу. Підписаний 25.01.1955 у м. Панамі договір передбачав утрату США монопольних прав на буд-во залізниць і шосейних доріг на Панам. перешийку, повернення Панамі частини земель у зоні каналу, збільшення щоріч. орендної плати за тер. каналу до 1 млн 930 тис. дол. США. Водночас було підписано т. з. «Меморандум про узгоджені рішення», що стосувався питань заробіт. платні панам. гр-н, які працювали в компанії Панам. каналу. У період президентства Л. Джонсона і Р. Ніксона здійснювалися спроби укласти новий договір про зону Панам. каналу. 1967 було вироблено проект угоди щодо створення об'єднаного управління каналом, проте 1970 Панама його відхилила. У 1971 переговори відновилися. США заявили про готовність поступитися Панамі та встановити конкрет. терміни оренди зони каналу, що 1974 було зафіксовано у спільній заяві про принципи ведення переговорів для укладення нов. договору про Панамський канал («8 принципів Кіссінджера — Така»). Панама наполягала на тому, щоб термін оренди не перевищував 20–30 р. Водночас *Пентагон* називав мінім. цифру 50 р. Офіц. переговори з Панамою розпочалися у 1977 під егідою *Організації американських держав*. Результатом цього стало напрацювання пакету документів про статус і дію Панам. каналу. 07.09.1977 у м. Вашингтоні відбулася церемонія підписання нових договорів між Президентом США Дж. Картером і верх. головнокомандувачем Нац.

гвардії Панами ген. О. Торріхосом: Договір про Панам. канал і Договір про постійний нейтралітет та експлуатацію каналу. З 1979 зона Панам. каналу офіційно стала частиною тер. Панами. Згідно з договором про Панам. канал, усі попередні угоди між США та Панамою з цього питання втратили чинність. Термін дії перш. Договору минув 31.12.1999 — канал та допоміжні споруди перейшли під суверенітет Панами. Договір про пост. нейтралітет і функціонування каналу надає право користуватися ним суднам і військ. кораблям усіх держав не лише у мирний, а й у воєнний час, на основі рівності прапорів без будь-якої дискримінації. За прохід каналом стігуються збори і мита. Від 01.01.2000 Панама встановила повний контроль над каналом.

Лит.: Michael J. Hogan. The Panama Canal in American Politics: Domestic Advocacy and the Evolution of Policy. New York, 1986; История Латинской Америки. 70-е годы XIX века 1918 год / Отв. ред. Е. А. Ларин. Москва, 1993; Куропятник Г. П., Слезкин Л. Ю., Кравченко И. Н. и др. История внешней политики и дипломатии США. 1867–1918. Москва, 1997; Major J. Prize Possession: The United States and the Panama Canal, 1903–1979. Cambridge, 2002; Уткин А. И. Американская империя. Москва, 2003; Papp D., Johnson L., Endicott J. American Foreign Policy: History, Politics and Policy. New York, 2005; Історія Сполучених Штатів / Гол. ред. Г. Синкотта. Київ, 2007; Тіндалл Дж. Б., Шай Д. Е. Історія Америки / Пер. з англ.: Л. Притула, Г. Сташків, О. Шур. 6-те вид. Львів, 2010; Explaining the History of American Foreign Relations / Ed. by M. Hogan, F. Costigliola. Cambridge, 2016.

В. Г. Церковна

Американо-філіппінська війна 1899–1902 — війна США проти проголошеної під час *Американо-іспанської війни 1898* Філіппін. Республіки на чолі з Е. Агінальдо, Ісп. колоніальна адміністрація, яка пообіцяла проведення низки важливих реформ, схилила керівника новопроголошеної д-ви до переговорів. Результатом стала його капітуляція та еміграція. Однак у квітні 1898 США розпочали війну з Іспанією, вимагаючи від неї виведення військ з Куби й визнання її незалежності. Бойові дії розгорнулися також на Філіппін. о-вах. У Манільській затоці ескадра США 01.05.1898 знищила ісп. ескадру й установила блокаду м. Маніли з моря. 12.08.1898 за франц. посередництва було укладено перемир'я між США та Іспанією. Після цього війська США без бою зайняли м. Манілу. Амер.-ісп. війна (1898) завершилася підписанням Париз. мирного договору 10.12.1898, відповідно до якого Іспанія втратила всі свої колонії у Кариб. морі, Філіппін. о-ви та о. Гуам. Усі ці тер., окрім о. Куби, відповідно до угоди стали володіннями США. Останні сплатили Іспанії компенсацію 20 млн дол. США. Уряд США не визнав проголошену 1898 Філіппін. Республіку. На Філіппін. о-вах спалахнуло повстання, яке згодом переросло у війну проти військ США. Приводом до війни стало вбивство філіппінця, який помилково опинився на амер. військ. базі. 04.02.1899 амер. війська, маючи чисельну й тех. перевагу, розпочали військ. дії проти респ. армії. Амер. керівництво пообіцяло певні поступки поміркованим верствам філіппін. еліти. 07.05.1899 було усунуто від влади голову респ. уряду А. Мабіні, 05.07.1899 організовано вбивство головнокомандувача повстан. військ генерала А. Луна. На

початку 1900 регулярна респ. армія розпалася на окремі загони й перейшла до партизан. дій. Президент США В. Мак-Кінлі у квітні 1900 призначив спец. комісію на чолі з суддею В. Тафтом з метою поширення на Філіппін. о-ви дії амер.

Американо-філіппінська війна 1899–1902, солдати США на Філіппінах

цивільного зак-ва. Конгрес США ухвалив рішення про створення цивільного уряду. Внаслідок цих дій незалежна Філіппін. Республіка фактично припинила своє існування. У 1901 лідер повстанців Е. Агінальдо потрапив у полон, після чого склав присягу на вірність США і закликав прихильників незалежності припинити опір. Амер. губернатор Філіппін. о-вів оголосив амністію учасникам збройного опору. У відповідь партизани під командуванням ген. М. Мальвара відновили атаки на амер. війська, що призвело до початку репресій проти місцевого населення. У квітні 1902 ген. М. Мальвар здався в полон зі своїм загonom. Окремі осередки партизан. руху зберігалися до 1913. У 1902 Конгрес США ухвалив закон про тимчасове управління Філіппінами як некорпорованою тер. США, що тривало до 1917. Участь США в А.-ф. в. стала початком активізації зовн. політики США та відходу від *Монро доктрини*.

Лит.: Барышникова О. Г., Левтонова Ю. О. Филиппины и США: 200 лет противостояния, компромиссов, партнерства. Москва, 1993; Куропятник Г. П., Слезкин Л. Ю., Кравченко И. Н. и др. История внешней политики и дипломатии США. 1867–1918. Москва, 1997; Linn B. M. The Philippine War, 1899–1902. Lawrence, 2000; Сумский В. Филлиппины: реформы, революции и активное насилие в развивающемся обществе : в 2 т. Москва, 2003; Иванян Э. История США. 2-е изд., испр. Москва, 2006; История Сполучених Штатів / Гол. ред. Г. Синкотта. Київ, 2007; Тіндалл Дж. Б., Шай Д. Е. Історія Америки / Пер. з англ.: Л. Притула, Г. Сташків, О. Щур. 6-те вид. Львів, 2010; McNab C. American Battles & Campaigns: a Chronicle, from 1622–present. New York, 2016.

В. Г. Церковна

Американоцентризм — геополіт. концепція, у межах якої США розглядають форпостом людства, провідником сучас. культури, гол. захисником громадян. свобод і дем. цінностей. Сформувався як система переконань перших европ. поселенців на Амер. континенті. Став невід'ємною частиною розвитку політичних та реліг. ідеологій в США, світогляду панівної амер. еліти, масової громадян. свідомості. Ґрунтується на вірі в нац. перевагу американців, винятковість амер. нації та універсальність її іст. досягнень. Чільною є ідея *месіанізму* США, які оголошуються єдиною насправді вільною країною, досконалим втіленням загальнолюд. ідеалу.

Ідейним джерелом А. є унік. досвід амер. історії як новочасної цивілізаційної експансії (заселення й освоєння різноетнічними спільнотами велик. континенту, відокремл. океаном від Старого Світу); накопичений спадок її осмислення й апології поколіннями амер. мислителів, публіцистів, політ. діячів. Своєрідність амер. способу життя, культури, світогляду, ментальності, усвідомлена відмінність від Старого Світу потягли за собою поширення *американізму*. В амер. сусп. свідомості лишаються стійкими й навіть зміцнюються універсалістські ідеї, згідно з якими США (на противагу Європі) покликані стати справжнім бастионом демократії, християн. цінностей та громадян. свобод, суб'єктом цивілізуючого впливу. Процеси *глобалізації* здійснюють суперечливий вплив на реалізацію А. як геополіт. проекту. Гегемонізм США зазнає щодалі міцнішого міжнар. спротиву, який набуває рис системного — як із боку великих держав (КНР, РФ), інтеграційних утворень (*Європейського Союзу*, *Асоціації держав Південно-Східної Азії*), так і з боку новітніх геополіт. суб'єктів (структур глобального громадян. сусп-ва, ТНК, міжнар. екстремістських угруповань тощо).

Лит.: Токвіль А. Про демократію в Америці / Пер. з фр. Київ, 1999; Зиновьев А. Глобальный челювейник. Москва, 2000; Зиновьев А. Запад. Москва, 2000; Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство. Київ, 2006; Худолій А. Риторика американських президентів та способи утвердження американізму // Ірані. 2012. № 1; Гарбадин А. Американізація // Вдовичин І., Угрин Л., Шипунов Г. та ін. Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори). Львів, 2015; Панамериканізм // Карасев А., Шачковська Л. Політологічна енциклопедія : у 9 т. Умань, 2016. Т. 5: О...П.

Б. Л. Дем'яненко

Американська асоціація українознавства, ААУ (англ. American Association for Ukrainian Studies, AAUS) — неприбуткова освітня орг-ція дослідників історії та культури України, укр. народу, які працюють у США та ін. країнах. Заснована на установчій конференції, скликаній *Українським науковим інститутом Гарвардського університету* (08-09.12.1989, м. Кембридж, шт. Массачусетс, США) як амер. філія *Міжнародної асоціації українців*. Є членом Асоціації з вивчення національностей, АБН (англ. Association for the Study of Nationalities, ASN) та Асоціації слов'ян., східноєвроп. і євразійських студій, АССЕЕС (Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies, ASEEES). Мета діяльності — сприяти просуванню знань про Україну та популяризувати українознав. студії. Асоціацією керує Виконав. комітет, до складу якого входять президент, віце-президент, секретар-скарбник і члени правління. Перший президент ААУ — літературознавець І. Фізер (1925–2007), з травня 2018 — політологиня О. Шевель. Членами ААУ можуть бути вчені, студенти, практики, які проживають у США та Канаді, а також дослідники зі 3х. Європи. ААУ проводить заг. збори двічі на рік під час щоріч. конференцій АССЕЕС і АБН. Члени ААУ беруть участь у всіх міжнарод. конгресах українців. Асоціація преміює найкращі українські монографії, статті та переклади амер. авторів, видає «Вісник Американської асоціації українознавства» («The AAUS Visnyk»), що виходить двічі на рік в електрон. вигляді. Інте-

лектуальні ресурси асоціації відкриті для ЗМІ та громадськості.

Лит.: Гай-Нижник П. Українознавство як комплекс знань про Україну та чинник сучасної гуманітарної політики і системи національної безпеки // Гілея. 2014. Вип. 86 (№ 7).

Американська кіноакадемія, Академія кінематографічних мистецтв і наук, АМПАС (англ. Academy of Motion Picture Arts and Sciences, AMPAS) — громадська організація кінодіячів-професіоналів США. А. к. утворено 11.05.1927 з метою вироблення єдиної стратегії розвитку амер. кінокомпаній та загалом кіноіндустрії, розв'язання соц. конфліктів, визначення нових тех. та етич. правил вир-ва та розповсюдження фільмів. Ідея створення цієї орг-ції належала амер. кіномагнату, голові компанії «Метро-Голдвін-Майер» («Metro-Goldwyn-Mayer») Л. Б. Майєру. Членами-співзасновниками А. к. були 36 представників кіномист-ва й кінобізнесу, зокрема режисер Ф. Нібло, голлівуд. актори Г. Ллойд, К. Найджел, М. Пікфорд, Д. Фербенкс (перший президент кіноакадемії, 1927–1929), продюсери, сценаристи, юристи та ін. 1929 члени А. к. разом з Ун-том Пд. Каліфорнії (м. Лос-Анджелес) створили першу в США кіношколу. 1934 А. к. почала публікувати бюлетень — Базу даних кінофільмів, випущених в окрузі Лос-Анджелес, а також висунути на премію «Оскар». А. к. об'єднує бл. 6 тис. представників різних профес. категорій кіноіндустрії, більшість — гр-ни США. Штаб-квартира А. к. — у м. Беверлі-Гілз (шт. Каліфорнія). Академія поділяється на 15 гільдій. А. к. керує Бібліотекою М. Террік у м. Беверлі-Гілз, Центром М. Пікфорд у Голлівуді. Очолює А. к. президент (з 2017 — лауреат Каннського кінофестивалю, оператор Д. Бейлі). Щорічна премія кіноакадемії — «Оскар» — одна з найдавніших кіновідзнак і найпрестижніша нагорода у світі кінобізнесу. Перша церемонія вручення відбулася 15.02.1929. Назва «Оскар» використовується з 1937 (від 6-ї церемонії). Нагорода —

Awards); премія «Оскар», що присуджується за особливі досягнення, для яких не існує окр. категорії (англ. Special Achievement Award). Переможці в цих номінаціях визначаються спец. комітетами академії та нагороджуються поза осн. церемонією. Гол. церемонія складається з дефіле кінозірок на червоному килимі та шоу вручення нагород. Від 2002 вона відбувається в театрі «Долбі» (до 2012 називався «Кодак»). З 2004 проводиться наприкінці лютого — на початку березня. 1987 спец. премію «Оскар» за проектування й розробку спецефектів для конкурс. фільму-бойовика «Хижак» (1986) отримав колиш. харків'янин, фахівець із кіноспецефектів, аніматор Є. Мамут. 1992 лауреатом премії «Оскар» за найкращу чоловічу роль другого плану (фільм «Міські піжони», 1991) став амер. актор укр. походження В. Палагнюк, відомий у кіносвіті як Джек Паланс. 2006 дві премії «Оскар» за наук. й тех. досягнення отримав укр. інженер А. Кокуш; за ідею та створення гіростабілізованого оператора. крана «Авторобот» (амер. назва — «Російська рука», «Russian Arm») зі стабілізованою панорам. головкою «Флайт Хед» (англ. «Flight Head»); разом із Ю. Поповським та О. Золотарьовим за ідею та створення оператора. кранів серії «Каскад» (англ. «Cascade») й оператора. крану з рухомою кареткою «Тревелінг каскад» («Traveling Cascade»). 2016 на премію «Оскар» номінувався повнометраж. документ. фільм «Зима у вогні» (англ. назва «Winter on fire. Ukraine's fight for freedom») амер. реж. Є. Афінівського, створений за участю України.

Лит.: Levy E. All about Oscar: the History and Politics of the Academy Awards. New York; London, 2004; Дунаевський А. Кино на пьедестале. «Оскар» и другие награды Америки. Винница, 2006; Ілляшенко В. Теорія смислів світового кіно: в 5 т. Київ, 2006. Т. 2: Кіномистецтво СРСР та США; Бондаренко В., Честнова Е. Сто великих наград мира. Москва, 2014; Разлогов К. Планета кино: история искусства мирового экрана. Москва, 2015.

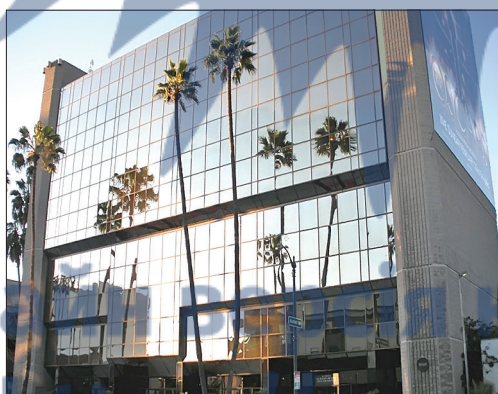
Т. Д. Мороз

Американська література — див. *Сполучені Штати Америки*.

Американська музика — див. *Сполучені Штати Америки*.

Американська революція — див. *Війна за незалежність США*.

Американська рисиста порода, американська стандартbredна рисиста порода коней — легко запряжна порода коней, виведена в США з метою використання в бігових змаганнях на *иподромах*. Походить від чистокров. верхов. коней, при її формуванні використовувалися норфольські рисики, канадські іноходці, арабська, варварська та місцева порода морган. Родоводи всіх амер. рисаків беруть початок від чистокров. верхов. жеребця — Гамлетоніана Рісдіка. До племінної роботи відбирали як рисаків із правильним *алюром*, так й іноходців. 1879 у племінні книги почали записувати коней за стандартом жвавості, який становив для коней із правильним *алюром* — 2 хв 30 с, для іноходців — 2 хв 25 с. Відтоді порода отримала сучас. назву — стандартbredна. Коні А. р. п. не мають вираз. типу й обмежень за промірами. Тип будови тіла коней характеризується переважно верховим формом із подовже-

Американська кіноакадемія. Будівля штаб-квартири

статуетка з золотим покриттям. За час її існування переможцям вручено понад 3 тис. статуеток. Загалом «Оскар» включає 24 номінації. Існують також спец. премії академії. Серед них: Почесний «Оскар» (англ. Honorary Award), який присуджується за видатні заслуги в кінематографі; т. з. Студентський «Оскар» (за худ. фільми, зняті студентами амер. закладів вищої освіти); «Оскар» за наук. й тех. досягнення; т. з. Технічний «Оскар» (англ. Scientific and Technical Academy

ною спиною. Висота в холді — 142–163 см. Масть найчастіше гніда, бура, руда, каракова, рідше ворона й сіра, білі відмітини рідкі. Коней А. р. п. використовують для спорт. цілей, а також для

Американська рисиста порода. Гамблетоніан Рісдік (з колекції літографій Гаррі Т. Пітерса, Національний музей американської історії, м. Вашингтон)

удосконалення жвавості при селекції франц. та рос. рисистих порід. В Україні А. р. п. є на кінних заводах рисистого напрямку.

Лит.: Мирось В., Головка В., Ткачова І. Коневодство. Харьков, 2007; Lynghaug F. The Official Horse Breeds Standards Book: The Complete Guide to the Standards of all North American Equine Breed Associations. Minneapolis, 2009; Курская В. История лошади в истории человечества. Москва, 2016.

І. В. Ткачова

Американська школа культурної антропології — провідний напрям в антропології культурний, що сформувався в США й визначив розвиток амер. антропол. думки в 19 — перший пол. 20 ст. Виникла під впливом діяльності Ф. Боаса (1858–1942), який був засновником культ. антропології як науки. Крім Ф. Боаса, до А. ш. к. а. належали його учні (Р. Бенедикт, М. Герсковіц, А. Л. Кребер, М. Мід, Е. Сепір та ін.), переважно також етнологи. Представлена культурно-іст. школою (Ф. Боас), з якої виділилась етнопсихол. або етнокульт. школа (Р. Бенедикт, М. Мід), лінгвіст. культ. антропологією (Е. Сепір), теорією культ. ареалу й культ. конфігурації (А. Кребер), теорією *релятивізму культурного* (М. Герсковіц); у сер. 20 ст. відокремилася когнітивна антропологія (В. Гуденаф, Р. Шведер). Досліджуючи нематеріальну культуру північноамер. *індіанців*, Ф. Боас дійшов висновку, що у формуванні звичаїв та вірувань вирішальну роль відіграють культ. умови, визначені іст. чинниками. Учениці Ф. Боаса Р. Бенедикт і М. Мід наголошували на психол. *детермінізмі* самої культури, стверджуючи, що самобутність тієї чи ін. культури закорінена в особливостях психіч. складу та поведінки певного *етносу*. Застосовуючи етнопсихол. методологію з наріжним принципом психол. *редукціонізму*, вони проводили аналіз культур за допомогою таких понять, як «кооперативна» та «змагальна» поведінка (М. Мід), «культура провини» й «культура сорому» (Р. Бенедикт), внутр. й зовн. *санкції*. М. Мід запропонувала класифікацію культур за механізмом передачі соціокульт. інформації. М. Герсковіц розробив теорію культ. *релятивізму*; стверджував, що кожна культура створює власні цінності, які не можуть поширюватися на інші. Розбіжність між розвиненими й

т. з. премодерними культурами вважав кількісними (а не якісними), тому заперечував існування об'єкт. критеріїв для порівняння культур та визначення міри їхньої «прогресивності» чи «примітивності». Увів у методологію культурно-антропол. дослідження принцип культ. *плюралізму* на противагу етнокульт. *монізму*. Положення теорії культ. релятивізму лягли в основу теорій *мультикультуралізму* й культ. *плюралізму*, які поширились у 2-й пол. 20 ст.

Дж.: Benedict R. Chrysanthemum and the Sword. Patterns of Japanese Culture. Boston, 1946; Herskovitz M. J. Cultural Anthropology. New York, 1955; Goodenough W. H. Cultural Anthropology and Linguistics // Report of the Seventh Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Study / Ed. by P. L. Garvin. Washington, 1957; Benedict R. Patterns of Culture. Boston, 1959; Mead M. Culture and Commitment // A Study of Generation Gap. New York, 1970. Р о с. перекл. — Боас Ф. Ум первобытного человека / Пер. с англ. А. М. Водена. 4-е изд. Москва, 2018.

Лит.: Соболь О. М. Критика философских концепций американской «культурной антропологии». Киев, 1978; Пархоменко Т. С. Социокультурный дискурс морали (современные англо-американские философские школы). Киев, 1995; Антология исследований культуры. Интерпретации культуры. / Под ред. С. Я. Левита. Санкт-Петербург, 1997; Самохина Н. Н. Становление моделей культуры в американской культурной антропологии XX века (философский аспект). Нижневартовск, 2016;

Т. С. Пархоменко

Американська школа маржиналізму — один із напрямів *маржиналізму*, що сформувався напр. 19 ст. Своєрідність амер. маржиналізму полягає в опрацюванні теорії гранич. продуктивності факторів вир-ва та дослідженні проблеми розподілу вартості продукту між власниками. Засновником і гол. теоретиком цього напрямку був Дж. Б. Кларк, який виклав осн. положення свого вчення у книгах «Філософія багатства» («The Philosophy of Wealth», 1886), «Розподіл багатства» («The Distribution of Wealth», 1899), «Проблеми монополії» («The Problem of Monopoly», 1901) та «Основи економічної теорії» («Essentials of Economic Theory», 1907). На підставі цих досліджень було сформульовано три базові екон. принципи А. ш. м.: а) принцип спадної корисності: кожен додатк. предмет у запасі має меншу корисність; б) принцип гранич. продуктивності: кожен фактор вир-ва — праця та капітал (земля є різновидом капітальних благ) — має специфічну продуктивність; в) принцип вільної конкуренції: розподіл є справедливим і ціни наближаються до природних, якщо їх не регулює уряд і не спотворює монополія. Екон. теорію Дж. Б. Кларка характеризує обґрунтування парадигми гранич. корисності та її поширення на сферу розподілу і сферу вир-ва. Однак його аргументацію, попри ідейну революційність для свого часу, часто критикували, зокрема Дж. М. Кейнс. Представником «суб'єкт.» напрямку А. ш. м. був С. Вуд. У кн. «Теорія заробітної плати» («The theory of wages», 1889) він стверджував, що збільшення заг. обсягу випуску продукції дорівнюватиме вартості найму ще одного працівника, а розмір заробітної плати — вартості маржин. продукту останнього найманого працівника. Прихильники цієї теорії впевнені, що теорія маржин.-продуктивної праці обґрунтовує довгострокову тенденцію визначення зароб. плати. Одним із провідних теоретиків

тиків А. ш. м. був І. Фішер. У другій частині «Матем. досліджень теорії цінності і цін» («Mathematical Investigations in the Theory of Value and Prices», 1892) вчений доповнив теорію оцінки корисності, визначивши одиниці його вимірювання («ютілі») за умови, що корисність будь-якого товару залежить від його кількості й не залежить від кількості ін. товарів. У кн. «Природа капіталу та доходу» («The Nature of Capital and Income», 1906) І. Фішер пояснював капітал як запас, який породжує послугу, а остання стає доходом. Замість поняття «продуктивність» капіталу вчений запропонував поняття «інвестиційні можливості» капіталу, або ж справжню оцінку майб. віддачі капіталу. Своєю теорією капіталу І. Фішер заклав основи сучасної методології оцінки капітальних ресурсів фірми. У кн. «Теорія проценту» («The Theory of Interest», 1930) вчений спробував поєднати суб'єкт. трактування відсотка (як результат переваги сьогодн. благ над завтрашніми) з його об'єкт. розумінням (як результат продуктивності капіталу). І. Фішера вважають також засновником сучас. теорії *монетаризму*, адже його модель грош. обігу є закінченою неоклас. моделлю макрорегулювання економіки. Значний внесок у розвиток «суб'єкт.» напряду А. ш. м. доклав Ф. А. Феттер. Осн. ідеї виклав у кн. «Принципи економіки» («The Principles of Economics», 1904), «Екон. проблеми» («Economic Problems», 1915) та статтях. Ф. Феттер відкидав теорії реал. витрат, наполягаючи на тому, що витрати вир-ва є лише згайними альтерн. можливостями і, отже, залежать від заг. структури попиту на споживчі товари. Хоча Ф. Феттер і визнавав фактор переваги часу, але його визначення відсотка дещо відрізняється від тлумачення І. Фішера. Ф. Феттер підкреслював, що задоволення, очікуване в майбутньому, є меншим, ніж задоволення, одержуване зараз, і саме з цим пов'язаний процес дисконтування. Поняття часу посідало центр. місце в концепції Ф. Феттера. Капіталізацію психол. доходу економіст розумів як спосіб встановлення вартості товару, а ренту, заробітну плату та прибуток — як аспекти психол. доходу. Прихильником концепції гранич. продуктивності, висунутої Дж. Б. Кларком, був Ф. В. Таусіг, автор «Основ політ. економії» («Principles of Economics», 1911). Ф. В. Таусіг заперечував закон спадної продуктивності, а під «гранич. продуктом» розумів не продукт «гранич. робітника» в трактуванні Дж. Б. Кларка, а продукт праці в гранич. пункті (напр., на найгіршій землі), де виробник не користується жодними перевагами, що мають диференц. характер. Уважав, що відсоток на капітал встановлюють на основі психол. норм переоцінки благ робітниками, які віддають перевагу справжнім благам проти майб. і тому продають продукти своєї праці за нижчими цінами. Різниця між цінністю гранич. продукту праці та відсотком на капітал становить величину зароб. плати робітника («дисконтований гранич. продукт праці»). Ф. В. Таусіг є одним із авторів теорії «ощад. збитку», заснованої на положеннях теорії очікування. У дослідженнях «Розподіл багатства» («The Distribution of Wealth», 1904) та «Гранич. теорія розподілу» («The marginal theory of distribution», 1905) Т. Н. Карвер як послідовник ідей Дж. Б. Кларка намагався надати теорії гранич. продуктивності більш конкрет. характеру через використання

матем. апарату. Бум і стабілізацію 1920-х Т. Н. Карвер оголосив новою екон. революцією. У кн. «Сучасна економічна революція в США» («The Present Economic Revolution in the United States», 1925) вчений заявив про настання епохи пост. процвітання і стирання відмінності між робітниками і підприємцями. Т. Н. Карвер рекомендував робітникам вкладати свої заощадження в акції і в такий спосіб перетворюватися на капіталістів. Концепції вченого стали осн. теорії «нар.» капіталізму. Неоклас. ідеї зазнали певних трансформацій через події, що сталися у сусп.-екон. житті на межі 1920–1930. Теорія маржиналістів не була ефективною у визначенні причини *Великої депресії* та не запропонувала способів її подолання, тому на зміну їй прийшло *кейнсіанство*. Від сер. 1950-х почалася модернізація теор. й аналіт. інструментарію неоклас. теорії з метою досліджень нових макроекон. проблем. Стало очевидним, що система держ. впливу на економіку, заснована на кейнсіан. теорії, потребує серйозної реконструкції. Екон. думка неокласицизму відреагувала на нові соц.-екон. умови розробкою нових теорій і концепцій. Спочатку сформувалися теорії екон. зростання (Р. Солау, Дж. Мід, Е. Феллс). Надалі увагу акцентували на проблематиці екон. циклу і механізмах регулювання циклічних коливань. Найширшого визнання отримали теорії та концепції шк. монетаризму (М. Фрідмен, П. Волкер, А. Шварц), *економіки пропозицій* (А. Лаффер, Г. Стайн, А. Берне) і теорії раціон. очікувань (Р. Лукас, Т. Сарджент, Н. Уоллес). Місце А. ш. м. в сучасній екон. теорії визначають ті її положення, що належать до факторного аналізу витрат вир-ва в межах окр. підприємства (зокрема йдеться про виробничі функції й подібні екон.-матем. моделі, за допомогою яких визначають кількісні залежності між витратами вир-ва й обсягом виготовленої продукції).

Лит.: Wood S. A New View of the Theory of Wages // The Quarterly Journal of Economics. 1889. Vol. 3. Is. 4; Калашников А. П. Современный маржинализм: Критика теории и практики. Киев, 1982; Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. Москва, 1994; Забарна Е. М., Задорожнюк Н. О., Волкова Н. І. та ін. Економічна теорія: тенденції та розвиток системи економічних ідей. Одеса, 2018; Clark J. The Philosophy of Wealth. Economic Principles Newly Formulated. New Delhi, 2018.

Н. О. Горін

Американське лінгвістичне товариство

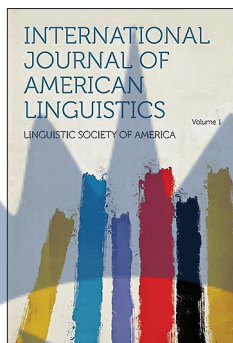
(англ. Linguistic Society of America) — наук. т-во, гол. завдання якого — дослідження живих мов на синхрон. рівні. Засн. 1924 у м. Нью-Йорку. Метою А. л. т. є розвиток досліджень у галузі *мовознавства*. Осн. напрями діяльності — видання наук. л-ри, зокрема двох журналів — квартальника «Ленгвідж» («Language»; з 1925) і щорічника «Семантикс енд Прагматікс» («Semantics and Pragmatics»; з 2007) і орг-ція освіт. курсів у формі спеціаліз. мовознавчих літніх шкіл (Мовознавчих ін-тів А. л. т.). Т-во організовувало літні школи щороку з 1929 до 1987, з 1989 — раз на два роки. Місцями проведення літніх шкіл стають різні ун-ти США (2015 — Чиказ. ун-т, 2017 — Ун-т Кентуккі, 2019 — Каліфорн. ун-т у м. Дейвісі та ін.). Щорічні збори А. л. т. відбуваються в січні. А. л. т. також є організатором або співорганізатором численних наук. конференцій. Поряд із орг. роботою, пов'язаною з пропач-

гунанням університет. викладання мовознав. дисциплін, т-во приділяє значну увагу популяризації науки. А. л. т. створило і підтримує базу даних із переліком провідних експертів із окр. напрямів лінгвістики, які готові надавати фахові коментарі для ЗМІ зі своїх напрямів досліджень. Від 2014 за сприяння А. л. т. у межах Новинної ініціативи А. л. т. (Linguistic Society of America News Stories Initiative) наук.-популярні матеріали відповідної тематики та інтерв'ю з академ. дослідниками публікують у провідних амер. ЗМІ. Т-во також приділяє увагу розвитку викладання мовознавчих дисциплін у серед. школах, орг-ції мовознавчих шкільних олімпіад тощо. А. л. т. заснувало низку професійних академ. відзнак і премій, зокрема Книжкову премію імені Л. Блумфілда (з 1990), Премію ім. К. Гейла (вручають із 2002 за дослідження, присвячені загрозеним і мертвим мовам), Премію за найкращу журналіст. публікацію з мовознавства (з 2014) та ін. Серед провідних напрямів академ. діяльності А. л. т. — розвиток досліджень і викладання загрозених мов, мов корінного населення Америки. А. л. т. приділяє значну увагу громадській діяльності. 1974 А. л. т. заснувало Комітет зі статусу жінок у мовознавстві (Status of Women in Linguistics Committee), який відіграє помітну роль у зростанні кількості жінок в академ. середовищі та протидії сексуальним домаганням в ун-тах. Представники А. л. т. беруть активну участь в органах із захисту прав людини, створених Амер. асоціацією сприяння розвитку науки. У межах діяльності т-ва реалізовано низку ініціатив із доступу до вищої освіти й подальшої академ. кар'єри у галузі лінгвістики представників етніч. меншин.

Лит.: Sturtevant E. H. The Organization of the Linguistic Society of America // The Classical Weekly. 1925. Vol. 18. № 16; The European Background of American Linguistics: Papers of the Third Golden Anniversary Symposium of the Linguistic Society of America / Ed. by H. M. Hoenigswald. Dordrecht, 1979; Koerner K. Practicing Linguistic Historiography: Selected Papers. Amsterdam; Philadelphia, 1989; Murray S. The First Quarter Century of the Linguistic Society of America, 1924–1949 // Historiographia Linguistica. 1991. Vol. 18. № 1; Murray S. Theory Groups and the Study of Language in North America: A Social History. Amsterdam; Philadelphia, 1994; Meeting Handbook: Linguistic Society of America. Washington, 2019.

С. І. Гірик

Американський білий метелик (*Hyphantria cunea*) — метелик (міль) род. *Ведмежцевих*. Батьківщина — Пн. Америка. Занесений у Європу 1940. В Україні вперше виявлено 1952 в Закарпатській обл. Крила (розмах — до 40–50 мм) і черевце білі, голова в довгих білих волосках. Самиці А. б. м. відкладають яйця жовтуватого кольору на нижню частину листків рослин, переважно плодівих дерев (300–500 штук за кладку). Плодючість самиці — від 300 до 2000 яєць. Гусінь А. б. м. пошкоджує епідерміс листків дерев. Залляковується гусінь у корі й ґрунті, під корою дерев та опалим листям. Протягом року розвивається два покоління. Зимують лялечка другого покоління. Метелики з'являються в травні. А. б. м. — небезпечний чужорідний вид, що становить загрозу для бл. 300 видів рослин (плодових, ягідних, лісових і декоративних культур). Серед заходів боротьби — обробка дерев інсектицидами або їхніми сумішами з

Американське лінгвістичне товариство

мікробіологічними препаратами; карантинні заходи.

Лит.: Чураев И. А. Американская белая бабочка. Москва, 1953; Тварадзе М. С., Гогинашвили Н. В. Американская белая бабочка *Hyphantria cunea* Drury (Lepidoptera Arctiidae) и ее энтомофаги в Грузии // Соврем. состояние и перспективы сохр. батрахофауны Армении. 2009. Т. 7. № 1; Ясюкевич В. В., Титкина С. Н., Попов И. О. и др. О формировании вторичного ареала американской белой бабочки (*Hyphantria cunea* Drury, Arctiidae, Lepidoptera) в России и соседних странах в XXI веке // Проблемы экол. мониторинга и моделирования экосистем. Москва, 2013. Т. 25; Ємець О. М., Деменко В. М. Американський білий метелик в умовах України та північно-східного Лісостепу // Вісник Сум. нац. агр. ун-ту. Сер.: Агрономія і біологія. 2014. Вип. 9.

Американський гнилец (*Histolyticus infectiosus perniciosa* larvae), зловідомий гнилец, бранденбургський гнилец, гнилец печатного розплоду — інфекц. хвороба 5–6-денних личинок печатного розплоду бджолиних сімей, що характеризується гниттям личинок та їхньою загибеллю з утворенням в'язкої тягучої кірочки, яку дуже важко видалити з комірки після висихання. Хворобу вперше описав Г. Ф. Вайт 1907 у Пн. Америці, звідки й назва. Поширена в усіх країнах світу з розвинутим бджільництвом. Реєструється в Україні. Завдає значних економ. збитків, зумовлених зменшенням медозбору на 20–80 %, втратою бджолиних сімей, витратами на проведення лікувально-оздоров. заходів. Збудник хвороби — бацила ларве (*Bacillus larvae*), рухлива грамположитивна паличка. Молоді бджолині личинки заражаються спорами, які вже перебували в комірці; джерелом зараження личинок можуть стати бджоли-прибиральниці, а також інфікована їжа розплоду. Клінічна картина виявляється в утворенні лусочок на стільнику та вираженням гнильним запахом у результаті розкладання личинок. На А. г. хворіють лише дорослі 5–6-денні личинки робочих бджіл і маток, значно рідше трутнів. Також можуть заражатися оси. Для людини й теплокров. тварин бацила ларве не патогенна. У бджолиній сім'ї збудник передається молодими бджолами-чистильницями та годувальницями личинок. Безконтрольний продаж чи пересилання сімей та відводків з одних місць в інші в пакетах є одним зі шляхів поширення хвороби. Його виникненню сприяють спекотна погода, перегрівання гнізда, нестача корму, ослаблення сім'ї внаслідок недостат. кількості робочих бджіл. Для лікування всіх бджолиних сімей пасіки застосовують, відповідно до чутливості виділених у лабораторії штамів мікроорг-мів, антибіотики або сульфамідаміди препарати. Для лікувальної підготовки хворих (умовно здорових) бджіл застосовують цукровий сироп. Профілактика А. г. ґрунтується на суворому дотриманні карантин. правил: купувати бджіл із незараженої місцевості, перевіряти бджіл на інфекц. захворювання під час 30-денного карантину, ізолювати хворі сім'ї.

Лит.: Бессарабов Б. Ф., Вашутин А. А., Воронин Е. С. и др. Инфекционные болезни животных. Москва, 2007; Болезни и вредители пчел / Сост. Э. В. Белик. Донецк, 2009; Галатюк О. Е. Хвороби бджіл та основи бджільництва. Житомир, 2010; Коцюмбас О. М. Хвороби бджіл та методи їх лікування // Укр. пасічник. 2010. № 10; Застулка О. О., Якубчук О. М., Солодка Л. О. та ін. Контамінація

Американський білий метелик; а — самець, б — самиця

бджолиного обніжжя мікроскопічними грибами // Наук. вісник Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. 2015. Вип. 223; Кистерна О. С., Мусієнко В. М., Мусієнко О. В. Епізоотичний стан заразних хвороб бджіл та потенціал розвитку бджільництва в умовах північно-східної України // Вісник Сум. нац. агр. ун-ту. 2016. Вип. 6; Мусієнко О. В., Кистерна О. С. Гнильцеві хвороби бджіл, особливості діагностики та боротьби // Вісник Сум. нац. агр. ун-ту. 2017. Вип. 11.

О. Г. Мартинюк

Американський конституціоналізм — поняття, поширене в політ.-правових науках: а) правління, уgruntоване вихідними положеннями *Конституції США* як акта найвищої юрид. сили; б) політ. система, узасаднена *конституцією* та конституц. методами правління; в) політико-правова теорія, яка доводить необхідність встановлення конституц. устрою; г) правова (конституц.) ідеологія, яка забезпечує усталеність, неперервність, єдність нормотворчості та нормозастосування, законотворчого та законодав. процесів, слугує засобом визначення особливостей функціонування політ. системи, формування, орг-ції та діяльності ключових ланок держ. механізму; ґ) політ.-правовий механізм забезпечення взаємодії правової д-ви, громад. сусп-ва та гр-нина відповідно до приписів Кон-

і штатами, кожен із яких має власну конституцію. Влада в тер. одиницях — штатах — побудована за принципом залишкових повноважень. Місцеве самоврядування органічно вмонтоване в систему держ.-тер. устрою штатів, зокрема через орг-цію врядування в містах. Це зумовлено сутнісними та функціональними характеристиками, нормативно-правовими приписами *лібералізму, федералізму, республіканізму*, судового контролю, що закріплено Конституцією США. Водночас спеціаліз. орган конституц. контролю не передбачений. А. к. органічно реалізовано в тексті Конституції США, що зобов'язує кожного президента США «всіма силами охороняти, захищати й підтримувати» останню. Ідеологами А. к. вважають Дж. Вашингтона, А. Гамільтона, Б. Данема, Т. Джефферсона, Дж. Медісона, Т. Пейна, Дж. Ролза, А. де Токвіля, Ф. фон Гайека та ін.

Лит.: Möller K. The Global Model of Constitutional Rights. Oxford, 2012; Бориславська О. М. Організація державної влади в сучасному світі. 2-ге вид. Львів, 2013; Полянський Є. Ю. Кримінально-правова доктрина США. Одеса, 2014.

М. П. Недюха

Американський футбол — командний ігровий контакт. вид спорту з овальним м'ячем на прямокут. полі. Мета гри — отримати макс. кількість очок за занесення м'яча в залікову зону супротивника (тачдаун; англ. touchdown) або забивши його у ворота з поля (філд-гол; англ. fieldgoals). Офіц. днем народження А. ф. вважають 06.11.1869, коли у м. Нью-Брунсвік (шт. Нью-Джерсі, США) відбувся матч між командами Ратгерського та Принстонського унів. Правила гри тоді відрізнялися від сучасних. У командах було по 25 гравців. Грали круглим м'ячем, який штовхали ногами, очки нараховувалися за голи. 20.10.1873 представники *Сельського, Колумбійського, Ратгерського та Принстонського унів* зустрілися в м. Нью-Йорку й дійшли згоди щодо встановлення правил гри, які нагадували правила европ. футболу. Проте в *Гарвардському ун-ті* відбувалися матчі за розробленими там правилами, схожими на правила регбі. Така гра набула популярності, й у листопаді 1876 представники унів узгодили нові правила, що ґрунтувалися на цьому варіанті. Засновником А. ф. вважають В. Кемпа (1859–1925), який був гравцем, а згодом тренером команди *Ельського ун-ту*. Він удосконалив правила змагань із принциповими положеннями, що визначили суть сучас. гри. Серед його нововведень — скорочення кількості гравців до 11, стандартні розстановки футболістів тощо. Поступово футбол вийшов за стіни унів, а наприкінці 19 ст. став культивуватись як вид профес. спорту. З'явилися перші приват. команди й профес. гравці. 1920 створено Амер. профес. футбольну асоціацію, 1922 її перейменовано в Нац. футбольну лігу (НФЛ). На 2019 до Нац. футбольної ліги входять 32 клуби, розділені на дві конференції (Американську та Національну) по 16 команд у кожній. Конференції за геогр. принципом поділяються на 4 підрозділи з 4 команд кожна. Вінчає чемпіонат фінальний матч — Супербоул (англ. Super Bowl), де чемпіон Нац. футбольної конференції протистоїть чемпіонові Амер. футбольної конференції. Переможець матчу отримує Кубок Вінса Ломбарді (англ. Vince Lombardi Trophy). А. ф. був показовим ви-

Американський конституціоналізм. Сцена підписання Конституції США 17 вересня 1787. Худ. Крісті, Говард Чендлер, 1940

ституції США, передусім конституц. визначених цінностей свободи народу, ринку, приватної власності, підприємництва, гарантій прав людини і гр-нина, які детермінують дем. устрій як різновид правового порядку. А. к. розуміють як спосіб і засіб, ресурс соц. розвитку, досягнення людиною цілей своєї діяльності, реалізованих на засадах *верховенства права*. Призначення конституції вбачається в тому, щоби, стримуючи претензії д-ви, стимулювати приватну ініціативу, підприємництво й соц. творчість як основу нар. добробуту, особистісного успіху та всезап. процвітання. Зазначене дозволяє, з одного боку, уникнути *популізму*, а з ін., — формує людину як творця власної долі, суб'єкта соц. змін, що стає досяжним на конституц. визначених засадах ринку, конкуренції, гарантіях реалізації прав і свобод людини та гр-нина. Ключовою рисою змістового та функціонального наповнення А. к. є принцип «*поділу влади*». А. к. передбачає також розмежування компетенції між федерацією

дом спорту на *Літніх Олімпійських іграх 1932* в м. Лос-Анджелесі. На поч. 21 ст. це найпопулярніший вид спорту в США. У грі беруть участь 2 команди по 11 спортсменів. Вони можуть замінювати всіх чи частину гравців між ігровими моментами. Грають овальним м'ячем, схожим на регбійний, на прямокут. полі довжиною 120 ярдів (109,728 м) і шириною 53,3 ярда (48,738 м), з них 100 ярдів — ігрова зона, по 10 крайніх ярдів — залікові зони команд із *воротами* на обох кінцях. Команда намагається заволодіти м'ячем для просування його в залікову зону. Спочатку одна з команд має перемістити м'яч на 10 ярдів (на це 4 спроби). У разі успіху дають ще 4 спроби, якщо це не вдається — м'яч переходить суперникам. Тривалість гри — 60 хв, що поділяються на 4 чверті. Відлік часу гри зупиняють після кожного розіграшу, який завершився за межами поля, а також під час наради *суддів*. Перемагає та команда, яка після закінчення матчу має більше очок. А. ф. — єдиний вид спорту, де гравцям дозволено блокувати один одного будь-яким способом: штовхати, хапати за руки та ноги, вибивати м'яч із рук, чинити опір і тиск. А. ф. — високо травматич. вид спорту. Особливу небезпеку для здоров'я людини становлять травми голови. Тому, для запобігання травмуванню до правил були внесені зміни щодо покарання за жорстку гру. Футболісти використовують спец. захисну форму. Спочатку спортсменам було лише рекомендовано під час гри одягати на голову шкіряний *шолом захисний*, проте з часом використання шолому стало обов'язковим. Перші нац. федерації А. ф. за межами США засновані 1896 в Канаді, 1936 — у Японії. Відтоді цей вид спорту поширився в ін. країнах, особливо в Європі. Керівний орган з А. ф. в Європі — Європейська федерація американського футболу, ЄФАФ (англ. European Federation of American Football, EFAF), утворена 1996. Має в складі 30 нац. федерацій. Організовує Європ. футбольну лігу, нац. клубні змагання, кубкові змагання, а також чемпіонат Європи для нац. команд. Міжнар. керівний орган з А. Ф — Міжнародна федерація американського футболу, ІФАФ (англ. International Federation of American Football, IFAF). Утворена 1998. Федерація всебічно сприяє популяризації та розвитку А. ф. у світі. На 2018 в рамках ІФАФ діють понад 60 нац. федерацій із Пн. і Пд. Америки, Європи, Азії та Океанії.

Перший чемпіонат світу з А. ф. ІФАФ для чоловіків відбувся 1999 в Італії, для юніорів — 2009 у США, для жінок — 2010 у Швеції. А. ф. з'явився в Україні в 1980-х. Перші команди були сформовані в містах Харкові, Донецьку, Києві. На 2015 в різних містах України діє понад 20 клубів А. ф. 2000 збірна України стала бронзовим призером Чемпіонату Європи. 27.04.2014 між Федерацією А. ф. України та *Національним олімпійським комітетом України* підписано Меморандум про співпрацю. 13.03.2015 Федерація А. ф. України отримала статус Нац. федерації.

Лит.: Подоляка А. Е., Подоляка О. Б. Статистическое выражение соревновательной деятельности в американском футболе // Физ. воспитание студентов творческих специальностей. Харьков, 2002. № 7; Подоляка О. Б. Планирование соревновательной деятельности в американском футболе // Пед., психол. та медико-біол. проблеми фіз. виховання і спорту. Харків, 2002. № 21; Подоляка О. Б. Роль полевой позиции в американском футболе // Физ. воспитание студентов творческих специальностей. Харьков, 2002. № 8; Подоляка О. Б. Определение принципов общего анализа соревновательной деятельности команд в американском футболе // Пед., психол. та медико-біол. проблеми фіз. виховання і спорту. Харків, 2003. № 10; Подоляка О. Б. Подготовка команды по американскому футболу в соревновательном периоде // Физ. воспитание студентов творческих специальностей. Харьков, 2003. № 2; Бідасюк Н. В., Соболь Н. М. Американський футбол як культурна і мовна метафора // Філол. дискурс. 2018. Вип. 8.

С. Ф. Мамеєв

Американські грифи, катартиди (*Cathartidae*) — родина величезних за розмірами птахів-падальників. А. г. деякий час вважали окремим рядом, який називали грифами Нового світу (*Cathartidiformes*), хоча частіше відносили до денних хижих птахів ряду *Falconiformes*. З огляду на сучасні систем. тенденції, у ранзі окремої род. А. г. розглядають як представників ряду яструбоподібних (*Accipitriformes*). *Ареал* А. г. охоплює райони з тропічним і помірним кліматом Пн. та Пд. Америки. Найбільшого видового різноманіття досягли 2–5 млн р. т. в період істор. розквіту величезних ссавців, труп яких, як вважається, слугували для них гол. їжею. Родина А. г. складається із 3 родів і 5 видів. Серед них найчисленніший хижий птах Америки *катарта червоноголова* (*Cathartes aura*) та найяскравіше

Американський футбол

забарвлений серед птахів-падальників *гриф королівський* (*Sarcorampus para*), відомий агресивною поведінкою, завдяки якій відтісняє від падалі ін. види грифів (звідки й пішла його назва). *Кондори*, які є найб. за розмірами серед літаючих птахів, мають розмах крил бл. 3 м, масу тіла 10–12 кг. Два види, що належать до різних родів, каліфорнійський (*Gymnogyps californianus*) та андський (*Vultur gryphus*) кондори живуть у Пн. та Пд. Америці відповідно. Особини останнього трохи менші, однак мають ширший розмах крил — до 3,1 м. А. г. не мають прямих родинних зв'язків із грифами Старого світу, однак ведуть такий самий спосіб життя й подібні зовні. Мають сильний дзьоб зігнутий на кінці, лапи з вел. кігтями. Оперення темно-коричневе, знизу на крилах — світлі плями. Шия кондорів гола, шкіра має червоне чи рожевувате забарвлення, вкрита вузькою смугою пір'я у вигляді комірця білого або чорного кольорів. Як і королівський гриф, має м'ясисті вирости біля основи дзьоба та на лобі. Характерною рисою грифів є невелика голова, у деяких видів гола, з яскраво червоною та синьою шкірою. А. г. — моногамні. Кондори будують гнізда у важкодоступних виступах скель. Для кладки використовують листя та гілки дерев, дупла, гнилі пні. Розмножуються раз на один-два роки. У кладці від 1 до 3 білих чи блідо-зелених яєць завдовжки бл. 100 мм. Час інкубації становить 35–55 діб. Статевої зрілості досягають досить пізно — у віці 3–5 років. Живуть, залежно від виду, від 50 до понад 100 рр. Їжею слугує падло ссавців, хоча можуть нападати на поранених, хворих і дитинчат копитних. Мають добре розвинені зір і нюх, що птахам зазвичай не властиво. Загроз для існування переважно немає. Виняток становить каліфорнійський кондор, кількість особин якого в природі не перевищує 120, хоча раніше був пошир. майже по всій Пн. Америці.

Лит.: Modi W., Romanov M., Green E. et al. Molecular Cytogenetics of the California Condor: Evolutionary and Conservation Implications // Cytogenetic and Genome Research. 2009. Vol. 127. № 1; Tagliarini M., Pieczarka J., Nagamachi C. et al. Chromosomal Analysis in Cathartidae: Distribution of Heterochromatic Blocks and rDNA, and Phylogenetic Considerations // Genetica. 2009. № 135 (3); Aversa T., Cannings R., Opperman H. Birds of British Columbia and the Pacific Northwest: a Complete Guide. Victoria; Vancouver; Calgary, 2018.

С. В. Межжерін

Американські дикобрази (*Erethizontidae*) — родина ссавців ряду *гризунів* (*Rodentia*) підряду дикобразоподібних (*Hystricomorpha*). Включає 7 родів та 18 видів. Поширені переважно в Центр. Америці й троп. зонах Пд. та Пн. Америки. А. д. є кремезними великими тваринами, довж. тіла — від 46 до 86 см, маса — до 18 кг, однак дрібніші за азійських дикобразів (*Hystricidae*), з якими не мають безпосередніх філоген. зв'язків. Деякі види А. д. мають чіпкий хвіст, на якому здатні висіти. Живуть у лісах — у дуплах і між корінням дерев; у розщелинах скель. Живляться рослинною їжею: корою, листям, пагонами, гілками, ягодами, хоча деякі види їдять комах та дрібних рептилій. Нічні тварини. Живуть поодинокі або парами. Плодючість невисока: самиця народжує раз на рік одне маля, вкрите лише волоссям. Один із видів — північноамериканський дикобраз (*Erethizon dorsatum*) — поши-

Американські грифи.
Королівський гриф
(*Sarcorampus para*)

Американські дикобрази.
Голкошерст канадський
(*Erethizon dorsatum*)

Американські олені. Олень білохвостий (*Odocoileus virginianus*)

рений у помірній зоні від Аляски до Мексики. Особливістю виду є досить короткі голки — від 2,5 до 11 см, розміщені поміж довгого густого волоссяного покриву на спині та хвості. За допомогою хвоста активно відбивається від ворогів. Голки легко проникають у тіло нападника і залишаються там, що призводить до утворення ран, які погано загоюються. Кінцівки пристосовані до лазіння по деревах, кірті довгі.

Лит.: Alberico M., Rojas-Díaz V., Moreno J. Aporte sobre la taxonomía y distribución de los puercoespines (Rodentia: Erethizontidae) en Colombia // Revista de la Academia Colombiana de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales. 2000. № 23; Voss R. S., Da Silva M. N. Revisionary Notes on Neotropical Porcupines (Rodentia, Erethizontidae). 2. A Review of the Coendou vestitus Group with Descriptions of Two New Species from Amazonia // American Museum Novitates. 2001. № 3351; Kurta A. Mammals of the Great Lakes region. 3rd ed. Ann Arbor, 2017.

С. В. Межжерін

Американські мавпи — див. Широконосі мавпи.

Американські олені (*Odocoileus*) — рід род. оленевих (*Cervidae*) ряду *парнокопитних* (*Artiodactyla*). Включає два види, що є ендеміками Нової світу: олень білохвостий (*O. virginianus*) та олень чорнохвостий (*O. hemionus*). Забарвлення тіла А. о. від сіро-жовтого до темно-рудого (залежить від віку та сезону). Роги досить великі, розлогі, з відростками, кількість яких може сягати 20 на кожному розі. Мешкають А. о. у гірських та рівнинних лісах. Живляться, як і всі олені, листям, травою, корою, гілками й пагонами, бруньками та ягодами. Не утворюють сталих скупчень сімейного типу. Білохвостий олень поширений від Пд. Канади до Перу й Пн. Бразилії. Висота в холці — до 1,1 м, маса тіла — до 150 кг. Острівні карликові форми — заввишки до 0,6 м і масою до 35 кг. Добре почувачється в трансформованих людиною екосистемах. Чорнохвостий олень трохи менший за розмірами, ніж білохвостий: у холці — до 1 м, маса — до 150 кг. Має величезні вуха, якими нагадує віслюка, звідки й пішла наукова назва. Ареал чорнохвостого оленя обмежений зх. частиною Пн. Америки. На відміну від білохвостого, чорнохвостий олень уникає культ. ландшафтів. Обидва види А. о. легко гібридизують між собою, плодючі гібриди трапляються в природі. Сучас. популяція білохвостого оленя в Америці становить бл. 14 млн

